EVOLUȚIA RELAȚIILOR DINTRE DIMITRIE CANTEMIR ȘI PETRU CEL MARE

VICTOR ȚVIRCUN

Cuvinte cheie: Dimitrie Cantemir, Petru I, relații moldo-ruse, Principatul Moldovei, Rusia, Senatul Guvernamental.
Keywords. Dmitry Cantemir, Peter I, Moldavian-Russian relations, Moldavian Principality, Russia, Governing Senate.

Printre numeroasele probleme ce țin de cantemiriologie, mai puțin cercetate de istorici, figurează și tema relațiilor interpersonale dintre Dimitrie Cantemir și Petru I. Publicațiile apărute în ultimul timp au abordat-o parțial, conturând doar sfera problemelor care așteaptă încă să fie studiate. Prezentul articol este o încercare de a eradica această lacună istoriografică.

Primele contacte dintre domnitorul moldovean și monarhul rus datează din februarie–martie 1711. Însă ele nu erau directe, ci doar prin intermediul corespondenței secrete dintre Iași și Moscova, inițiate în ajunul campaniei rusești de la Prut.

Războiul declarat Rusiei de Imperiul Otoman la 9/20 noiembrie 1710 l-a pus într-o situație extrem de dificilă pe Dimitrie Cantemir, numit de sultan noul domnitor al Principatului Moldovei.

În afară de organizarea apărării principatului și de pregătirea rezervelor necesare pentru trupele otomane, domnitorului i s-a cerut să urmărească și să controleze care este atitudinea principelui muntean Constantin Brâncoveanu. În condițiile războiului început, domnitorul Țării Românești, suspectat de Înalta Poartă de legături strânse cu Curtea austriacă și cea rusă, neliniștea și alarma foarte mult autoritățile otomane. Încă de când se afla la Constantinopol, lui Dimitrie Cantemir protectorii săi i-au făgăduit, prin jurământ, că în cel mai scurt timp vecinul său va fi mazilit și el îi va lua locul pe tronul Țării Românești[1].

Urcat pe tronul Moldovei, domnitorul aștepta cu înfrigurare ordinul sultanului cu privire la vechiul său rival și concurent, domnitorul Țării Românești: „să-mi prindzi pe Brâncovanu vodă munteanul, să mi-l trimiți aice viu”[2]. Însă timpul trecea și odată cu el se stingea și speranța de a se răfui cu Constantin Brâncoveanu și de a-i lua locul. Altă „surpriză” neașteptată venită din partea Sublimei Porți a fost ordinul de „a le aduce fără întârziere sultanului și marelui vizir obișnuitul plocon în semn de recunoștință pentru înălțarea lui la domnie”[3]. Or, Dimitrie Cantemir mai avea și obligația ca, în afara dărilor stabilite, să achiziționeze grâne și lemne pentru garnizoana turcă, staționată în cetatea Bender[4].

---

[1] Victor Țvircun, *Dimitrie Cantemir. Repere biografice*, București-Brăila, 2017, p. 92–93.

[2] P.P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1958, p. 95.

[3] Т.З. Байер, *История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира*, Москва, 1783, p. 281.

[4] *Istoria românilor*, vol. V, București, 2003, p. 320.

În afară de obligațiile cu caracter economic, principele moldovean a primit și dispoziții politice – „în nici un chip și cu nici un fel de acțiuni să nu-i tulbure pe vecinii săi”[5], să urmărească cu atenție sporită evenimentele militare și politice din Polonia și Ucraina vecină, despre care apoi să informeze cu regularitate guvernul Turciei.

Simțindu-se trădat de înalții săi protectori de la Constantinopol, Dimitrie Cantemir s-a considerat liber de obligațiile asumate anterior și de jurămintele făcute sultanului, începând să caute noi căi și posibilități pentru realizarea ambițiilor sale politice.

În iarna anului 1711 principele ia în taină legătura cu emisarii țarului, Savva Lukici Vladislavlievici-Raguzinski și Grigori Polikala, vechii săi cunoscuți de la Istanbul. Animați de ideea unei campanii antiotomane comune a popoarelor creștine din Balcani și Principatele Dunărene, sub egida Rusiei, ei îl îndeamnă pe domnitor la o alianță secretă cu Petru I.

În decursul lunilor ianuarie-februarie 1711 emisarii lui Dimitrie Cantemir au fost de mai multe ori la Moscova și Sankt-Petersburg, aducând la curtea monarhului rus scrisori de la domnitorul moldovean. Alte scrisori, conținând informații secrete despre planurile domnitorului, erau trimise din principatul Moldovei în Polonia învecinată, adresate fiind ambasadorului rus, prințul V. Dolgorukov. Într-una din scrisorile principelui trimise țarului erau expuse condițiile trecerii principatului sub protectoratul Rusiei și erau stipulate garanțiile care îi vor fi oferite lui și familiei sale în cazul în care războiul s-ar sfârși cu o înfrângere.

Propunerile domnitorului au fost analizate amănunțit și acceptate de cancelaria țarului. În final, la 13 aprilie 1711, la Luțk a fost redactată *Diploma*, semnată de Petru I și cancelarul G.I. Golovkin, în care erau confirmate garanțiile și obligațiile Rusiei față de principatul Moldovei și față de persoana lui Dimitrie Cantemir[6].

Trebuie menționat că natura și conținutul corespondenței dintre țarul rus și domnitorul Moldovei atestă că, în ciuda faptului că acesta din urmă nu poseda suveranitate politică, nu era considerat de Petru I un vasal, ci domnitor cu puteri depline al principatului ortodox aliat. Fapt confirmat și de articolele *Diplomei*, care era de fapt un acord interstatal, înmânat lui Dimitrie Cantemir în aprilie 1711.

După încheierea alianței cu monarhul rus, domnitorul moldav a trecut la pregătiri intense în vederea operațiunilor militare împotriva turcilor. La Iași se desfășura în ritm rapid formarea oastei moldovenești. În unitățile militare (polcuri) alcătuite de Dimitrie Cantemir se înrolau sute de voluntari, dintre care, în afară de slujitorii militari, o mare parte o reprezentau orășenii, meșteșugarii, țăranii și slugile fugite de la stăpâni[7]. Încă în jurul datei de 20 iunie sub steagul domnesc se aflau 17 polcovnici și 170 de căpitani cu unități de cavalerie, în total, cam 7 mii de oameni[8].

---

[5] В.А. Артамонов, *Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714)*, Москва, 1990, с. 47.

[6] В.И. Цвиркун, *Под сенью двух держав. История жизни и деятельности Д. Кантемира в Турции и России.* Кишинёв, 2013, p. 88–89; Victor Țvircun, *Moștenirea epistolară a lui Dimitrie Cantemir*, în *Documente privind istoria românilor. Colecția Eudoxiu Hurmuzaki*. Seria a 3-a, volumul III, București-Brăila, 2020, p. 16–19.

[7] Ion Neculce. *Letopisețul Țării Moldovei de la Dabija-Vodă până la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat*, Chișinău, 1990, p. 248.

[8] Журнал Министерства Народного Просвещения. СПб., №1. 1847, p. 62.

Cu aceste forțe, principele moldovean s-a unit cu armata rusă, instalată în tabăra de la Prut la 23 iunie 1711. A doua zi, la 24 iunie, Dimitrie Cantemir și membrii familiei sale, boierii, clerul și locuitorii capitalei Moldovei l-au întâmpinat cu mare cinste pe țar și marea lui suită la porțile orașului[9]. În decursul următoarelor două zile „domnitorul cu soția și curtenii săi l-au primit pe Majestatea Sa Țarul cum se cuvine, și a fost găzduit Înălțimea Sa în casa domnitorului”[10]. Vizita monarhului rus la Iași a fost însoțită de numeroase ospețe și discuții prelungite cu principele moldav, „om tare înțelept și priceput la sfaturi”[11]. În semn de recunoștință pentru susținere și pentru alianța politico-militară, Petru I i-a dăruit lui Dimitrie Cantemir portretul său, bătut în briliante, iar soției lui, Casandra, o cruce cu rubine, în valoare de 1000 de ruble.

La 28 iunie, în prezența țarului, a principelui moldav, a generalilor ruși și a boierilor apropiați lui Cantemir, a avut loc întrunirea consiliului de război, la care s-au analizat numeroase probleme de organizare și aprovizionare a trupelor și, de asemenea, planurile viitoarelor acțiuni. Tot atunci, în cadrul unei convorbiri private, Petru I, „ținând seama de statornicia devotamentului” (principelui), i-a propus lui Dimitrie Cantemir, „dacă dorește”, să servească în cadrul armatei regulate rusești, acordându-i-se gradul de general plin[12]. Propunerea țarului a fost pentru principele moldav pe cât de neașteptată, pe atât de greu de acceptat. Pe motiv că în timpul operațiunilor de război el „nu-și poate încredința altcuiva comanda oastei sale neregulate”, Dimitrie Cantemir a refuzat politicos propunerea monarhului, rugând ca „ea să fie amânată până când această acțiune va lua sfârșit”[13].

După părerea noastră, nici aparenta modestie a principelui, nici grija față de propria oaste nu constituiau cauza reală a recuzării gestului de bunăvoință a țarului. Intrând în alianța politico-militară cu Rusia, întărită prin tratatul de la Luțk, Dimitrie Cantemir era îndreptățit să considere propunerea țarului nedemnă pentru statutul său social, acela de domnitor al Principatului Moldovei, net superior în ierarhia funcțiilor celui de general. Pentru momentul dat și în circumstanțele date, el își rezerva rolul de aliat și de a doua persoană (ca importanță) după suveranul rus.

Catastrofa militară suferită în iulie 1711 de trupele ruso-moldave pe Prut a însemnat totodată și eșecul partidei proruse din Principatul Moldovei, dar și o tragedie personală pentru Dimitrie Cantemir și familia sa.

Spre deosebire de ostașii de rând, care luptaseră împotriva armatei lui Mehmed Baltadji pașa, principele moldav și dregătorii săi importanți, care l-au sprijinit, n-ar fi putut să-și găsească refugiu în codrii deși sau în defileele din munții Moldovei[14].

---

[9] *Российский Государственный архив древних актов* (РГАДА), ф.9, Отд. 1, Д.ЗО. Л.16об.

[10] *Ibidem*.

[11] *Ibidem*.

[12] В.И. Цвиркун. *«Того ради прошу, всемилостивейшая императрица государыня, дабы сие нижайшее мое прошение милостиво выслушать соизволила».* („De aceea vă rog, preamilostivă împărătească, să binevoiți a asculta preaumila mea rugăminte”). *Письма Димитрия Кантемира к императрице Екатерине I Алексеевне. 1719–1723 гг.* В: Исторический Архив. № 3. М., 2017. p. 188–195.

[13] *Ibidem*.

[14] В.И. Цвиркун, *Ион Некулче в России*, în „Revista de istorie a Moldovei”, Chișinău, 1993, nr. 2(14), p. 16.

În afară de aceasta, cavaleria tătară și posturile de control ale domnitorului muntean au blocat toate drumurile pe unde se putea fugi în țările vecine – Țara Românească și Transilvania[15], la acea vreme locurile tradiționale unde puteau migra moldovenii. Drumul spre Polonia – altă direcție a fluxurilor de migranți din principat – era închis de detașamentele „stanislavicilor" (așa erau numiți susținătorii lui Stanisław Leszczyński, regele Poloniei – n.n.)[16]. Rămânea o singură salvare: să se urmeze armata lui Petru I, aflată în retragere.

Lăsându-și în Principatul Moldovei și la Constantinopol toată averea sa mobilă și imobilă, având perspectivele de viitor neclare, Dimitrie Cantemir și susținătorii săi dispuneau doar de promisiunile verbale ale țarului că în Rusia le vor fi compensate toate pagubele pricinuite de campania la care au luat parte. Într-o anumită măsură, *Diploma* dată domnitorului de către Petru I, în aprilie 1711, reprezenta garanția promisiunilor. Însă articolele *Diplomei* aveau mai mult un caracter declarativ, fără precizarea circumstanțelor concrete, care să stipuleze cu ce și cu cât anume vor fi despăgubiți de partea rusă în cazul victoriei armatei otomane.

Această situație l-a forțat pe Dimitrie Cantemir ca, la sfârșitul lui iulie, să adreseze țarului mai multe cereri privind viitorul familiei sale și al oamenilor plecați odată cu el[17]. La 1 august a venit rezoluția lui Petru I, conform căreia „moldovenilor... să li se dea pentru trai pământurile din sloboziile libere și din cele ucrainești"[18]. Ca loc de reședință pentru domnitorul moldovean și pentru cei care l-au însoțit a fost desemnat orașul Harkov, iar în calitate de despăgubiri pentru pierderile materiale – moșiile general-maiorului căzut în dizgrație, Fiodor Vladimirovici Șidlovski[19]. N-a rămas în afara atenției țarului și statutul social al principelui moldav, stabilit în Rusia. În rezoluția care a urmat se preciza: „Din mila Majestății Sale, lui, prințului, și urmașilor săi le va fi acordat titlul de Prealuminat prinț"[20]. Este important de remarcat faptul că Dimitrie Cantemir a devenit cel de al doilea om în statul rus, după A.D. Menșikov, căruia i s-a conferit acest înalt titlu. În același timp, deși Dimitrie Cantemir a primit în Rusia acest înalt statut, proprietăți funciare, pensie anuală și un titlu (princiar), el rămânea în poziție de subordonat atât față de suveranul rus, cât și față de funcționarii țarului de diferite ranguri[21]. În afară de aceasta, dacă până la venirea în Rusia, domnitorul moldovean putea comunica în scris direct cu țarul, adresându-i cererile și plângerile sale, începând din toamna anului 1711, corespondența sa cu Petru I era exclusiv prin intermediul Cabinetului suveranului.

Alături de Savva Vladislavlievici-Raguzinski și Toma Cantacuzino, Dimitrie Cantemir este un personaj-cheie în politica promovată de guvernul rus în Principatele Dunărene și în Balcani. În situația apărută după ruperea tratatului de pace de către

---

[15] *Ibidem*.
[16] *Ibidem*.
[17] *Ibidem*.
[18] *Ibidem*.
[19] *Ibidem*.
[20] Victor Țvircun, *Moștenirea epistolară a lui Dimitrie Cantemir*, în *loc. cit.*, p. 41.
[21] Mai detaliat această problemă este abordată în articolul Victor Țvircun, *Из истории передачи имений Ф. Шидловского во владение Д. Кантемира*, în *Istorie și cultură. În honorem academician Andrei Eșanu*, Chișinău, 2018, p.175–183.

Înalta Poartă și după o nouă declarație de război, adresată de ea Rusiei, țarului îi erau imperios necesare cunoștințele și experiența domnitorului moldav. Nevoia de sfaturile lui Dimitrie Cantemir și de consultările cu acesta pe problemele legate de situația militară și politică din Turcia, dar și de perspectivele de dezvoltare a relațiilor ruso-turce l-au determinat pe țar să urgenteze venirea principelui la Sankt-Petersburg, la „marele sfat", la care au fost chemați toți senatorii și guvernatorii generali din țară[22]. Ducând la îndeplinire voința țarului, domnitorul a părăsit Harkovul la 7 februarie 1712. Pentru locuitorii Harkovului plecarea principelui a devenit un adevărat eveniment, despre care s-a vorbit zile-n șir. Mai mult de 60 de carete, în care se aflau boieri, ofițeri și slujitori, plecați împreună cu Dimitrie Cantemir, formau o coloană care se întindea pe câteva sute de metri. 50 de dragoni din escadronul Bahmutski, sub comanda locotenent-colonelului Vasili Baturin, aveau misiunea de a-i însoți și apăra[23]. Prin dispoziția țarului, Senatul Guvernator a hotărât ca

„ ...Prealuminatului prinț, Dimitrie Cantemir și tuturor persoanelor care sunt împreună cu el, de vor fi de-ai bisericii sau mireni, să li se dea pentru hrana zilnică 120 de ruble pe săptămână, ce face 500 de ruble pe lună"[24].

Străbătând orașele Belgorod, Oriol, Kursk, Tula și Serpuhov, la 26 februarie convoiul princiar a ajuns la Moscova[25]. În vechea capitală a Rusiei, Dimitrie Cantemir și toți oamenii care-l însoțeau au fost instalați „în casele negustorului Șustov[26], aflate în Kitai-gorod, lângă porțile Varvarinskie"[27] [28].

---

[22] Ion Neculce, *op. cit*, p. 402–403; Виктор Цвиркун, *Легенды и вымыслы о жизни и деятельности Димитрия Кантемира в России*, în „Revista de istorie a Moldovei", Chișinău, 1994, nr. 2(18), p.17.

[23] В.И. Цвиркун, *Димитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах*, Санкт-Петербург, 2010, p.150.

[24] *Доклады и приговоры Правительствующего Сената* (ДПС), 1882, Под ред. Н.В. Колычева, Т.2, Кн.1, 1712 год. № 193, p.134. СПб.,; *Российский Государственный архив древних актов* (РГАДА), Ф.248. Д.8.Ч.1 Л.70об. – 73.

[25] ДПС, Т.2. Кн.1. СПб., 1882. № 267, p. 183–184; Виктор Цвиркун, *Легенды и вымыслы о жизни и деятельности Димитрия Кантемира в России*, în „Revista de istorie a Moldovei", Chișinău, nr. 2(18), 1994, p. 17.

[26] Șustov – familie de nobili ruși, datând de la începutul secolului al XVII-lea, înscrisă în capitolul VI al Registrului genealogic al guberniei Kursk. Reprezentanții familiei au construit fabrici de coniac în Armenia, în Ucraina (Odesa) și Moscova. Se presupune că familia Șustov se trage din țăranii de pe domeniile țarului, din satul Dedinovo, județul Kolomna, întemeietorul dinastiei fiind un oarecare Iakov Șustov, care făcea negoț cu sare pe Volga și Oka. În anii 70–90 ai secolului al XVII-lea, Grigori Fiodorovici și Vasili Fiodorovici Șustov au pus bazele exploatărilor de sare din zona râului Lenva, județul Solikamsk. În septembrie 1696, familia Șustov stăpânea 32 de cuptoare de ardere a pietrei de var, 16 dispozitive de ridicare a soluțiilor de sare, 13 depozite de sare și câteva silozuri de grâne și mai mult de 110 gospodării pentru „muncitori". În timpul lui Petru I, familia Șustov devenise deja o respectabilă familie de negustori. Documentele datând de la începutul secolului XVII confirmă faptul că familia Șustov locuia la Moscova și se ocupa cu negoțul cu sare; ei dețineau atât zăcăminte de sare proprii, cât și unele arendate de la stat.

[27] РГАДА, Ф.248, Оп.2. Д.24. Л.13об

[28] Pentru îndeplinirea obligației asumate, Petru I, în scrisoarea trimisă de la Karlsbad, la 28 septembrie 1711, dispunea ca Senatul Guvernamental „să caute la Moscova pentru principele Cantemir (care va trăi împreună cu familia sa în țara noastră) o gospodărie cu case de piatră, care să fie demnă de rangul lui, și să i se caute și altă gospodărie în afara Moscovei" – v. Письма и бумаги императора Петра Великого (ПИВ), 1964, Т.XI. Вып. 2. № 4779, p. 259. Îndeplinind ordinul țarului, Senatul Guvernamental ordonă: „să i se poruncească stolnicului Nikita Boronovolokov să vadă gospodăria negustorului Șustov, ce se afla în Kitai-gorod, lângă Porțile Varvarinskie, și să descrie în ce stare este.

Spre mijlocul lui martie a venit multașteptata veste de la Sankt-Petersburg că va avea loc audiența la monarh. Apoi a urmat hotărârea Senatului ca „... Prealuminatului prinț să-i fie date pentru drumul la Sankt Petersburg 15 diligențe cu surugii și să se trimită ordinul și în gubernia Moscova, iar banii pentru aceste diligențe să fie dați de la Cancelaria Senatului Guvernamental”[29].

După primirea banilor, Dimitrie Cantemir, însoțit de oamenii săi cei mai apropiați, a plecat la 19 martie spre noua capitală a statului rus[30].

Documentele păstrate ne dau informații extrem de puține despre numărul și caracterul problemelor discutate la „sfat” și despre deciziile adoptate. Totuși ele sunt suficiente pentru a se putea contrazice afirmația lui Ion Neculce că, la una din ședințele ținute, Dimitrie Cantemir ar fi emis ideea, aparent susținută de Petru I, de a se porni la atac cu trupe de cavalerie și de cazaci pentru cucerirea peninsulei Crimeea[31].

Întâlnirile frecvente și convorbirile avute de Dimitrie Cantemir cu Petru I au permis să fie atinse și examinate problemele privind viitorul domnitorului și al moldovenilor veniți în Rusia odată cu el. De-abia ulterior au fost emise ordinele monarhului, venite să completeze cu un conținut concret articolele din *Diplomă* și rezoluțiile date principelui atât înainte, cât și după campania de la Prut, care îl asigurau pe Cantemir de acordarea de compensații pentru pierderile materiale și morale suferite[32].

Noul armistițiu, instituit între cele două puteri – Rusia și Imperiul Otoman – în primăvara anului 1712, i-a permis lui Dimitrie Cantemir să părăsească noua capitală și să se întoarcă la Harkov.

Continuarea confruntării militare și politice între statul rus și Imperiul Otoman, pendularea de mai mulți ani la limita dintre război și pace, pasibilă oricând de un nou conflict armat, l-au impus pe Dimitrie Cantemir – bun cunoscător al limbii, tradițiilor și orientărilor politice ale elitei conducătoare de la Înalta Poartă – drept unul din oamenii cei mai competenți și necesari monarhului rus.

Petru I și înalții săi demnitari aveau nevoie să se consulte și să se sfătuiască cu principele, ceea ce a făcut imperios necesară prezența lui acolo unde își aflau sediul organele centrale de conducere a țării. Dar, de îndată ce confruntarea în planul politicii externe a scăzut în intensitate și amenințarea cu un nou război a trecut, nevoia de cunoștințele, experiența și de relațiile lui Dimitrie Cantemir s-au redus temporar și i s-a permis să plece din Moscova atât la domeniile sale, cât și în alte orașe din Rusia Centrală[33].

După cele văzute și descrise, în acea gospodărie casa de piatră are 51 de încăperi mari și mici” (РГАДА. Ф.248. Оп.2. Л. 13 и оборот.). Până la sosirea lui Dimitrie Cantemir la Moscova, casa a fost renovată și mobilată. Probabil, clădirea oferită nu i-a plăcut domnitorului moldovean, lucru confirmat de hotărârea Senatului Guvernamental din 10 august 1712: „La ordinul Majestății Sale țarul... i-au fost date Prealuminatului principe 6 mii de ruble de la monetărie pentru cumpărarea unei case, suma fiind dată cu chitanță. Iar gospodăria lui Șustov, care i-a fost oferită, să fie dată din nou Majestății Sale și să dispună de ea Cancelaria Sa” (РГАДА. Ф.248.Оп.2.Л.14.). Ulterior, gospodăria negustorului Șustov i-a fost dată în proprietate țareviciului Alexei (РГАДА. Ф.248. Оп.2. Л.14об.).

[29] РГАДА. Ф.248. Оп.2. Д.24. Л.13об.

[30] РГАДА. Фонд 248. Правительствующий Сенат. Д.8. Ч.1. Л. 118.

[31] Nicolae Ciachir, *Cu privire la activitatea politică desfaşurată de Dimitrie Cantemir în Rusia (1711–1723)*, în „Revista arhivelor”, București, 1973, nr. 3, p. 4–456.

[32] Виктор Цвиркун, *Легенды и вымыслы о жизни и деятельности Димитрия Кантемира в России*, în „Revista de istorie a Moldovei”, Chișinău, 1994, nr. 2(18), p.17.

[33] *Ibidem*, p. 18.

Personalitatea strălucită a principelui moldav, unică în felul ei, a fost cea dintâi cauză pentru mutarea sa la Moscova, dar a determinat-o în mare măsură și pe cea de a doua. Petru I, adept al unei puteri politice de stat pragmatice, înțelegea perfect ce avantaje i-ar aduce Rusiei valorificarea potențialului politic și intelectual al lui Dimitrie Cantemir.

Deoarece nu sosise încă timpul unor acțiuni concrete și pentru a nu-și prejudicia proiectele, monarhul rus i-a creat lui Cantemir condiții de așa natură încât să-l priveze de posibilitatea de a părăsi granițele țării sau de a intra în legătură directă sau secretă cu conducători din țările europene[34].

O dovadă a tentativelor lui Dimitrie Cantemir de a schimba soarta familiei sale cu ajutorul reprezentanților curților europene în Rusia este și raportul lui A.U. Pleyer, ambasadorul austriac la Sankt Petersburg, adresat de acesta ministerului de la Viena. În mesajul său secret, diplomatul austriac informa că în mai 1715 l-a abordat „principele moldav cu rugămintea de a-l ajuta să ajungă în Transilvania, iar de acolo la Viena", unde spera să primească titlul de prinț și protecția Sfântului Imperiu Roman. În schimb, Dimitrie Cantemir se obliga să ridice Principatul Moldovei împotriva otomanilor și „să-l anexeze coroanei austriece"[35].

Încălcându-și obligațiile asumate anterior, Petru I nu numai că nu i-a permis principelui să iasă dincolo de granițele Rusiei, dar nici măcar fiilor lui, care îi adresaseră de mai multe ori rugămintea de a fi trimiși la studii în Europa, nu le-a dat voie să iasă din țară[36].

Pe lângă faptele amintite, o dovadă elocventă a statutului lipsit de independență al lui Cantemir în Rusia o constituie și evenimentele tragice din vara anului 1714, petrecute în rândul moldovenilor strămutați. Este vorba despre conflictul soldat cu moarte de om[37], care a avut loc între conaționalii lui Dimitrie Cantemir – frații Merescul și familia Zerul, care locuiau în satul Kolodejnoe din regimentul Iziumski[38].

Cearta în sine nu era ceva neobișnuit printre emigranții moldoveni. Litigiile și procesele dintre ei au fost frecvente atât înainte, cât și după acest conflict. Însă gravitatea evenimentului rezidă în faptul că tragedia produsă n-a avut numai un caracter penal, ci și consecințe politice. În afară de aceasta, ea a fost prima și ultima anchetă judiciară condusă de domnitor în rândul conaționalilor săi stabiliți în Rusia.

Având dreptul „de a judeca și pedepsi moldovenii", drept stabilit prin *Diploma* dată de țar la 13 aprilie 1711 și întărit de rezoluția din 1 august 1711[39], Dimitrie Cantemir a încercat să ancheteze singur cele întâmplate. N-a reușit însă, deoarece anchetarea și studierea tuturor cazurilor penale era prerogativa administrației

---

[34] РГАДА. Фонд 32. Оп.5. Д.7. Л.30–31; Фонд 9. Отд 2. 1721 год. Д.58.

[35] Виктор Цвиркун, *Легенды и вымыслы о жизни и деятельности Димитрия Кантемира в России*, în *loc. cit*., p. 18.

[36] *Ibidem*.

[37] Cauzele conflictului, desfășurarea și rezultatele anchetei în cazul uciderii lui Pavel Merescul au fost publicate de noi în articolul *Легенды и вымыслы о жизни и деятельности Д.Кантемира в России.*

[38] Виктор Цвиркун, *Легенды и вымыслы о жизни и деятельности Димитрия Кантемира в России*, în *loc. cit*., p. 15.

[39] В.И. Цвиркун, *Димитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах*, p.126–133.

guberniei. N-a făcut, așadar, excepție, nici ancheta penală a conflictului cauzator de moarte din satul Kolodejnoe[40].

Anchetarea conflictului și a actului de omucidere săvârșit a durat câteva luni[41]. Abia la sfârșitul anului 1714, după ce i-au fost remise materialele anchetei și a luat cunoștință de cauzele și circumstanțele conflictului, Dimitrie Cantemir a putut să-i judece pe criminali.

Pentru a da dezbaterii judiciare și pronunțării hotărârii importanța și autenticitatea unei judecăți domnești, Dimitrie Cantemir l-a cooptat și pe mitropolitul Pahomie, conaționalul și vechiul său cunoscut[42]. La sfârșitul anchetării cazului a fost pronunțat un verdict necruțător, fără drept de apel, care hotăra: „cei trei instigatori (frații Zerul – n.n.) sunt condamnați la moarte, iar ceilalți, vinovați de omor[43], la muncă silnică”[44].

Spre norocul condamnaților, sentința n-a fost dusă la îndeplinire datorită rezoluției lui Petru I, care a anulat sentința dată de Dimitrie Cantemir[45]. Însă hotărârea țarului nu trebuie considerată drept o manifestare a sentimentelor sale de omenie și milă față de vinovații acestei tragedii. După părerea noastră, acțiunile sale erau conduse mai degrabă de interese concrete și de raționamente politice. Dacă Petru I ar fi fost de acord cu sentința dată de principe și ar fi aprobat pedeapsa, acest fapt i-ar fi afectat serios aureola de apărător și ocrotitor al tuturor popoarelor de rit ortodox, cultivată intens în rândul coreligionarilor săi din Balcani și din Principatele Dunărene. Fără îndoială, ar fi suferit și prestigiul țării, zdruncinat deja de catastrofa de la Prut, țară care pretindea a fi singura forță politică și militară capabilă să opună rezistență Imperiului Otoman.

---

[40] Mai multe detalii despre acest caz în Victor Țvircun, *Dimitrie Cantemir. Repere biografice*, 2017, p. 133–137.

[41] Originalele declarațiilor victimelor și ale martorilor conflictului menționat au fost strânse de căpitanul P. Perepenkin într-un dosar separat și transmise Cancelariei guvernatorului de Azov, contele F.M. Apraksin. Copiile i-au fost puse la dispoziție prințului Dimitrie Cantemir (*Российский Государственный архив Военно-Морского Флота* (РГА ВМФ). Ф.233. Оп.1. Д.79. Л. 68–88).

[42] Prin ordinul din 18 ianuarie 1714, împăratul Petru I a dispus ridicarea lui Pahomie la rangul de mitropolit al Voronejului, în semn de recunoaștere a meritelor sale față de Rusia. Hirotonirea lui Pahomie (Șpakovski) a avut loc la 25 aprilie 1714. La ceremonia de întronizare ca mitropolit au participat: mitropolitul de Riazan și Murom, Stefan (Iavorski †1722), episcopul de Sarsk și Podonsk Aleksie (Titov †1750). Dintre toți arhiereii din Voronej doar patru au fost hirotoniți mitropoliți; Pahomie (Șpakovski), originar din Muntenia, a fost primul dintre ei. A inițiat în eparhie o amplă activitate de construire de biserici. A început ridicarea catedralei cu hramul „Bunavestire”. Mitropolitul Pahomie (Șpakovski) a încetat din viață la 23 septembrie 1723, la 51 de ani. v. Сергий (Петров), архиепископ, *История Воронежской епархии от ее учреждения до наших дней* (в четырех частях), Ч. II. Воронеж-Минск-Одесса, 1961–1968, Машинопись, p. 248–256; Е.А. Болховитинов, *Историческое, географическое и экономическое описание Воронежской губернии*, Воронеж, 1800, p. 200–201; *Воронежский соборный священник Мина Григорьев*, в. „Воронежские епархиальные ведомости”, 1902, № 6, p. 244–250.

[43] În afară de datarea eronată a evenimentului, J-L Karra, ca și mulți alți autori, citează un număr inexact de morți în conflictul dintre conaționalii lui Dimitrie Cantemir. Eronat este și numărul moldovenilor trimiși în judecată și condamnați. Documentele de care dispunem atestă că doar un singur om a murit – colonelul Pavel Merescul. Au fost trimiși în judecată patru oameni. Vezi В.И. Цвиркун, *Легенды и вымыслы....*, p. 19.

[44] Ж-Л. Каррa, *История Молавии и Валахии с рассуждением о настоящем состоянии сих обоих княжеств*. СПб., 1791, p. 64.

[45] P. Cernovodeanu, A. Lazea, M. Carataşu, *Din corespondenţa inedită a lui Dimitrie Cantemir*, în „Studii. Revistă de istorie”, nr. 5. Bucureşti, 1973, p. 1036.

Pe monarhul rus nu-l afecta deloc faptul că hotărârea luată de el lovea dureros în mândria și demnitatea lui Dimitrie Cantemir. În fond, ea anula propriile promisiuni și obligații asumate de țar față de principe în 1711, și totodată lipsea de bază juridică acele articole din *Diploma* acordată, care îi confereau lui Dimitrie Cantemir în Rusia un statut și privilegii speciale.

Domnitorului moldovean i s-a dat clar de înțeles că țarul nu dorea să renunțe la principiul fundamental al monarhiei absolute – dreptul exclusiv al autocratului de a judeca și osândi la el în țară. El nu intenționa să împartă cu nimeni monopolizarea dreptului de a adopta și modifica legi, de a judeca și de a pedepsi. Toți ceilalți, care trăiau sub sceptrul lui, trebuiau să se conformeze și să respecte aceste legi. Cazul lui Cantemir putea crea un precedent periculos pe care Petru I, adept convins al puterii monarhice absolute, nu l-ar fi putut accepta.

O astfel de atitudine față de principele moldav s-a manifestat și în următorii ani, după cum atestă hotărârea Senatului Guvernator, din 25 noiembrie 1718, înaintată „Prealuminatului prinț rus și domnitor moldovean", prin care „se aduce la cunoștința prealuminatului prinț și domnitor moldovean, Cantemir, decretul Suveranului, ca el (D. Cantemir – n.n.) … de-acum încolo să nu mai trimită pe nimeni dincolo de graniță, fără a lua de la Cancelaria Departamentului soliilor sau de la guvernatorul Kievului documente de călătorie"[46].

Motivul atitudinii atât de dure a țarului și a Senatului ține de faptul că, în urmă cu un an, domnitorul îl lăsase pe slujitorul său, Ivan Vracniță, să „plece peste graniță fără documente de drum ... împreună cu niște negustori greci... pentru a-și vedea mama, care locuia la Iași... și nu i-a poruncit ca la Kiev să se prezinte guvernatorului"[47].

Astfel, în continuarea dispozițiilor lui Petru I, adoptate în anul 1715, care încălcau privilegiile de la punctul 2, decretul țarului și hotărârea Senatului anulau practic și punctul 3, care prevedea: „... Principele poate călători liber la Moscova și în alte orașe, la fel și trimișii lui, și (poate) să-i trimită pe feciorii săi la învățătură în orașe importante și în alte țări creștine"[48]. În fond, cu evenimentele evocate se încheie scurta biografie a domnitorului Moldovei, Dumitrașco Vodă, aliatul politic și militar al suveranului rus, și începe istoria vieții și activității Prealuminatului prinț al Imperiului Rus, Dimitrie Cantemir. Aceste schimbări în statutul prințului s-au reflectat și în corespondența sa personală cu țarul. De atunci, încheindu-și epistolele către Petru I, el semna deja cu „Al Majestății Voastre preaplecat/ preasupus/ cel mai netrebnic rob, Dimitrie Cantemir"[49].

După moartea soției (1713), până în anul 1719, Dimitrie Cantemir își petrecea cea mai mare parte a timpului la domeniile sale din regiunea Komariţkaia, venind cu diferite treburi doar rare la Moscova și Sankt-Petersburg. Principalele lui preocupări erau educația copiilor, administrarea gospodăriilor din domeniile atribuite și activitatea zilnică intensă, de om de știință și de scriitor. Acestea din urmă, ca și vechiul interes al prințului pentru istorie, filosofie și religie erau stimulate de solicitările personale ale țarului. De fapt, toate operele lui Dimitrie Cantemir, scrise

[46] РГАДА. Ф.248. Правительствующий Сенат. Оп.3. Д.111. Л.597.

[47] *Ibidem*, Л.595об.

[48] *Письма и бумаги императора Петра Великого (ПИПВ)*, t. XI, Вып. 2, Москва, 1964, p. 62, №. 4651.

[49] Victor Ţvircun, *Moştenirea epistolară a lui Dimitrie Cantemir*, în *loc. cit*., p. 167–181.

și editate de el în Rusia, între anii 1715–1722, au fost comandate de țar. Deoarece prințul își scria lucrările științifice în limba latină, pentru traducerea lor în rusă, din dispoziția lui Petru I, i-au fost repartizați absolvenți ai Academiei slavo-greco-latine din Moscova. Astfel, în anul 1715, a fost numit în calitate de secretar-traducător al lui Dimitrie Cantemir, I.I. Ilinski-Iaroslaveț, care se ocupa de traducerea scrisorilor și operelor prințului. De mâna lui a fost transcrisă varianta definitivă a operei fundamentale a savantului *Descrierea Moldovei*, terminată în anul 1716, iar după aprobarea ei de către suveran a fost înaintată Academiei din Berlin, al cărei membru Dimitrie Cantemir fusese ales cu doi ani înainte.

La începutul anului 1719, prin aceeași dispoziție a țarului, la reședința prințului a fost trimis traducătorul Dmitri Grozin, căruia i s-a încredințat traducerea altei opere fundamentale a lui Dimitrie Cantemir, *Istoria creşterii şi descreşterii Imperiului Otoman*, elaborată în decursul anilor 1716–1718. La începutul anului 1720 traducerea „a fost terminată și înmânată Majestății Sale Prealuminate – țarul”[50].

O confirmare a faptului că lucrările lui Dimitrie Cantemir erau elaborate din dispoziția țarului este și *Scurta povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor*, scrisă de prinț „întru împlinirea voiei Majestății Sale Țarul”, în a doua jumătate a anului 1720[51]. Mai multe pasaje din această lucrare au fost apoi incluse de Petru I în textul *Istoriei Războiului Nordului*, aflat în pregătire[52].

Tot la comanda lui Petru cel Mare, cu o motivație politică evidentă, în anii premergători campaniei persane, Dimitrie Cantemir a scris o carte despre religia musulmană, intitulată *Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane*. Redactată în latină, ea a fost tradusă de I.I. Ilinski-Iaroslaveț în rusă și publicată la Sankt Petersburg în 1722. Cartea a beneficiat de sprijinul vădit al împăratului și de implicarea lui directă în publicarea ei cu o incredibilă rapiditate, dar și în temperarea unor explicabile reticențe venite din rândul membrilor Sfântului Sinod.

Numeroasele solicitări adresate de Dimitrie Cantemir lui Petru I, în care ruga să fie numit într-un serviciu public[53], realizarea la comandă a unor lucrări științifice, ca și căsătoria prințului cu Anastasia Trubeţkaia, reprezentantă a uneia din cele mai vechi familii aristocratice din Rusia, au dat rezultate. Prin decretul țarului din 20 februarie 1721, Cantemir a devenit membru al Senatului Guvernamental, principalul organ de stat al țării și a fost „promovat consilier secret”[54].

Pe de o parte, includerea lui Dimitrie Cantemir în componența organului puterii legislative, executive și judecătorești a țării dovedea nivelul înalt al încrederii

---

[50] *Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейшего Правительствующего Сената*, Т.1, СПб., 1868; В.И. Цвиркун, *Под сенью двух держав. История жизни и деятельности Д. Кантемира в Турции и России.* Кишинёв, 2013, p.172.

[51] *Гистория Свейской войны. (Поденная записка Петра Великого)*. Составитель Т.С. Майкова, t.1. М., 2004, том 1, p. 25; В.И. Цвиркун, *Димитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах*, p. 385.

[52] РГАДА, ф.9, Отд. 1, д.6; В.И. Цвиркун, *Димитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах*, p. 385.

[53] В.И. Цвиркун, *Димитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах*, p. 202, 204–205, 207, 227, 237, 251.

[54] РГАДА, ф.154, оп.2, кн.2, д.163, л.2; А.Н. Филиппов, *Правительствующий Сенат при Петре Великом и его ближайших преемниках.* Санкт-Петербург, 1911, p. 90.

personale, pe care i-o acorda monarhul rus, și al recunoașterii meritelor prințului. În același timp, promovarea sa în grad de consilier secret, a devenit un motiv de nemulțumire a prințului și de nenumărate solicitări adresate persoanelor sus-puse, cu rugămintea de a fi avansat. Într-una din scrisorile adresate țarinei Ecaterina Alexeevna, Dimitrie Cantemir menționa că „Anul trecut Majestatea Sa Împăratul a binevoit să-mi acorde nemeritatul titlu de consilier secret [care este egal ca onoare cu cel de general-maior] și mi-a poruncit să intru în Senat[55]: unde, voi spune sincer, slujba mea poate părea minoră sau de-a dreptul de nimic[56].

În principatul meu mi-a fost dat să am nu numai ranguri atât de înalte, dar și devotamentul meu față de Majestatea Sa Împăratul a fost mult mai eficient, decât cel al principelui muntean Brâncoveanu, care numai prin promisiuni de credință mincinoase și-a obținut cinstea de a fi Cavaler al Ordinului Sfântului Andrei[57], iar eu, păstrându-mi credința cât am putut mai bine, servind-o în toate cazurile când a fost necesar [avându-vă martoră, eroină a secolului nostru], nu voi putea oare să-mi iau îndrăzneala de a vă ruga preasupus ca onoarea (acordată – n.n.) acestui nerecunoscător Brâncoveanu să-mi fie dăruită și mie, robul vostru credincios? Și asta nu pentru că-mi doresc eu slavă, ci pentru slava și onoarea Majestății Sale Împăratul, care nu numai celor merituoși, dar și celor nemerituoși (ca și mie, mărturisesc) nu le-a refuzat niciodată nemărginita sa milostenie.

De aceea, preamilostivă împărăteasă, pe tine, singura salvare spre care se îndreaptă toți, te rog preasupus să intervii la preamilostivul nostru Împărat pentru ca, prin mila ta, [deși] nu sunt demn prin meritele mele de onoarea acordată principelui mai sus menționat, adică cea de Cavaler al Sfântului Apostol Andrei, eu mă leg în fața Domnului, Cel care le vede pe toate, ca, așa cum m-am legat dintru început, să slujesc cu sfințenie și neabătut până la ultima (mea) suflare”[58].Tot atunci Dimitrie Cantemir i-a amintit suveranului de mai vechea propunere de a i se acorda lui, prințului, gradul de general plin[59]. Pregătirile de război, care au urmat în curând, și participarea sa la Campania din Persia, dar și sfârșitul său prematur au făcut ca Dimitrie Cantemir să nu aibă parte de recompensarea dorită. Însă remarca prințului cu privire la faptul că rangul de consilier secret, conform poziției din *Tabelul rangurilor*, nu i se părea corespunzător, a fost luată în considerare și, ca urmare, în

[55] La 20 februarie, din ordinul lui Petru I, Dimitrie Cantemir a fost numit membru al Senatului Guvernamental și i s-a conferit rangul de consilier secret. В.И. Цвиркун, *Под сенью двух держав…*, p.186.

[56] Despre activitatea lui Dimitrie Cantemir în Senatul Guvernamental, vezi: В.И. Цвиркун, *Под сенью двух держав…* p. 221–231 și В.И. Цвиркун, *Политическая и государственная деятельность Дмитрия Кантемира в России*, В: „Стратум плюс”, № 5, 2021, p. 423–434.

[57] Constantin Brâncoveanu (1654–1714), domnitor al Țării Românești, a fost decorat cu ordinul Sfântul Andrei Cel dintâi chemat.

[58] Рукописный отдел Института Русской Литературы (РО ИРЛ) *Материалы относящиеся к Кантемиру Дмитрию Константиновичу. Письма его к Екатерине*, дом. Фонд 166. Опись 1. Дело 56, лл. 7–8; Victor Țvircun, *Moștenirea epistolară a lui Dimitrie Cantemir*, în *loc. cit*., p. 307–308.

[59] В.И. Цвиркун, *«Того ради прошу, всемилостивейшая императрица государыня, дабы сие нижайшее мое прошение милостиво выслушать соизволила»*. („De aceea vă rog, preamilostivă împărăteasă, să binevoiți a asculta preaumila mea rugăminte”). *Письма Димитрия Кантемира к императрице Екатерине I Алексеевне. 1719–1723 гг*, В: „Исторический Архив”, № 3, Москва, 2017, p. 188–195.

anul 1724 a fost avansat la treapta a 4-a a acestui *Tabel* la treapta a 3-a, care corespundea gradului de general-locotenent.

După ce a devenit membru al Senatului Guvernamental, Dimitrie Cantemir a participat activ în anii 1721–1722 la ședințele și activitatea celui mai important organ al țării, unde se dezbăteau și se luau deciziile privind problemele fundamentale ale dezvoltării Rusiei[60]. Astfel, participarea la activitatea Senatului a făcut ca Dimitrie Cantemir să intre în rândurile celor mai apropiați consilieri ai lui Petru I. Această apropiere s-a manifestat vădit în timpul Campaniei din Persia, din anul 1722. Numit, împreună cu contele P.A. Tolstoi, consilier pe probleme orientale, i-a fost încredințată organizarea și funcționarea cancelariei de campanie a împăratului.

Prin strădуința lui Cantemir în tipografia de campanie a fost tipărit manifestul „în limbile turcă, tătară și persană", care explica populației Caucazului de Nord motivele și scopurile campaniei demarate. El era adresat atât „comandanților, cât și venerabililor imami, și muadzinilor și altor slujitori ai religiei, iar în sate, autorităților și negustorilor, și prăvăliașilor, și meșteșugarilor, și calfelor și ucenicilor, tuturor"[61].

Pe toată durata campaniei Dimitrie Cantemir l-a însoțit peste tot pe împărat, participând împreună cu el la consiliile de război, la întâlnirile și discuțiile cu conducătorii locali și la vizitarea monumentelor cultural-istorice din Derbent[62].

În timpul campaniei din Persia s-au manifestat în modul cel mai evident legăturile afective dintre Dimitrie Cantemir și Petru I. Încă de când se afla la Derbent prințul a căzut la pat, iar la întoarcere n-a mai putut merge călare, călătorind mai mult în caretă. Starea sănătății i-a fost agravată și de vremea rea, și de furtuna abătiră asupra vasului lui A.Volînski (pe care se aflase prințul – n.n.) la întoarcerea de la Astrahan[63].

Timp de o lună pe Cantemir l-a tratat L.L. Blumentrost, medicul familiei imperiale. Tratamentul dădea când rezultate mai bune, când mai puțin sesizabile, dar deja la 17 octombrie prințul îi scria lui A.D. Menșikov că „... deși am deja o stare a sănătății mai bună, totuși mă simt tare slăbit"[64]

Petru I a manifestat o grijă deosebită pentru starea sănătății prințului. Chiar a doua zi după sosirea lui Dimitrie Cantemir la Astrahan, împăratul i-a făcut o vizită, interesându-se de sănătatea lui. Toată luna octombrie împăratul l-a vizitat adesea pe prințul care se lupta cu boala, purtând cu el îndelungi convorbiri cu caracter privat. Veneau frecvent în casa lui Cantemir, împreună cu Petru I, ambasadori străini, generalul-amiral F.M. Apraksin și vechea sa cunoștință, contele P.A. Tolstoi.

Ultima oară Dimitrie Cantemir și Petru I s-au întâlnit la 4 noiembrie 1722, în ajunul plecării împăratului de la Astrahan la Moscova. În această zi, „pe seară el (Petru I – n.n.) a binevoit să vină la noi (în casa lui Cantemir – n.n.) cu amiralul (Apraksin) și cu Piotr Andreevici (Tolstoi), a stat vreo trei ore și apoi și-a luat rămas bun pentru totdeauna"[65]. Nu le-a mai fost dat să se mai vadă.

---

[60] В.И. Цвиркун, *Политическая и государственная деятельность Дмитрия Кантемира в России*, В: „Стратум плюс", № 5, 2021, p. 423–434.

[61] В.И. Цвиркун, *Под сенью двух держав. История жизни и деятельности Д. Кантемира в Турции и России.* Кишинёв, 2013, p.194.

[62] *Ibidem*, p. 198–200.

[63] В.И. Цвиркун, *Димитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах*, p. 333.

[64] *Ibidem*, p. 297.

[65] *Ibidem*, p. 345.

Subliniind bunele relații personale stabilite între Dimitrie Cantemir și Petru I, trebuie să menționăm că ele treceau pe planul doi când era vorba de interese de stat. Deși știa foarte bine cât de grav bolnav este prințul, împăratul îi cerea totuși, cu insistență, în mai 1723, „să vină imediat la Sankt-Petersburg" pentru a participa la negocierile cu Ismail Bek, ambasadorul șahului persan, Hussein[66], și numai la intervenția lui A.V. Makarov, secretarul de cabinet al împăratului, ordinul a fost anulat.

Cele prezentate mai sus ne permit să afirmăm că relațiile reciproce dintre Dimitrie Cantemir și Petru I reflectă istoria a două personalități excepționale, a doi bărbați de stat, istorie care a evoluat de-a lungul mai multor etape. Prima – de la alianța politico-militară între doi conducători, din primăvara anului 1711 și până în toamna aceluiași an, când principele, pierzându-și tronul, a emigrat împreună cu toată familia în Rusia. A doua – din toamna anului 1711 până la începutul anului 1715, când Dimitrie Cantemir, beneficiind de drepturile și privilegiile acordate de *Diploma* de la Luțk, a continuat să rămână pentru compatrioții săi din Rusia domnitor și protector, sperând să revină la domnia pierdută. A treia – de la începutul anului 1715 – până la începutul anului 1721, când s-a încheiat scurta perioadă cât Dumitrașco Vodă a fost domnitor al Moldovei și aliat politic și militar al suveranului rus, și a început existența și activitatea Prealuminatului prinț al Imperiului Rus, Dimitrie Cantemir, investit cu titlu, dar fără putere. A patra – anii 1721-1723 – perioada de strânsă colaborare cu Petru I, în calitate de consilier foarte apropiat și de membru al Senatului Guvernamental.

THE EVOLUTION OF RELATIONSHIPS BEETWEN DIMITRY CANTEMIR AND PETTER THE GREAT

Abstract

Despite the continuing interest in the scientific community in the biographies of the Moldavian ruler Dmitry Cantemir and the Russian Emperor Peter the Great, in the history of Moldovan-Russian relations in the first quarter of the XVIII century, many topics and problems related to them continue to remain little or completely unexplored. Among the latter is the history of the relationship between these two statesmen. This article is an attempt to trace the evolution of these interpersonal ties during the years 1711–1723, the time from their first contacts to the death of the Moldavian prince.

Along with extensive literature related to this topic, the author used numerous archival materials from the archives of the Russian Federation.

[66] *Moștenirea epistolară a lui Dimitrie Cantemir*, în *loc. cit*., p. 376–377.

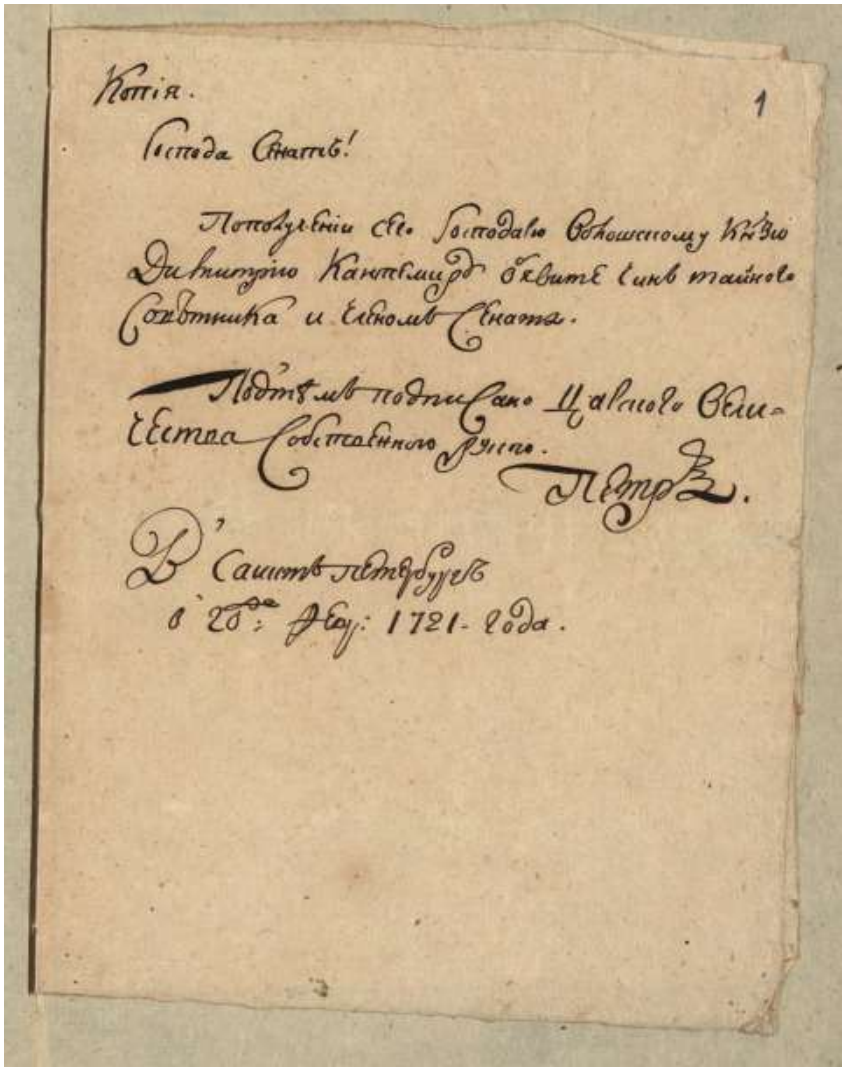

Копія.

1

Господа Сенатъ!

По полученіи сего Господарю Волошскому Князю Димитрію Кантемиру объявите чинъ тайного Совѣтника и членомъ Сената.

Подтѣмъ подписано Царского Величества Собственного рукою.

Петръ.

В Санктъ Петербургъ
в 20: Февр: 1721 года.

Copia dispoziției lui Petru cel Mare către Senatul Guvernamental al Rusiei privind numirea lui Dimitrie Cantemir în calitate de membru al Senatului
(Российский Государственный архив древних актов (РГАДА), ф.154, оп.2, кн.2, д.163, л.1).

MODERNITATEA ROMÂNEASCĂ TIMPURIE. REFLECȚII ISTORIOGRAFICE

GHEORGHE CLIVETI

Cuvinte-cheie: Epoca modernă; Modernitatea; Începuturile epocii moderne pentru Europa Occidentală; Cazul particular al modernității românești; Reflecții istoriografice; Implicațiile „tezismului marxist"; noile perspective istoriografice.

Keywords: the Modern Age; the Modernity; the beginnings of the Modern Times for the Western Europe; the particular case of the Romanian Modernity; the historiographical reflections; the implications of the "Marxist thesism"; the new historiographical perspectives.

Poate mai mult decât oricare alt gen al *scrisului*, cel *istoric* a tot fost considerat sau evaluat, după adecvate criterii, „profesional" definibile încă din secolele XVII și XVIII până să ajungă a fi străbătute de ascuțit spirit pozitivist, prin raportarea sa la timpurile de care „productibil" a ținut ori asupra cărora s-a referit. S-au înfipt, de altfel, ca „loc de comună consimțire", în dezbateri de specialitate, chiar ocazionale, două „adevăruri", unul, că *scrisul istoric* reflectă, prin însăși natura sa, timpurile când „s-a produs", iar celălalt, că *istoricul* își apropie sieși, vocațional și pe temei de operă, „chemarea" de a fi „conștiință a epocii/timpurilor sale". I-a fost dat, așadar, *istoricului* să tot fie „om al timpului său, în trecerea de timpuri". Iar pe măsură ce avea să confere, metodologic și conceptual, în spirit pozitivist, caracter „eminamente științific" scrierilor sale, de la studii și articole la monografii și sinteze, „se simțea", chiar „se arăta" convins că le-a învrednicit „străbaterii de timpuri". La parametrii științifici ai contribuțiilor de specialitate, *istoricul* devenea încercat de măcar sentimentul că *el și opera* pe care o realiza „se sorteau", prin comparație cu fie *artistul și creațiile sale*, fie *savantul* și demonstrațiile-i de *știință pură*, dăinuirii „peste trecătoare timpuri". Prea animat de științific deziderat, istoricul „se vedea" absorbindu-se „ascezei" studioase comparabile „turnului de fildeș al artistului". Nu și-a prea putut însă înfrâna, decât prin umana îndurantă excepție a dedicării sale științei înainte și dincolo de orice, „chemarea" de care erau animați mai toți din „breasla sa" de a *scrie și a face istorie*. Era „chemarea" semnificând, cum mirific notase Miron Costin, „biruința gândului să scoată lumii la vedere felul neamului"[1]. Or, de o atare „biruință de gând" se „arătau" deja de mult, încă de „prin vremile" Logofătului, „la noi și aiurea", ca îndemnați, știutori de carte, fiecare „pe limba sa", spre a scrie cu prioritate despre trecutul propriului „neam", încât dinspre „arătarea felului" de așa ceva să fie scrutate și „înțelesurile schimbărilor lumii". *Scrisul istoric* devenibil îndeosebi etnocentrist, chiar și încadrabil universalist, învigora considerabil *istorismul*[2], căruia, dincolo de denaturări provocabile asupra-i de excese ideologice ori extremist „căuzașe", nu i s-ar

[1] Miron Costin, *Opere*, ediție P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 241 (*De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor*).

[2] Alexandru Zub, *Biruit-au gândul. Note despre istorismul românesc*, ediția a II-a, Iași, 2013, *passim*.

putea tăgădui propensiunea, pe desigur măsura plierii sale ascendentului virtuților *Logosului* față de cele ale preavibrantului *Pathos* sau ale câteodată preauscatului *Ethos*, întru discurs deopotrivă *adevărat* și *frumos*, altfel spus, respondent atât dezideratului *științific* al istoricului, cât și vocației literare, artistice, a acestuia. În note de *istorism*, scrisul, „la noi", despre „trecutul neamului", cu „învățăminte" spre a se tot scruta „viitorul", avea să-și vădească temporalitatea sa, de o intensitate poate mai accentuată decât atunci când i se dădea să-i fie „obiect" de raportare, cumva detașabil de sentimental *parti-pris* scriitoricesc, devenirea „omenescului universal".

Din chiar începuturile sale și pe măsură ce și-a apropiat ori învederat „certitudinile", Modernitatea și-a avut reflexu-i istoriografic. Acesta, cam vag ceva timp, a devenit mult încărcat de „înțelesuri". S-a și notat, de altfel, pe ton parcă înadins postulant, că *a fi modern înseamnă a vrea să fii modern și a te recunoaște ca atare...*; *abia Modernitatea, și ea întâia oară, s-a înțeles pe sine ca epocă și a creat și celelalte epoci...*; *spre deosebire de Evul Mediu, Epoca Modernă nu există înainte de momentul autoexplicării sale, acest moment nefiind motorul ei, dar ea are nevoie de el pentru a se structura*[3]. În spirit speculativ-generalizant, înfloritor din perspectiva *istoriei ideilor*, *Modernitatea* se releva, așadar, ca *fapt de conștiință*, voluntar autodefinindu-se, încât să-și „comande" imperativ, ea însăși, oglindiri de sine, cu deosebire prin *scrisul istoric*. Ea și-a căutat și aflat, e drept, atare oglindiri în motive artistice și meditații teologico-ideologice, precum cele ale Renașterii și Umanismului timpuriu, în semne de reconsiderare a „învățămintelor" filosofiei, a menirii politicii, cu verdict machiavellian de fecunditate a răului, recte a gesticii transcendente preceptelor moralei creștine întru finalitate rațional pozitivă de acte, ceea ce transfigura, pe val de „timpuri noi", anticul considerent aristotelian al *binelui* primordial nutribil de tot *bine*, spre fericirea Cetății[4]. În numai reflex istoriografic, însă, Modernitatea se putea „arăta pe sine" ca un tot semnificant devenibil și substanțial legitimant. Dificil ar fi totuși de stabilit începuturile scrierii istoriei în spiritul Modernității și despre aceasta însăși. Și mai dificil ar fi să se admită argumentat și convingător că acele începuturi le-ar fi devansat, fie și cât de cât, pe cele ale redărilor tot în scris, întâi „de mână", apoi „sub tipar", de mereu „date lumii învățături teologice", de mai întotdeauna „proaspete" cugetări filosofice sau de însuși cursul vieții „cerute" (re-)codificări juridice. Și chiar de când, cam de pe la mijlocul de secol XV, aveau să se „sortească" tiparului, nu s-ar putea spune că prioritatea „luminii" acestuia ar fi revenit scrierilor de gen istoric.

Pe de altă parte, a ajuns tot mai discutabilă de ceva timp „pretenția modernilor" de a le fi revenit, sub însemn renascentist, întâietatea și chiar proprietatea scrisului istoric în deplin „înțeles" rațional, conceptual și metodic, al acestuia[5]. Și-au avut „glas" de asemenea „pretenție" prin îndeosebi negarea „apetenței medievalilor", a

[3] Hans Blumenberg, *Legitimitatea timpurilor moderne*, trad. din germană, București, 2019, p. 134 și urm.

[4] Pierre Manent, *Istoria intelectuală a liberalismului. Zece lecții*, trad. din franceză de Mona Antohi, cu excelent studiu introductiv de Sorin Antohi, București, 1992, p. 27–40; Elvira Sorohan, *Machiavelli după Machiavelli*, în vol., de idem, *Măștile puterii*, Iași, 1996, p. 7–23.

[5] Eduard Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie*, Berlin und München, 1911; Georges Lefebvre, *La naissance de l'historiographie moderne*, Paris, 1971; v. și Pompiliu Teodor, *Evoluția gândirii istorice românești*, Cluj, 1970, p. 10 și urm.; Vasile Cristian, *Istoriografie generală*, București, 1979, p. 121–143.

capacității sau „probelor" lor pentru „autentic" scris istoric, „analelor" ori „cronisticii" nerecunoscându-li-se caracter propriu-zis istoriografic, ci numai „funcția" de izvoare vag narative ale istoriei. S-a admis acea „pretenție" în mai ales mediul pozitivist al „școlii istorice germane", acribios sintetizantă, la cumpăna secolelor XIX și XX, de reconstituire factualice a trecutului omenesc, după strict observate norme metodologice, și, de interpretări căutat culturale, de orizont al faimoasei *Kulturgeschichte*[6]. În acel mediu, influențabil asupra altora, de „limbi" diferite de cea germană, mult, atunci, înfloritoare și cuceritoare de spirite, se admiteau începuturi ale „noii" istoriografii ca „îngemănate", chiar absorbite celor ale literaturii, cam de prin „vremea" Renașterii, când și recursul la „antici" era motivul salutar pentru „convingătoare scriitură". Se justifica, astfel, punerea sub semnul îndoielii valorea istoriografică a „analisticii și cronisticii medievalilor". Reconsiderarea valorică a acestora avea să survină însă tot mai clar după încrâncenatul mijloc de secol XX și pregnant în mediul francez de *la nouvelle histoire*[7], unde s-au admis și probat „antecedențele medievale" ale istoriografiei moderne[8]. Chiar și recunoscându-se atare „antecedențe", prevala evaluarea scrisului istoric din perspectiva timpurilor moderne prin raportare la „modelul clasic al anticilor", creator „filtrat de renascentiți". Problema care se punea era aceea a două repere de temporalitate, unul al „sfârșitului occidental" al Antichității, marcat de Sfântul Augustin și de „prăbușirea" Romei Imperiale, însă „oriental ascuns" prin continuitatea Imperiului devenit Bizantin[9], iar celălalt al demarajului Modernității, cu presupunerea unui Ev de Mijloc[10]. În privința începuturilor Modernității, cu reflexul ei istoriografic și decantaju-i de semnificații survenibile dintr-o „serie de renașteri", de la cea „carolingiană" și cea „teologico-filosofică, tomisto-scolastică", la cea Mare, dau adeseori motiv de „discuții" cuvintele lui Bernard de Chartres de prin secolul al XVII-lea, conform cărora „modernii stau ca niște pitici neînsemnați cocoțați pe umerii unor uriași, antici"[11].

Deși „chemată" să le fie reflexul lămuritor, istoriografia nu a și impulsionat sau orientat, prin ea însăși, „semnele" ori „înțelesurile" începuturilor Modernității. În Renașterea Mare, cu centralitatea ei italiană, arta, în toate ramificațiile ei, inclusiv cea a scrierilor beletristice, a avut întâietatea „dării semnelor noutății" de, firește, îndeosebi spectru *umanist*. Pe măsura iradierii europene a „fenomenului" Renașterii,

---

[6] Moritz Ritter, *Die Entwicklung der Geschichtswissenschaft an den führenden Werken betrachtet*, München, 1919.

[7] *La nouvelle histoire*, sous la direction de Jacques Le Goff, Roger Chartier et Jacques Revel, Paris, 1978, p. 210–241, cu deosebire.

[8] Bernard Guenée, *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*, Paris, 1918, p. 18 și urm.; v. și traducerea în română, cu note și comentarii de Ovidiu Pecican, *Istorie și cultură istorică în Occidentul medieval*, Iași, 2019; v. și Pompiliu Teodor, *Introducere în istoria istoriografiei din România*, Cluj-Napoca, f.a., p. 9 și urm., 23 și urm.

[9] Henri-Irénée Marrou, *Sfântul Augustin și sfârșitul culturii antice*, trad. din franceză de Dragan Stoianovici și Lucia Vlad, București, 1997, carte clasică; Gh. I. Brătianu, *Concepțiunea actuală a istoriei medievale*, Lecție de deschidere de curs universitar la Facultatea de Litere din Iași, în vol. *Prelegeri universitare inaugurale. Un secol de gândire istorică românească*, ed. Ion Agrigoroaiei, Vasile Cristian și Ion Toderașcu, Iași, 1993, p. 226–249.

[10] Vasile Cristian, *Considérations sur le commencement de l'époque moderne dans l'histoire universelle*, în „Revue Roumaine d'Histoire", XVIII, 1979, nr. 2, p. 313–328.

[11] *Apud* Matei Călinescu, *Cinci fețe ale Modernității. Modernism. Avangardă. Decadență. Kitsch. Postmodernism*, București, 1995, p. 15, 26.

cu vectorul ei ideologic, Umanismul, s-au mult „adunat" cugetări și scrieri de „nouă politică", vădind, într-un decurs de cam două sute de ani, distanța uriașă de la spiritualele „înțelesuri" ale eseului „ieșit de sub pana" lui Dante, *De Monarchia*, unde „adevărul divin" propovăduit dinspre Altar prevala asupra menirii „lumești" a Tronului, la raționalitatea rece, chiar cinică, a considerării puterii revenibile Principelui dispunând de „orice mijloc" pentru atingerea „scopului" asimilant „binelui Statului". Reforma religioasă, cu fructul ei, Protestantismul, a incitat dezbateri aprinse și scrieri teologico-politice, într-un timp când războaiele, religioase ori nu, dar tot mai sângeroase, au condus, din implicita lor „căutare a păcii", spre regândirea „dreptului între principi", ca „al ginților" pe fundalul unei lumi ce-și lărgea cuprinderea „grație" descoperirilor geografice. Dintr-un atare „complex de fenomene", scrisul istoric, prin însăși natura sa de „judecată mereu după", s-a desprins cu greu spre a-l reflecta, fiind, până spre anul 1500, chiar în mediul italian renascentist, cam firav. De la Leonardo Bruni, Flavio Biondo și Lorenzo Valla, cu meritul „sondajului" fie și încă nu prea clar metodic al „izvoarelor cunoașterii trecutului", la Francesco Guicciardini, „progresele" de studiu și de discurs n-au fost spectaculoase, cum aveau „să se vadă", pe întindere treptat europeană, după 1550 și îndeosebi în decursul secolului al XVII-lea. S-ar și putea explica, de aceea, de ce, în monografii sau sinteze *clasice* privind Renașterea și Reforma sau *de plano* începuturile Modernității, referirile asupra scrisului istoric „de pe atunci" apar cam „subțiri"[12]. O explicație pentru subțietatea de acele referințe a putut ține de continuitatea „cronisticii" de manieră „medievală" și până prin anii 1500, cu *gesta* ca „din grație divină". S-ar și putea admite că începuturile Modernității, ale „lucrării" încă neștiutului ei cuvânt „în lume", precum a celui divin din *Facerea*, sublimată ioanin-evanghelic, au incubat „trecerea" procesuală și cam lentă de la „cronistică" frecvent de Curte princiară la istorie de autorialitate personalizată, de spirit sustrabil, după posibilități, auspiciilor monarhice, voluntar independent. Iar impulsul dat unei atare „treceri" a fost unul esențialmente politic, reverberant și înspre acte culturale, cărturărești. Chiar și pentru „fenomenul artistic renascentist", la culminația sa din secolele XIV–XV, „operase" acel impuls, ca „datorat" însăși autorității princiare a lui Lorenzo Magnificul[13]. În secolele XVI–XVII, scrierea istoriei în vederea receptării de cărturari, spre „binele" scriiturii lor, a respectivului impuls. „Centralizarea" entităților statale în Occident s-a intensificat, se știe, încă de prin a doua jumătate a secolului al XV-lea și mai ales pe timpul celui următor. Principii tindeau să-și ilustreze titlul de *suprema potestas*, „tradus", acesta, cum vădea Jean Bodin „pe firul" capitolului VIII al cărții I din a sa disertație *De la République* (Paris, 1538), ca *souveraineté*, de o nouă, modernă, semantică[14]. Mai fiecare Curte *suverană*

[12] Henri Pirenne, *La fin du Moyen Âge*, vol. I, *1285–1453*, vol. II, *1453–1492*, Paris, 1931; Henri Hauser și Augustin Renaudet, *Les débuts de l'Âge Moderne. La Renaissance et la Reforme*, Paris, 1938; Jean Delumeau, *La civilisation de la Renaissance*, Paris, 1973; Pierre Chaunu, *Le temps des Reformes*, vol. I, *La crise de la Chrétienté, 1250–1500*, vol. II, *La Réforme protestante*, Bruxelles, 1984; Georges Duby, *Arta și societatea, 980–1420*, vol. I–II, trad. din franceză de Marina Rădulescu, prefață de Răzvan Theodorescu, București, 1987.

[13] Jacques Le Goff, *Istoria politică mai poate fi coloana vertebrală a istoriei?*, în vol., de idem, *Imaginarul medieval*, trad. de Marina Rădulescu, București, 1991, p. 454 și urm.

[14] Jacques Maritain, *Omul și Statul*, trad. de Livia Iacob, Iași, 2008, p. 50–53.

s-a simțit în presantă necesitate de a se legitima prin a-și invoca un trecut glorios și „o misie" de îndeplinit, de unde și evanescența primordială a *istorismului*. Iar necesitatea legitimării istorice s-a presupus, întru chiar al ei spor de probitate, cu cea a restaurării juridice a fiecărei Curți, din mai ales Occidentul devenibil modern. Regândirea machiavelliană a sensului ori menirii *politicii* a survenit, fără îndoială, din conștientizarea necesităților *de noutate*. Și nu a fost o pură întâmplare că regândirea de florentin a *politicii* s-a întrepătruns, la el, cu vocația de *istoric*[15] și practica *diplomației* pătrunse inexorabil de considerente *juridice*.

Curțile princiare, în căutare sau afirmare de suveranitate, se confruntau cu foarte tensionate dificultăți de a răspunde unor complexe probleme, la trei mai ales; una, a rivalității de putere între entitățile suverane, cu suscitarea ideii și practicii de „nou drept al ginților"[16]; o alta, a repercusiunilor asupra „tradiționalei" dualități Tron – Altar provocate de Reformă, prin îndeosebi „teza" căutării directe de creștin, fără intermediere ecleziastico-papală, a mântuirii; și o a treia, a redefinirii raportului între suveranul monarhic și supușii săi erijați ca „nouă nobilime" și animați, la rându-le, de ideal nou artistic și de ambiții de putere. „Cezaropapismul", cu a sa dualã ipostaziere, spirituală și seculară, ca din exclusivă vrere divină, sucomba în fața „doctrinei" disjunctivante pentru Credință și Gnoză. Inchiziția papală, ca procedeu „anti-eretic", avea să-și vădească, peste cortegiul ei de „victime", ineficiența, „trecerea" ei înseși la un „index" dictat de cursul timpurilor. Monarhismul „s-a văzut" nevoit, tocmai spre a străbate un atare curs, să devină *absolutist*, pe temeiul redefinirii Statului ca totală exponențiere princiară a „legii naturale" ce-i conferea *ființă* sau *putere*. Curtea princiară „s-a nevoit", de aceea, să se afirme, la nivelul fiecărui Stat suveran, ca însuși centrul de putere politico-diplomatică și militară, precum și de viață culturală, intelectuală sau artistică. Prin consecință, asupra cărturarilor și creatorilor artistici, deși tot mai animați de spirit de independență creativă, Curtea monarhică exercita multă atracție, chiar fascinație. Se asigura astfel Monarhului un plus de legitimare a puterii, la parametri de luxuriant cult. Puterea și prestigiul fiecărui Monarh „se cereau" însă spre a fi confirmate prin confruntarea sa politico-diplomatică și militară cu Alții, disputanți de hegemonie pe plan „regional" ori chiar european. De prin întâiul pătrar al secolului al XVI-lea și până spre mijlocul celui următor disputa, sub pretext religios, ca între principii catolici și cei protestanți, însă cu esențială miză hegemonică, învederată îndeosebi de Războiul de Treizeci de Ani, s-a tot amplificat „la capitolul ei" de operațiuni militare suspectabile de atrocități și reclamante de demersuri diplomatice menite „reinstaurării păcii". S-a tot resimțit acuitatea „chestiunii ordinii și păcii consensuale între suverani". Papa Iulius al II-lea, în calitatea sa de „suveran temporal", încercase, încă de pe la începutul secolului al XVI-lea, să rezolve „chestiunea", prin faimoasa-i Bulă a „ordinii de preseanță", zisă și „de precedență", pentru „principi", în treptat-descendentă „îndrituire" a acestora, după, se înțelegea, cea a Sanctității Sale: regele Franței (*Sa Majesté Très Chrétienne*), regele Spaniei (*Sa Majesté Catholique*), regele Portugaliei (*Sa Majesté*

[15] Niccolo Machiavelli, *Istoriile florentine*, trad. de Nina Façon, București, 1968.

[16] Henri Lapeyre, *Les monarchies européennes du XVIe siècle. Les relations internationales*, Paris, 1967, *passim*.

Très-Fidèle); regelui Angliei avea să-i revină, peste ceva timp, titlul ori „îndrituirea" de *Défenseur de la Paix*; Împăratului Sfântului Imperiu i se tot confirma, până și printr-un act papal din 1758, „îndrituirea" de *Toujours Auguste/Semper Augustus*; suveranul de Habsburg, titrat imperial, avea „să-și ia îndrituirea" de *Sa Majesté Impériale Catholique et Royale Apostolique*[17]. Numai că „ordinea de preseanță a titlurilor princiare și religioase" nu corespundea acerb disputatei și *de facto* ierarhizări a *statelor-puteri*. S-a căutat, prin urmare, să fie stabilit „un drept între principi, în exclusiva lor calitate de suverani". Asemenea „drept", numit și „al ginților" (*jus gentium*), a fost preconizat și ca „între principi" (*jus inter gentes*) de juriști de „școală catolică spaniolă", precum Francesco de Vittoria (*De Indis et jura et belli Relaciones XII Theologicae*, 1557) și Francesco Suarez (*Tractatus De legibus, ac Deo legislatore*, 1613)[18]. Ambii juriști „prea-catolici" înfățișau „un drept între principi" ca „natural, din vrere divină". Avea să se impună însă, sub presiunea „învățămintelor" războaielor religioase și mai ales ale Războiului de Treizeci de Ani, „dreptul rațional, contractual asumat, al ginților", prevăzut de Alberico Gentilli (*De jure belli*, Oxford, 1587) și fundamentat decisiv de Hugo Grotius (*De jure belli ac pacis*, Paris, 1625). *Noul drept*, căruia de-abia prin secolul al XIX-lea avea să i se plieze atributul de *internațional*, în loc de „al ginților", stipula valabilitatea angajamentelor contractuale *reale* între *state suverane* și amenda pe cele *pur nominale* ale „principilor". Triumfa, cum atesta Pacea din Westphalia, cu „momentele ei esențiale", 1642 și 1648, *dreptul contractual între state*, fie și sub doar invocativul temei al considerentelor religioase.

Nu a prea fost însă cum să se reveleze o deplină concordanță politico-juridică, pentru îndeosebi viața internă a mai fiecărui Stat, între Curtea monarhică, ce ținea să-și perpetueze, din „foamea-i" de prestigiu, „caracterul divin", și suveranitatea exponențiată de Monarh, însă fundamentate prin *lege*, încât Suveranul să se angajeze contractual sinalagmatic cu „egalii săi externi", spre „binele comun al echilibrului de putere și păcii". De altfel, spre a nu aduce „gravă atingere ființei spirituale a Monarhiei", chiar Hugo Grotius considerase Statele, cu supraintitularea lor princiară, ca părți suverane, contractual egale întru asumarea „binelui general", sub însă auspicii divine, de unde și invocarea valabilității încheierii tratatelor *În Numele Sfintei și Indivizibilei Trinități* (nu „Treimi"!). *Dreptul războiului și al păcii* s-a raportat la „lumea creștină", precumpănitor la „partea occidentală" a acesteia, corespondentă „sistemului de state" configurat, în anii 1642 și 1648, de tratatele din Westphalia. În respectivul „sistem", completat sau „reajustat" prin tratate ulterioare celor „westphalice", nu a fost nici măcar imaginabilă includerea Imperiului Otoman ce reprezenta „o încă năprasnică primejdie asupra Europei Centrale". A fost „trecută cu vederea" și chiar blocată accederea în același „sistem" a tocmai expansioniste Rusii, al cărei „Țar și Autocrator, după tradiție bizantină", Petru cel Mare, și-a luat, la 1721, și titlul de Împărat, „anunțând", prin recurs la *scrisori reversale*, că acorda „preseanță" doar

[17] Charles de Martens, *Guide diplomatique*, vol. I–II, Paris, 1866, p. 209 și urm. (vol. I), 12–15, 18 și urm., 193–195 (vol. II).

[18] V. și Camilo Barcis y Trelles, *Francesco de Vittoria et l'Ecole moderne de droit international* – Recueil des Cours de l'Académie de Droit International de la Haye, 1927; Idem, *Francesco Suarez* – Recueil des Cours de l'Académie de Droit International de la Haye, 1933; J. B. Scott, *The Spanish Origin of International Law*, Oxford, 1934.

Împăratului Sfântului Imperiu, ceea ce, „crezuse" el, însă nu i se și confirmase dinspre *Semper Augustus*, că putea fi suficient „gest" spre a-l include „ordinii titlurilor princiare și religioase a suveranilor europeni"[19]. Domnii Moldovei și cei ai Țării Românești, deși încă luptători contra Imperiului Semilunii, dar și ajungând „supuși ai Sultanului", nu întruneau cerințele formale, sub raport nou-juridic, ale titlului de suverani, încât să fi fost măcar „obiect de discuție" pentru „ordinea de preseanță". Țările lor au rămas în afara „sistemului european de State". În acel „sistem" nu s-au prea regăsit nici principii Transilvaniei, care, deși se implicară în Războiul de Treizeci de Ani, îndurau și ei „epitetul de supuși ai Sultanului". Numai regele Ciprului, „din Orient", însă cu titlu „pe stil occidental", a figurat în „ordinea de preseanță" la momentul inițierii papale a acesteia, fără ca Insula, după cucerirea ei de otomani, să fie și „parte a sistemului european de state"[20]. Or, „ordinii de preseanță" și normelor juridice ale „sistemului de state" se plia și „ceremonialul diplomatic al Curților suverane"[21]. Mai fiecare Curte se complăcea afirmării prestigiului ei prin invocarea „rostuirii" Monarhului ei în „ordinea de preseanță", ceea ce-i dădea „prilej" să-și invoce „aleasa-i menire ca din grație divină". Preferința Monarhilor pentru atare invocare umbrea cumva observarea raționalității rigorilor dreptului de la temelia „sistemului de State". De aceea, în loc de „dreptul public/contractual al ginților", cum îl preconizase Hugo Grotius, s-a impus „dreptul natural al ginților", justificant de mai ales „recursul la forță pentru creșteri de teritorii ale statelor" și pretabil „interpretărilor" filosofice sau teologico-morale, mai și suscitând o sieși adecvată *istorie*. Juriști de renume „în epocă" și exponenți*anți* de *la noblesse de robe* se învredniceau să ridice cota de spiritualitate divin hărăzită pentru „dreptul natural", mai zis și „firesc", „al ginților". Samuel Puffendorf, după ce s-a afirmat, inițial, cu disertația *Elementa juris naturae me hodo mathematica* (Leyda, 1660), printre „discipolii străluciți" ai lui Grotius, avea să dedice „opera sa, de deplină maturitate intelectuală", *De jure naturae et gentium libri VIII* (Londini Scanor, 1674), legitimării absolutismului monarhic după „principii matematico-filosofice" și ca, mai presus de orice, „din grație divină, natural revărsată asupra lumii". Supercotația dimensiunii spirituale, divine, a „dreptului natural al ginților" părea să fi „lăsat în urmă" considerarea rațională de Jean Bodin, prin *Les livres de la République* (Paris, 1576), a *suveranității Statului* și relevarea de Grotius a contractualității „legii între State". După cum, aceeași supercotație obnubila și „argumentația politico-filosofică" încercată de Thomas Hobbes, cu *Elementa philosophica de cive* (Londra, 1647) și îndeosebi *Leviathan* (Londra, 1651), pentru legitimarea absolutismului monarhic, eminamente suveranic și *ipso facto* ca al Statului. Și raționalitatea „interesului de Stat", scandată ca „*la raison d'Etat*" de cardinalul Richelieu întru anticiparea fundamentelor Păcii de la 1648, pălea sub incandescente invocații ale „dreptului natural, divin hărăzit". Consacrării „legii naturale întru fericirea menirii Curții monarhice" au servit și „argumente" dinspre „universalismul științific", Gottfried von Leibniz catadicsind să producă „metodicul" și faimosul *Codex juris gentium diplomaticus...* (Hanovra,

[19] Charles de Martens, *op. cit.*, vol. II, p. 193 și 195.

[20] *Ibidem*, vol. I, p. 200.

[21] Jean Dumont, *Le Cérémonial diplomatique des Cours de l'Europe*, vol. I–II, Amsterdam-Haga, 1739.

1693). Iar aceleiași consacrări nu-i putea fi „deranjantă" universalitatea rațională a *principiilor* newtoniene. Ca „de nișă", pentru „învățații timpului", apărea încercarea politico-rațională, sub auspiciile monarhiei parlamentare engleze, a lui John Locke, de *Treatise on Civil Government* (Londra, 1692). Acea încercare avea să capete peste ceva timp „audiență pe Continent", confirmată și de Montesquieu, cu *L'esprit des lois* (Paris, 1748).

În plin secol XVII, *Cearta Cărților* (*La Querelle des Livres/The Battle of the Books*), cu miză, după caz, politică, juridică, teologică, filosofică sau istorică, orientată „pe fond" de intima presupunere a „legii naturale" și a moralei creștine, sub „chip" de „dreptul ginților", își căuta ori afla principală referință în Curtea monarhică, de regulă spre a-i legitima prestigiul, câteodată însă și amendându-i-l, „acolo" unde i se sesizau „accente de infatuare", de „suficiență de sine". Fiecare Curte „aduna, în serviciul ei", legiști, teologi, filosofi și istorici. Se înregistra „o competiție generală" în domeniul editării actelor Curților, a tratatelor din trecutul și până înspre actualitatea „încheierilor de pace". După ce, la Curtea Franței, Jean Tillet editase un „de pionierat" *Recueil des guerres et des traités de paix... d'entre les Rois de France et d'Angleterre...* (Paris, 1577), iar „pe teren cumva neutru, flamand", Jean Jacques Chifflet produsese mai consistentul *Recueil des traités... entre les Couronnes d'Espagne et de France* (Anvers, 1643), s-au impus „colecții generale de tratate", precum, selectiv, de amintit, aici, cele de Frédéric Leonard, *Recueil des traités..., faits par les Rois de France avec tous les princes et potentats de l'Europe* (6 volume, Paris, 1693), Jacques Bernard, *Recueil des traités... faits entre les Empereurs, Rois, Républiques, Princes... d'Europe, et d'autres parties du monde, depuis la naissance de Jesus-Christ jusqu'à présent, servant à établir les droits de princes et de fondement à l'histoire* (4 volume, Amsterdam-Haga, 1700), Thomas Rymer (*Foedera, conventiones... inter Regis Angliae et alis...* (17 volume, Londra, 1704–1717), Jean Dumont, *Corps universel diplomatique du droit des gens, contenant un recueil des traités... faits en Europe, depuis le règne de l'Empereur Charlemagne jusqu'à présent* (8 volume, Amsterdam-Haga, 1726–1731) etc.[22]. Pentru astfel de „colecții" prevala „exercițiul de erudiție", spectaculos în sine și poate tocmai de aceea „pe placul Curților" ce se legitimau „prin ele". Nu prea contau însă, tot pentru ele, rigorile enunțate de Jean Mabillon, cu *De re diplomatica* (1681), în privința autentificării „actelor de cancelarie". Ele semnificau „o baie de erudiție", mai ales de natură juridico-istorică, cu repercusiuni și înspre discursul politic sau chiar filosofic, pentru „învederarea și înfrumusețarea" prestigiului Curților monarhice, acoperitor, acesta, și de „centralitatea absolută, sub sceptrul capului încoronat", a vieții Statului.

În mediile intelectuale contau, fie și cam în surdină, note din *Discours de la méthode pour conduire sa raison et chercher la vérité dans les sciences* (1634), de René Descartes, cel „dintâi filosof modern", văzut însă de Blaise Pascal, parcă de sub cupola unor reflecții afine rostuirii lumii după „drept natural", și ca „inutile et incertain"[23]; un filosof care, deși, la rigoare, intelectualicește provocator și doar

[22] V., pentru plus de menționare de ediții de tratate și comentarii, Gh. Cliveti, *Prolegomene la studiul relațiilor internaționale. Epoca modernă*, București, 2009, p. 235–255.

[23] Jean-François Revel, *Discours inutile et incertain*, studiu introductiv pentru René Descartes, *Discours de la méthode*, ed. par Jean-Marie Bayssade, Paris, 1973, p. 7–86.

omenește „temător” să nu fi realizat un text „prea lung pentru a fi citit întreg și dintr-o dată”, oferea, spre meditație celor interesați de considerații atingând științele ..., principalele reguli ale cugetării”, morala relevată de „urmarea metodei”, raționalitatea „probării existenței lui Dumnezeu și a sufletului uman”, a fundamentelor cunoașterii „metodice”, a „ordinii chestiunilor fizice de cercetat”, a „lucrurilor” implicite „mergerii mai departe în cercetarea naturii”, iar toate acestea întru sublinierea „postulatului primordial” al gândirii moderne: *Le bon sens est la chose du monde la mieux partagée, car chacun pense en être si bien pourvu que ceux même qui sont les plus difficiles à contenter en toute autre chose n'ont point coutume d'en désirer plus qu'elles en ont. En quoi il n'est pas vraisemblable que tous se trompent ; mais plutôt cela témoigne que la puissance de bien juger, et distinguer le vrai d'avec le faux est proprement ce qu'on nomme le bon sens, ou la raison, est naturellement égale en tous les hommes .... Car ce n'est pas assez d'avoir l'esprit bon, mais le principal est de l'appliquer*[24]. Descartes postula, așadar, raționalitatea cunoașterii, în conformitate cu celebru-i dicton *dubito ergo cogito, cogito ergo sum*, ca orientată de „buna judecată”, pe temei de „probe”, încât să se distingă *adevărul* față de *fals*, ceea ce echivala relevării „bunului simț egal tuturor” și nu cam nonșalant, prin „deosebiri”, „împărtășit de toți”. La filosoful francez „se vedea” încă perspectiva renascentistă dinspre omul creator ori gânditor spre universal sau divin. Era însă ceea ce nu mai prea corespundea schimbării de perspectivă, învederabilă încă de prin ultima parte de secol XV și mai ales pe timpul celui următor, ca dinspre *universal* ori *divin* spre *lumesc*, în „cheie de lege naturală”, *recte* de „drept natural” spiritual ori filosofic sublimat. În secolul al XVII-lea, spre finele acestuia și la începutul celui de-al XVIII-lea, ca „timp de aur” al Monarhilor și Cărturarilor, cu desigur înfloritoare Curți, Universități, măiastre realizări artistice, arhitecturale de armonie *clasică* înviorată de baroc, *tema* dominantă era cea a „dreptului natural”, cu „înțelesuri” ce-i „veneau” nu într-atât din capacitatea cognitivă, rațională, a omului, cât ca „nutrite de vibranta fire omenească”. Se făceau, „în epocă”, sesizabile diferențele dintre beletristica renascentistă, ilustrată îndeosebi de Dante, Petrarca și Boccacio, și cea „înflorită de firesc omenesc”, la Ronsard, Shakespeare, Cervantes și Rabelais. Așa cum, diferențe de „sonuri” se relevau și între discursul istoric renascentist, cam asimilabil, acela, literaturii, și cel impregnat juridic, filosofico-religios și politic din secolul al XVII-lea. Era secolul când *Monarhia absolutistă*, vădindu-se ca mai curând proces politic-instituțional decât regim[25], dar și pretinzându-se ca „parte de Univers”, care, după „lege naturală, divin hărăzită”, căpătând „chip lumesc”, spre „fericirea supușilor ei”, motiva mult legiști „codificanți”, istorici sau filosofi și inspira artele. *Monarhiile* supraegidante de *State* erau „văzute” de Christian Peller ca *Theatrum pacis...* (Nürnberg, 1663). Episcopul de Meaux („l'Aigle de Meaux”), Jacques-Bénigne Bossuet, releva, în *Discours sur l'histoire universelle* (1681), cu trei părți semnificând, prima, *o schiță cronologică de la facerea lumii până la Carol cel Mare*, a doua, *o istorie a religiei*, și a treia, *reflecții asupra ridicării și decăderii Statelor, ideea* că întreaga evoluție a omenirii, culminată de Monarhii, era „gouvernée par la Providence ..., la vraie science de l'histoire en étant de remarquer dans chaque temps ses secrets dispositions qui ont

[24] René Descartes, *op. cit.*, ed. cit., p. 91.
[25] Pierre Manent, *op. cit.*, p. 23–26.

préparé les grands changements et les conjonctures importantes qui les ont fait arriver ...; dans les cartes universelles, vous apprenez à situer les parties du monde dans leur tout; vous voyez de que Paris ou l'Ile de France est dans le Royaume, ce que le Royaume est dans l'Europe, et ce que l'Europe est dans l'Univers"[26].

Cumva complicat se întrevedea însă, „în practică", reflexul istoriografic al „spectacolului" Curților monarhice europene. Nota de strălucire a întregului „spectacol" era dată de apetența palațială a principilor și notabililor epocii. Timpul „castelanilor de tip medieval" trecuse deja de mult. Curtea monarhică devenea evanescent palațială, după exemplul dat de Regele Soare în Franța și pentru Europa. Și ducii, conții, marii latifundiari, bancherii, antreprenorii manufacturieri și comerciali, magistrații și, nu la urmă, cărturarii „de vază" se întreceau în a-și etala palatele sau vilele, cu înadins căutată impresie de lux, întreținută prin concursul generos remunerat al arhitecților și artiștilor plastici. Palatul Regal vădea cu prevalență stil *clasic*, regăsibil acesta și în „situri palațiale" de mai scăzut prestigiu, etalându-se „cam peste tot" la nivelul edificiilor de lux și gustul pentru *baroc*. *Timpul lumii*, în *jocurile schimbului*, reflectate de *structurile cotidianului*, după celebre sintagme braudeliene[27], purta pe creasta valului său „strălucirea monarhică", sublimată de cărturari și de artiști, dar și subminată dinspre înseși „adâncurile" edificației ei, de unde răzbăteau la suprafața „gândirii libere" ce-și avea „fiefuri" îndeosebi prin Anglia, după 1700 Marea Britanie, și Țările de Jos, „carențe de lege și de morală" anevoios de „a scăpa" de severe critici. Se înregistrau și prin „cercuri" intelectuale de pe Continent, întâi cu timiditate, apoi pentru tot mai vibrante dezbateri, memorii sau disertații asupra necesității reconsiderării menirii Monarhiei și a fundamentelor Statului. *Europa Monarhilor* părea să nu fi digerat îndeajuns provocările teologico-intelectuale ale Protestantismului[28] și refuza să admită repercusiunile asupra „eșafodajului său" ale *sistemului mondializant de comerț și de capital*[29]. Acea *Europă* se cam „legăna" în iluziile eternalizării legitimării ei după „dreptul natural". În virtutea unui atare „drept", *Monarhii* absolutiști, care mai de care, pentru crezutul de ei și lăudatul de „supușii loiali lor" *bine al Statului*, își manifestau, prin acțiuni militare și combinații diplomatice, și apetitul de putere „natural și de aceea fără mărginire" pe plan european. Or, tocmai pe un atare plan, cum s-a demonstrat[30], s-a

[26] *Apud* N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ediția a IV-a, de Andrei Pippidi, Iași-București, 1999, p. 58.

[27] Fernand Braudel, *Structurile cotidianului: posibilul și imposibilul*, vol. I–II, trad. și prefață de Adrian Riza, București, 1984; Idem, *Jocurile schimbului*, vol. I–II, trad. și prefață de Adrian Riza, București, 1989; Idem, *Timpul lumii*, vol. I–II, trad. de Adrian Riza, București, 1989.

[28] Max Weber, *Etica protestantă și spiritul capitalismului*, trad. de Ihor Lemny, postfață de Ioan Mihăilescu, București, 1993.

[29] Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, I, New York, 1974.

[30] Selectiv: Claude Normann, *La montée de la puissance européenne 1492–1661*, Paris, 1974; J. Kunisch, *Staatsverfassung und Machtpolitik. Zur Genese von Staatenkonflikten im Zeitalter des Absolutismus*, Berlin (West-), 1979; Heinz Duchhardt (Hrsg.), *Herrscherweihe und Königskrönung im frühneuzeitlichen Europa*, Wiesbaden, 1983; Derek McKay și H. M. Scott, *The Rise of the Great Powers 1648–1815*, Londra – New York, 1983; Franz Bosbach, *Monarchia Universalis. Ein politischer Leitbegriff der frühen Neuzeit*, Münster, 1988; Lucien Bély, *Les relations internationales en Europe: XVIIe–XVIIIe siècles*, Paris, 1992 etc.

ascuțit contradicția între etalarea formală a „titlurilor princiare și religioase ale suveranilor" și rațiunea intereselor de putere prin excelență ale Statelor[31]. *Statele*, ca entități de *putere*, tindeau a conta *de jure et de facto* cu mult mai evident decât „titlurile" reflectante de prestigiul Monarhilor. Asupra cărturarilor și artiștilor un atare prestigiu continua să exercite o fie și câteodată doar simulată, însă adeseori manifestă atracție.

Istoricii, după cât și cum își însușeau ori se detașau de „comandamentele epocii Monarhilor" și urmau normele mabilloniene ale *diplomaticii*, se dedicau edițiilor sau „colecțiilor" documentare, analisticii, cronisticii. Cu privire la Imperii, Regate sau *Curți* monarhice relevau, pentru mai fiecare dintre acestea, după repere de „drept natural din vrere divină", origini, creșteri, glorie și decădere. Tonalitatea scrierilor era frecvent moralist-creștină, arareori doar moralistă. Louis Sebastien <le Nain> de Tillemont, în *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles* (Paris), vădea, prin volute discursive de „școală jansenistă de Port-Royal", acea tonalitate, „mișcătoare" de adevărul mirific al dualității Tron – Altar. Pentru statal-fragmentata Italie, Ludovico Antonio Muratori „socotea", în temei argumentativ de *Annale...* (1718) și cu „păsire" peste cinica raționalitate machiavelliană, că Monarhia absolutistă și unificatoare putea fi eminamente restauratoare de „antica glorie" a Peninsulei și a iradierii ei de prestigiu asupra lumii. Din multitudinea de *memorii*, cum adeseori se intitulau scrierile istoricilor la cumpăna secolelor XVII și XVIII, s-a desprins ca superior-calitativă cea a lui Giambattista Vico, *Principes de la philosophie de l'histoire*, mai cunoscută sub titlul de *Principes d'une nouvelle science sur la nature commune des nations* (Paris, 1725) și orientată de opinia că omul poate cunoaște „probator" doar *istoria*, *natura* fiind de creație exclusiv divină; că și societatea ar fi creația lui Dumnezeu, însă nu dinspre exteriorul ei, precum natura, ci din interiorul „ființării ei omenești", la origini „după chip divin"; că oamenii au tot tins să-și făurească, *ei înșiși, istoria*, putând-o, *tot ei*, la doar parametrii imanentului, cunoaște „argumentat", iar mai presus de „secular", prin revelație; că *istoria*, ca „lucrare" a oamenilor, „urmează legi unice, deoarece și umanitatea este unică"; dar și că „istoria ideal-eternă" modelează ori „rânduiește istoriile particulare", prin îndepărtarea lor de „unicitatea vieții primordiale"; că, în expresia de „istorie particulară", fiecare Stat este „sortit să străbată trei trepte", din impulsul „dublului progres, al societății și al cunoașterii ei", prima „treaptă" reprezentând „vârsta zeilor", a doua, „vârsta eroilor", generatoare de „aristocrații", iar a treia, „vârsta oamenilor", în „particularități naționale", cu instituții „statal-egidabile"; că, după străbaterea de cele trei „trepte", se reia „încheiatul drum" într-un nou ciclu (*corso*), de unde și devenirea *istoriei* printr-o înșiruire de *corsi e ricorsi*[32]. Vico surclasa interpretativ-ideatic istoriografia vibrantului cultural secol XVII și o anticipa pe cea din „epoca" Luminilor[33].

---

[31] E. Thuau, *Raison d'État et pensée politique à l'époque de Richelieu*, Paris, 1966; Robert Mandrou, *L'Europe „absolutiste": raison et raison d'Etat (1699–1775)*, Paris, 1977; v. și Georges I. Brătianu, *Organisation de la paix dans l'histoire universelle*, București, 1997.

[32] Giambattista Vico, *Principiile unei științe noi cu privire la natura comună a națiunilor*, trad. și studiu introductiv de Nina Façon, București, 1972, *passim*.

[33] Georges Lefebvre, *op. cit.*, *passim*.

De observat că în mod aproape exclusiv „prima fază" a Modernității, reflexul ei istoriografic și, cu timpul, istoria acestuia au acoperit „arealul occidental" al Europei, cu ceva „penetrații" spre cel „oriental". Configurarea celor două „areale" își avea, se știe bine, „rădăcini" înfipte în trecut. Împărțirea Imperiului Roman, în cel de Apus și cel de Răsărit, din 395, și „marea schismă" a Bisericilor, Ortodoxă și Catolică, de la 1054, au contat mult pentru acea „dual" configurare, pe de o parte, Occidentală, Imperială și Papală, iar pe de alta, Orientală, Imperial-Bizantină și Ecumenic Patriarhică. În Occident, Imperiul și Papalitatea nu au constituit o „unicitate de putere", ci s-au confruntat tensionat, pe teme atât spirituale, cât și politice, de vreme ce Sanctitatea Sa și-a adjudecat și titlul princiar, de suveran, alături de cel religios, după „ordine de preseanță". Totodată, Imperiul însuși nu a dăinuit ca entitate de putere unică, „lumea catolică" relevându-se ca „fragmentată laic" în Regate și Principate, încât Sfântul Imperiu să se conformeze doar unei intitulații de prestigiu. Apoi, în viața fiecărui Regat ori Principat, puterea avea să devină „dual", a „capului încoronat" și a Statului. Iar tocmai dinspre Biserică, pe fir de intense, chiar aprinse dezbateri teologice, s-a înfiripat distincția între *sacru* și *profan*. Din așa ceva și-a putut avea „germeni" și Modernitatea, cu *istoria* ei de început ca a „răspunsurilor la probleme ridicate de Ecclesia", de unde și demararea unui „chestionar politico-teologic"[34] de durată. În calitatea sa de suverant definit *laic*, Monarhul „se va vedea chestionat" dinspre „supuși" beneficiari de „libertăți" ori „privilegii" de chiar el acordate sau supervizate. S-a făcut simțită și treptat urmată necesitatea *medierii* între suveran și „supuși", încât să se ajungă la „viața Statului și Stărilor". În plus, *medierea* s-a impus, cu deosebire pe timpul Reformei, și între Stat și Biserică. În Occident, de aceea, „lumea s-a dezvrăjit" și tocmai de aceea „a conștientizat" nevoia practică de „nouă ordine"[35]. Din inițiativa Papei Iulius al II-lea, a fost preconizată „ordinea de preseanță a titlurilor princiare și religioase". „Legea naturală", la semnificația de „dreptul natural, din vrere divină", servea măcar în principiu „centralizării Statului", sub sceptrul Monarhului devenibil „absolutist", iar ca „drept al ginților" fundamenta raporturile între entitățile statale suverane. Acelei „legi" i se recunoștea caracterul general valabil, altfel spus, universalitatea divină hărăzită „armonios", nu contradictoriu, „particularităților", de la cele monarhice, statale, la cele de „țări și națiuni", de stări privilegiate etc. Or, scrisul istoric nu s-a prea „văzut" ca implicat direct, precum politica, legislația și dizertațiile filosofico-teologice, în determinarea ori inspirarea „formelor de viață și instituționale ale Europei Monarhilor". Avea să poarte inerent „marca acelor forme", cărora „le servea argumentații". Ca din „înțelesuri ale legii naturale", în cronici sau istorii, state, țări, dinastii și neamuri apăreau cu trecut adeseori „de la facerea lumii" sau „de la Iisus Cristos". În cosmografii li se „hărăzea" cuprindere universală. Erau timpurile când scrisul istoric, nu prea înaripat ideatic precum filosofia istoriei, la Bossuet și Vico, curgea în valuri

[34] Pierre Manent, *op. cit.*, *passim.*

[35] Marcel Gauchet, *Le désenchantement du monde. Une histoire politique de la religion*, Paris, 1985; *Apud* Alexandru-Florin Platon, *În loc de concluzii: emergența modernității în Europa. O comparație între Apusul și Răsăritul continentului*, la *O istorie a Europei de Apus în Evul Mediu. De la Imperiul Roman târziu la marile descoperiri geografice (secolele V–XVI)*, de Alexandru-Florin Platon, Laurențiu Rădvan și Bogdan-Petru Maleon, Iași, 2010, p. 500 și urm.

de erudiție nu mai înalte, prin „înțelesuri”, decât ceea ce din trecut „se putea culege și așeza pe pagini”. Treptat, însă, și cu deosebire în „arealul occidental” al Europei, scrisul istoric a prins să-și vădească și „chemarea” de reflex edificant al chiar timpurilor sale, pe cale de a-și apropia atributul de moderne.

Acea „chemare” de reflex al timpurilor „noi” a fost cu mult mai anevoios să o vădească scrisul istoric în „arealul oriental”, zis și „bizantino-slavo-ortodox” al Europei. Într-un atare „areal”, de creștinism „isihastic”, literă de lege era tradiția teocratică a puterii „bazileice”, imperiale bizantine. Adânc „îndătinată”, fizionomia puterii Bizanțului nu s-a prea putut conecta celei de tip „occidental”[36]. Sub incidența puterii teocratice, implacabil autocratice sau despotice, în Orient nu prea avea cum să se perceapă sau să se măcar întrevadă „filiația” romană a legislației sau „codificărilor” ce să poarte, peste timp, însemne de Modernitate[37]. Acea putere „se arăta lumii” ca fiind divin hărăzită unui *autocrator*. Din așa ceva „a înflorit” o simbolistică a „puterii de cap încoronat”, la parcă întrecere cu cea „de tip occidental”. Coroana Sfântului Imperiu Apusean de Neam German avea forma octogonală, precum mormântul lui Carol cel Mare de la Aachen (Aix-la-Chapelle), spre a evoca Ierusalimul Celest. Prin ea, Imperiul reflecta Împărăția Cerurilor, Împăratul, purtătorul ei, putându-se „vedea” drept reprezentant al lui Iisus Hristos. Coroanei i s-a suprapus, de altfel, o cruce, iar în plăcuțele ei emailate străluceau chipurile regilor David și Solomon, al profetului Isaia și, peste ale tuturora, al Mântuitorului, cu dictul: *Per me reges regnant*. Prin forța de simbol a Coroanei, *Imperium* concentra *Regnum* și *Sacerdotium*[38]. În fapt, însă, acea forță de simbol s-a vădit doar ca valabilă sieși, mai presus și chiar contestată, câteodată aneantizată de Regi sau Principi „din Occident” ce-și arogau proprii titluri de putere și de prestigiu, cu adecvate simboluri etalate prin Sceptre și Coroane. Pe când, în Bizanț, Coroana își pretindea, în virtutea teocraticului „cap încoronat”, unicitatea. Atât de multe aspecte ale puterii decurgeau din acea virtute, încât Coroana Bizanțului s-a resorbit unei anumite simbolistici, de factură „legendară”, nu prea uniform redată de fresce ale sfintelor lăcașuri ori prin ilustrații de pe manuscrise religioase. O legendă „escatologică” de prin secolul al VII-lea atribuia unui „închipuit” ultim împărat bizantin, „ca act final al domniei lui, o călătorie la Ierusalim, unde, urcând Golgota, să-și depună Coroana pe Sfânta Cruce și să expieze; Crucea, înălțată misterios la Cer, purta astfel Coroana Imperială, semnificând astfel întoarcerea simbolului puterii la deținătorul ei real și etern, Hristos ... Ultimul împărat întorcea Coroana Mântuitorului”[39].

Cu „pornire” de la o asemenea „legendă” și decelarea „datelor” ce au nutrit-o, a fost posibilă prospețimea, dacă nu chiar strălucita noutate a <re>interpretării simbolisticii puterii imperiale bizantine; „aureolat” în chiar simbolistica și retorica puterii sale, Împăratului Bizanțului i-au revenit, în practica actelor sale „teocratice”,

[36] Deno John Geanakoplos, *Interaction of the „Sibling” Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance (330–1600)*, New Haven-Londra, 1976.

[37] Paul J. Alexander, *Religious Political History and Thought in the Byzantine Empire. Collected Studies*, Londra, 1978.

[38] Lucien Bély, *op. cit.*, p. 5.

[39] Petre Guran, *Rendre la Couronne au Christ. Étude sur la fin de l'idée impériale byzantine*, Heidelberg, 2021, p. 15.

accente de „ecumenism”; „isihasmul escatologic” bulversa, sub gir „basileic”, orice „ierarhie”, încât doar „accidente istorice” sau rare „dezbateri teologice” să mai releve câte ceva despre „dualitatea” Împărat și Patriarh; s-a prefigurat din timp „imposibilitatea succesiunii ultimului Împărat al Bizanțului”; „A treia Romă”, în imposibilitatea de a mai fi sacralizată după genuin rit bizantin, nu și-a avut altă „plecare” sau „curs” decât aporia[40]. La rigoare, întreaga „simbolistică” învrednicea doar centralitatea „basileică” a puterii Bizanțului, în cuprinderea a ceea ce mai figura din Imperiul Roman de Răsărit regăsindu-se „autorități provinciale”, cu „privilegii” smulse Constantinopolului[41]. În plus, Bizanțul a avut o istorie mai curând de „zdruncinături” decât de solidă autoedificare; s-a confruntat cu crize interne, între care și cea generată de disputa între „iconoclaști” și „iconoduli”; de asemenea, cu „pericolul arab”; apoi, cu „rivalități de putere”, precum cea survenind dinspre Țaratele bulgare; a fost în gravă primejdie pe timpul Cruciadei a Patra, cu „îndurata” consecință a „retragerii basileice la Niceea” și a înstăpânirii constantinopolitane a Imperiului Latin de Răsărit; a rezistat cu greu până a căzut sub otomani, în 1453. În tot decursul unei atât de zbuciumate istorii și al „prelungirilor” ei, aura teocratică a Împăratului Bizanțului nu a prea fost umbrită ori contestată „dinspre lume”. Suficientă ei însăși, teocrația bizantină nu s-a prea „văzut” în definibilă conectare cu „lumea statelor europene”. Căzând sub otomani, nu i-a fost dat să prindă „momentul” inițiativei papale de „ordine de preseanță a principilor creștini”. Greu de spus și că, de-ar fi prins-o, s-ar fi putut regăsi în respectiva „ordine”, unde niciun alt țiitor ortodox revendicant ori ba de titlul de „moștenitor” al Bizanțului nu avea să-și afle „loc”[42].

Prin natura ei, teocrația bizantină nu și-a putut avea, cât timp „întronată constantinopolitan” a dăinuit, decât în propriu-i siaj reflexul istoriografic. În mod anevoios ori „riscant” s-au înregistrat scrieri contestatare sau contraveniente acelui siaj. Cazul lui Procopius din Caesarea, cu „scrierea de serviciu” *Edificiis* și *Istoria secretă* a fost unul singular. S-au înregistrat, de altfel, „la sau pe lângă Curtea bizantină” mai curând scrieri de ținută creștină-moralizatoare decât cu caracter istoric. Cronografele, sec menționante de date și de basilei, s-au substituit mai mereu cronisticii narativ „înflorite” și tendente întru *istorie*. Doar în răstimpul când amenințarea otomană a devenit copleșitoare, „la ori aproape” de Curtea Bizanțului, unde contau, între altele, și dezbateri „despre sexul îngerilor”, s-au putut rostui „marii cronicari”, Ducas, Georgios Sphrantzes și Laonic Chalcocondil[43]. Pentru Critobul din Imbros a contat „povestirea trecerii Bizanțului sub Sultanul Mohamed al II-lea”[44]. S-a și uscat, „sub cumplite vremi”, cronistica bizantină și cam deodată cu ea *simfonia* Imperiu

[40] *Ibidem*, *passim*.

[41] G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München, 1940, carte fundamentală; Hélène Ahrweiler, *Byzance: les pays et les territoires*, Londra („Various Reprints”), 1976.

[42] F. Dölger, *Byzanz und die europäische Staatenwelt: Ausgewählte Vorträge und Aufsätze*, München, 1953.

[43] Ducas, *Istoria turco-bizantină (1341–1462)*, ediție de Vasile Grecu, București, 1958; Laonic Chalcocondil, *Expuneri istorice*, ediție Vasile Grecu, București, 1958; Georgios Sphrantzes, *Memorii. 1401–1477*, ediție de Vasile Grecu, București, 1966.

[44] Critobul din Imbros, *Din domnia lui Mahomed al II-lea. Anii 1451–1467*, ediție de Vasile Grecu, București, 1963.

Bizantin – Biserica Ortodoxă[45]. Puterea Sultanilor avea să fie tolerantă cu Patriarhia Ortodoxă Ecumenică, a cărei Catedrală Sfânta Sofia „a ajuns", pentru mult timp, moschee. La Curtea Otomană nu a prea mai fost îngăduită „precedența bizantină" a configurației ei imperiale, de moment ce se dorea „văzută" doar ca originar sau eminamente sultanală. În viața constantinopolitană, scrieri și „învățături" cu caracter religios-ortodox-ecumenic aveau să se mai înregistreze. Doar sub chipul moralei creștine și-au etalat culoare narativă, chiar apetit filosofic. A supraviețuit astfel spiritul Bizanțului, conectat și cursului „învățăturilor occidentale", prin îndeosebi studioși constantinopolitani de rit ortodox cu stadii de școli superioare, mai ales italiene. S-a și putut admite, între specialiști, continuitatea de după 1453 a vieții nu doar ecleziastice, ci și intelectuale bizantină. De specială referință a putut fi celebrul eseu istoriografic *Byzance après Byzance* (București, 1935), de Nicolae Iorga. Învățatul român s-a și impus, între bizantinologi de renume din „vremea sa", precum G. Ostrogorsky, A.A. Vasiliev, Charles Diehl etc., cu îndeosebi probarea continuității „vieții și civilizației bizantine sub Sultani". Cu „încercarea" de sinteză *The Byzantine Empire* (Londra, 1907), comunicările ținute la Congresul de Studii Istorice de la Londra, din 1913, I. *Les bases nécessaires d'une nouvelle histoire du Moyen Âge*, II. *La survivance byzantine dans les pays roumains* (Bucarest-Paris, 1913), sinteza *Histoire de la vie byzantine. Empire et civilisation* (București, 1934), *Études byzantines* (2 volume, București, 1939 și 1940), Uriașul și-a dezvăluit „orizonturile" în care a cuprins *istoria Bizanțului*, cu „prelungirile ei" mai ales prin „țările române" până spre 1821, „orizonturi" coborâtoare, de la cel universal și cel continental la cel zonal/sud-est european și „aspectele" subsumabile „cazurilor naționale" răsărite „de pe vatra bizantină". Și-a confirmat

extraordinara-i scrutare de „orizonturi" cu „lecțiile" intitulate *Dezvoltarea așezămintelor politice și sociale ale Europei*, I. *Evul Mediu*, II–III. *Epoca modernă* (București, 1920–1922), *Prolegomene de istoria universală – Elemente de unitate ale lumii medievale, moderne și contemporane*, I. *Papi și Împărați*, II. *State și dinastii*, III. *Revoluții și întregiri naționale* (București, 1921–1922), *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité* (4 volume, București, 1926–1928). În cuprinderi de acele „orizonturi" a surprins „mișcarea formelor istorice", între care și cele de *Bizanț după Bizanț*, intersectante cu cele ale Modernității timpurii europene, mai ales „pe arealul" de sensibilități deopotrivă romanice și de ortodoxie al Țărilor Române.

S-a discutat și încă s-ar putea discuta mult despre „tradiția bizantină", cu arealu-i de ilustrare, după 1453, prin ceremonialul de Curte domnească, „slujba" ecleziastică, arhitectura și artele decorative bisericești, din mai ales Țara Românească și Moldova. Dacă, în mod obișnuit, menționarea de istorici a celor „două țări" est- și sud-carpatine a urmat „ordinea" Moldova și Țara Românească, atare „ordine" s-a cam „răsturnat" când tot „cei inspirați de Clio" s-au referit asupra „tradiției bizantine". De la chiar începuturile ei, „țara Basarabilor" a fost mult conectată „întâmplărilor sud-dunărene", din așa ceva avându-și parte nu mică de resort energica-i desprindere de veleitățile de suzeranitate ale regilor Ungariei asupra domnilor. Pe când, Moldova

[45] Al. Duțu, *Ideea de Europa și evoluția conștiinței europene*, București, 1999, p. 103, 140; v. și Alexandru-Florin Platon, *În loc de concluzii...* pentru *O istorie a Europei de Apus*, p. 502.

„și-a făcut cale, cu Bogdănești și Mușatini”, spre ființarea-i voievodală, prin străbaterea rivalităților ungaro-polone pentru „controlul” spațiului est-carpatin „bântuit” și de „primejdia tătară”. În „ceremonialul domnesc” și „neclintita ortodoxie” din Țara Românească

s-au răsfrânt mult „influențele bizantine” ori, ca intermediante ale acestora, chiar abatante de la ele, cele „bulgaro-sârbe”. Acele „influențe au bătut”, desigur, și înspre Moldova „mușatină” unde, însă, în „conduită” voievodală, stil artistic și arhitectural îndeosebi bisericesc, recent nuanțat relevat acesta[46], s-au înregistrat și „semne, tentații ori opțiuni pro-catolice, respectiv „gotice”[47]. Ce-i drept, „semnele bizantine” de până spre 1453, din „ceremonialul domnesc și spațiul liturgic” au fost considerate, de regulă, de istorici, în „notă” comună pentru Țara Românească și Moldova. Despre „tradiția bizantină la nordul Dunării” s-a admis că s-ar putea „discuta” cu deosebire privind timpurile de după „căderea” Constantinopolului „sub turci”, împrejurări când, dată fiind și „depărtarea” măcar geografică a „Moscului”, domnii Țării Românești și cei ai Moldovei au ilustrat, în mod aproape exclusiv și pronunțat de prin secolul al XVI-lea, ca „purtători de coroană” sau „întronați”, câte ceva din „ținuta basileilor drept-credincioși ai Cetății de pe Bosfor”, „sortiți” de otomani „domeniului trecutului”. Au ilustrat câte ceva din acea „ținută” ca „domni de sine stătători”, „sprijinitori”, dacă nu „protectori” ai Locurilor Sfinte ale Bisericii Răsăritului. S-a și convenit, cu temei, între specialiști, că „problema prezenței active a Bizanțului, până în pragul epocii moderne, ca factor cultural, politic și religios în viața Europei sud-estice, se pune stăruitor <deși> istoricul nu are de-a face, decât rareori, cu documente incontestabile și dovezi bine întemeiate, concrete ..., ci cu o <anumită> desfășurare dinamică în decursul timpului, încât rezultatul la care ... a ajuns trebuie considerat cu prudență ca o ipoteză de lucru”[48].

S-a făcut, tot între specialiști, loc mult pentru „discuții” despre cum și cât tradiția bizantină ar reprezenta *un dat istoric*[*] „o realitate istorică” sau o edificație istoriografică. Bizanțul Imperial, „căzând”, la 1453, „sub turci”, s-a închis istoricește sieși. Patriarhia Constantinopolului, zisă și Ecumenică, și-a continuat însă ființarea „sub giranță capitulară sultanală”. Știindu-se că Biserica a insuflat profund „forme de viață” ale Creștinătății Ortodoxe, admiterea de măcar principiu a „tradiției bizantine” s-a impus ca de la sinea relevării cursului „acelora”. Numai că, tensiunile chiar anterioare „momentului” 1453, dintre Imperiul Roman de Răsărit, devenit Bizantin, și mai fiecare Țarat, Bulgar ori Sârb, au atras, după ele, și disensiuni de ordin ecleziastic, încât, prin a se contrapune Patriarhiei Ecumenice, au luat ființă, pe lângă Patriarhiile „canonice” de la Ierusalim, Alexandria și Antiohia, cele „din

[46] Gabriel Herea, *Mesajul eschatologic al spațiului liturgic creștin. Arhitectură și icoană în Moldova secolelor XV–XVI*, Suceava, 2013.

[47] Ștefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997, p. 71–98, 105–122; Ioan-Aurel Pop, *Moldova medievală văzută dinspre Transilvania*, Iași, 2024, p. 12–27, 57–60; de văzut până și disonanțe muzicale între ceea ce „se petrecea” la Curtea Moldovei și la cea a Țării Românești, cf. Eduard Rusu, *Muzica și puterea politică în Moldova și Țara Românească, secolele al XV-lea – al XVIII-lea*, cu apreciativ *Cuvânt înainte* de Ștefan S. Gorovei, Iași, 2021.

[48] Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI–XVIII*, București, 1983, p. 5.

proprii impulsuri", precum cea de la Ohrida. Spre finele secolului al XVI-lea avea „să se înființeze" și Patriarhia Moscovei. Singurele dintre entitățile Mitropolitane care au căutat să se mențină „canonic legate" de Patriarhia Ecumenică au fost cea a Ungro-Vlahiei și cea a Moldovei. În plus, Domnii sub care acestea fiinţau şi-au făcut un titlu de profundă devoțiune creștină din „sprijinirea" sau „înzestrarea" Locurilor Sfinte ale Răsăritului. Însă, în mod poate straniu, prestigiul Domnilor care s-au ținut de acea „sprijinire" ori „înzestrare" sub complicate „vremi" de dominație otomană nu l-a înălțat, comparabil, și pe cel al Bisericilor țărilor lor printre celelalte de rit creștin ortodox. Era ceea ce avea, cu timpul, să se oglindească și în „arătarea" siturilor monahale de la Muntele Athos, reprezentate de Bisericile care „predicant" continuă a se recunoaște ca „surori". Poate – iar poate! – Mihai Viteazul să fi avut „în gând" înălțarea rangului Bisericii sale, sub, desigur, „condiția" să i se fi dat Domnului unificator de Neam și exponențiator de „plan" al salvgardării „lumii ortodoxe balcanice și constantinopolitane robite de turci" să-și îndăinuiască factualic, nu doar simbolic, opera. Sub dominația otomană, domnii Țării Românești și cei ai Moldovei „s-au văzut" tot mai constrânși să se conformeze „servituților vasalice" față de Înalta Poartă, iar mitropoliții de ei „ascultători", mereu „îndatorați" Patriarhiei Ecumenice care le „hărăzea înscăunarea".

„Înflorirea" Mitropoliei Kievului din Regatul Poloniei și creșterea puterii țarilor Rusiei, cu implicită ridicare a Bisericii lor la rang de Patriarhie, au avut, prin secolul al XVII-lea, repercusiuni serioase asupra „vieții ecleziastice românești". Încă din timpurile Cnezatului și îndeosebi după ce „a ajuns sub Țari", Moscova și-a pretins titlul de „moștenitoare a Bizanțului", cu febrilă erijare ca „A Treia Romă"[49]. S-a pretins, la Moscova, că în „purtătorul ei de Coroană" rezida atât „fire umană", cât și „pronie divină", un egumen, Iosif, de la Volokolamsk, scriind lui Ivan cel Groaznic „să nu uite că prin trupul său este om, iar prin chemarea sa asemuitor lui Dumnezeu, nefiind, de aceea, doar servitorul Tatălui Ceresc, ci reprezentantul (trimisul!) Său, care veghează asupra purității Credinței și a desăvârșirii Bisericii"[50]. Prin anul 1511, călugărul Filoftei din Pskov „inventa tema Moscovei ca «A Treia Romă»", inspirându-se din „Apocalipsa apocrifă a celei de-a patra Cărți a lui Ezdra"[51] și „asigurând-l" pe Vasile al III-lea că „în întregul Univers el era singurul <și unicul!> Țar al creștinilor", la înălțimea îndemnului: *Ascultă, Țar Pios, toate regatele creștine se unesc într-al Tău. Două Rome au căzut, a treia se află aici* <la Moscova!>, *iar o alta nu va mai fi*[52]. Și Mitropolia Kievului, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, și Patriarhia Moscovei, mai mereu au căutat să aibă „dialog ecleziastic de paritate" cu Patriarhia Constantinopolului. Dinspre „trufașul Mosc" căutarea de atare „dialog" avea să se impună, cu chiar înclinare asimetrică „de partea sa", după

[49] D. Obolensky, *Russia's Byzantine Heritage*, în vol. *The Structure of Russian History* (M. Cherniavsky, ed.), New York, 1970, p. 27–43.

[50] F. Dvornik, *Les Slaves*, Paris, 1970, p. 730.

[51] *Apud* Alain Besançon, *Originile intelectuale ale leninismului*, trad. din franceză de Lucreția Văcar, Iași, 1993, p. 55.

[52] D. Stremooukhoff, *Moscow, the Third Rome. Sources of the Doctrine*, în vol. *The Structure of Russian History*, p. 108 și urm.; v. și G. Florovsky, *Puti russkovo bogoslovija*, Paris, 1937; Hélène Carrère d'Encausse, *Blestemul rușilor. Eseu despre asasinatul politic*, Iași, 2000, p. 90 și urm.

ce, pentru a i se conferi deplină aură spirituală autocrației sale, Petru I, în 1721, printr-un *Duhovnyi Reglament*, a suspendat Patriarhia și a plasat Sfântul Sinod al Bisericii Ruse sub directul „gir al capului încoronat al Statului", mai și înscriindu-și înaintea titlului de Țar pe acela de *Imperator*[53]. Același Petru I „s-a învrednicit" astfel să scandeze, nu precum Ludovic al XIV-lea, *L'État ç'est moi!*, ci *Ja mir i duh*![54] Spre a se susține „doctrina moștenirii bizantine" și, prin consecință, „îndrituirea" menirii Moscovei ca „A Treia Română", cei servind cu scrisul Curtea Rusiei au tot adunat „argumente", la rigoare înadins selectate cuvinte și expresii din proclamațiile și manifestele Țarilor, predicile bisericești, textele „letopisețiere" tendente întru ținută istoriografică, encomioanele ori apologiile de colorit literar și dedicate „misiei sfinte, pravoslavnice, către Țarigrad".

Volutele spectaculoase ale „doctrinei" sau retoricii ruse în privința „moștenirii bizantine" n-au prea avut cum să fie încercate ori măcar „visate" de domnii Țării Românești și cei ai Moldovei. Cuvântul bisericesc-românesc „către Dumnezeu", cu greu străbătător prin rezonanța stranelor constantinopolitane, avea să resimtă și semantica „predicației pravoslavnice" dinspre Kiev și Moscova. „Ceremonialul domnesc" etala cam în surdină tonalități „basileice constantinopolitane", care, încă de prin a doua parte a secolului al XVI-lea și tot mai mult pe parcursul secolului celui următor, aveau să fie „atinse", aproape sufocate de „însemnele" Turcocrației. Prin urmare, anevoios s-au putut „lega" dovezi certe despre „o tradiție definit bizantină" la Curțile domnești și în viața ecleziastică din Țara Românească și Moldova. Spre a se reconstitui istoriografic „tradiția politică bizantină în țările române" a și fost preconizat, cu neapărată circumspecție, un totuși util și, se înțelege, mereu ameliorabil îndreptar: *cea dintâi exigență a subiectului ... pare definirea cât mai riguroasă și totodată cuprinzătoare a trăsăturilor unei tradiții politice ...; sâmburele acesteia nu poate fi cutare tratat sau «carte de învățătură», purtând o semnătură și o dată uneori ipotetice, ci însăși experiența nescrisă, dar manifestată în instituții durabile ...; pentru cercetarea istoriei românești la liziera dintre evul mediu și epoca modernă, calitatea de tradiție politică poate fi acordată acelor principii de conducere a statului cărora o largă adeziune a clasei dominante, prelungită timp de câteva generații, le-a dat consistența unui corp de doctrină ... O problemă, aceea a supraviețuirii Bizanțului în țările române, n-a încetat să frământe pe istorici. În teorie, cel puțin, ipoteza era firească. Controversat și sub aspect artistic sau literar, supus cauțiunii de unii autori chiar în istoria dreptului ..., împrumutul de către români al unor idei bizantine înainte și după prăbușirea Imperiului, este și mai anevoie de demonstrat în domeniul politicii ...; unele dificultăți se datorează, desigur, în parte, documentației lacunare, dar sunt, mai ales, de ordin metodologic și interpretativ. Într-adevăr, niciodată în cursul secolelor XVI–XVIII domnii români nu și-au atribuit ei înșiși titlul împărătesc, mărginindu-se numai la aluzii mai vagi sau mai răspicate, cu privire la natura demnității lor, ca de esență imperială*[55].

Spre înțelegerea „tradiției bizantine" de ansamblu, nu doar „politică", pentru îndeosebi secolele XVI–XVII din trecutul românesc, s-ar cuveni să se țină seama, cu

[53] Hélène Carrère d'Encausse, *op. cit.*, p. 91.
[54] D. Obolensky, *op. cit.*, în loc. cit., p. 40.
[55] Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 5 și urm., 9.

prioritate, cum și Andrei Pippidi semnalase, de precaritatea atestărilor ei documentare de prin acel decurs temporal bicentenar, dar și de devenirea de la un moment dat spectaculoasă a istoriografiei „problemei". Până spre anul 1453 și ceva timp după aceea „s-a vorbit și s-a scris în lume" despre Imperiul Roman de Răsărit sau Imperiul Romeilor, fără a se putea identifica vreo menționare scriptică înainte de secolul Luminilor a Imperiului Bizantin. Inițierea metodică a *studiilor bizantine* a survenit pe la începutul de secol XIX, prin *Corpus scriptorum historiae byzantinae* (3 volume, Bonn, 1829–1844), de Berthold Georg Niebuhr. Iar de-abia spre finele de secol XIX și la început de cel următor au prins a se afirma „școli" de acele studii, cu specialiști care să se recunoască între ei și „să-i știe lumea" ca bizantinologi. Un suflu „primăvăratic" pentru *bizantinistică*, în România, „a venit" cu Demostene Russo, grec de origine, licențiat și doctor al Universităților din Berlin și Leipzig, „naturalizat românește" prin anul 1899 și dedicat, după o scurtă experiență de „interpret" la Ministerul Afacerilor Străine, investigării *Manuscriselor grecești din Biblioteca Academiei Române* (București, 1901) și studiilor de istoriografie greco-română, îndreptățindu-și astfel ilustrarea Catedrei de Istorie a Civilizațiunii Bizantino-Române, sub egida Universității București. Și-a apropiat recunoașterea academică prin îndeosebi *Studii bizantino-române* (1907) și *Elenismul în România. Epoca bizantină și fanariotă* (București, 1912) orientându-și munificent abilitățile profesionale întru „formarea de bizantinologi", cărora le-au putut fi de „specială învățătură" publicațiile sale și „exercițiul" paleografic ori interpretativ privind surse documentare și narative grecești, și nu numai. Nu a scrutat însă, fie și din unghiul specializării sale, sinteza istorică. De aceea, „la noi", Nicolae Iorga a fost cel dintâi istoric ce și-a apropiat și renumele de mare bizantinolog, însă nu de prin „faza de tinerețe" a activității sale profesionale, ci cu începere de pe la un anumit moment, poate 1907, când „a dat versiunea engleză" de *The Byzantine Empire*, sau 1913, anul comunicării ce asiduu și-o pregătise pentru Congresul de Studii istorice „găzduit" de Londra, *La survivance byzantine dans les pays roumaines*. Primele sale sinteze, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea* (2 volume, București, 1901), *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688* (București, 1904) și *Geschichte des Rumänischen Volkes in Rahmen seiner Staatsbildungen* (2 volume, Gotha, 1905) nu conțineau mențiuni explicite despre „tradiția bizantină". De altfel, nici „fostul său profesor", A. D. Xenopol, în *Istoria Românilor din Dacia Traiană* (6 volume, Iași, 1888–1896) nu o menționase, „amintind" doar de dinastia Împăraților Bizanțului din care „se trăgea" Șerban Vodă Cantacuzino[56]. În volumul al doilea, din cele cinci ale sintezei *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt* (Gotha, 1908–1913), Iorga „dezvolta ideea dragă lui", aceea a „continuității Bizanțului sub Sultani"[57]. Prin *Cuvântare* la deschiderea primului Congres Internațional de Studii Bizantine, desfășurat în București și unde și-a „ținut-o" pe 14 aprilie 1924, a căutat înadins să lămurească „tradiția bizantină" ca de specială referință pentru istoria românilor; a supus atenției specialiștilor reuniți congresional „câteva dovezi" despre

[56] A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, ediția a IV-a, coord. Al. Zub, vol. IV, *Istoria modernă. De la Matei Basarab și Vasile Lupu până la Fanarioți, 1633–1821*, editat de Maria Simionescu și Nicolae Stoicescu, București, 1992, p. 203.

[57] *V.* și Barbu Theodorescu, *Nicolae Iorga 1871–1940* <Biobibliografie>, București, 1976, p. 170.

acea „tradiție"; întâi, „miile de biserici care împestrițează câmpia și subliniază cu alba lor siluetă zveltă văile acestei țări", România, păstrătoare de *artă bizantină*, însă nu prin „a se clădi roman", în marmoră, porfir și „mozaic de aur", precum „arată alte părți" de Europă, unde oamenii „vremilor trecute" n-au fost „prea săraci, adică prea storși" de grele și nedrepte „supușenii"; apoi, ca un de netăgăduibil „capitol al supraviețuirii Bizanțului", *dreptul bizantin*, „care nu poate fi studiat decât prin transmisiunea românească", drept „deviat de la vechile principii romane venerate, dar adesea inaplicabile, către obiceiurile națiilor", drept „mixt", de aceea, „decăzut din măreția lui teoretică", însă „cu atât mai viu modelându-se după nevoile vieții naționale"; în fine, „scriitorii din veacul al XVI-lea", care „imitau slavonește perioadele bizantine", și „învățații" de prin secolul al XVII-lea, preocupați „să întrebuințeze", precum Constantin Cantacuzino, „pe cronicarii Bizanțului pentru a lămuri istoria", de unde și o anumită „continuitate a cugetării istorice"; și-a „îndreptățit" concluzia că „noi", românii, „aparținem Bizanțului", desigur, „prin toate acele lucruri îndătinate", Bizanț care „s-a format în Imperiul Romeilor", dăinuind, „el însuși, după căderea și moartea Imperiului în care și prin care a luat naștere"[58]. În virtutea copleșitoarei sale erudiții, a ridicat cota argumentativă sau ideatică pe tema acelei „tradiții", cu ocazia Congresului de la Sofia, din 1934, unde a susținut comunicarea al cărei titlu avea să-l poarte și celebrul său eseu istoriografic *Byzance après Byzance*. Acolo, la Sofia, a spulberat, explicit sau, condescendent, doar cu subînțelegere, „invectivele" istoricului „gazdă", P. Mutafciev, din cartea-i *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens* (Sofia, 1932), unde limba română „apărea" ca „româno-slavă" și era negată „continuitatea bizantină nord-dunăreană". A ținut mult și a reușit să ofere cel mai impresionant „tablou istorico-cultural al tradiției bizantine", sub chip intitulabil *Bizanț după Bizanț*, în volumul VI, *Monarhii*, al marii sale sinteze *Istoria Românilor*. După partea (*Cartea*!) întâi a volumului, *Monarhia românească*, cea de-a doua, *Monarhia bizantină*, cu „argumente" de ceremonial al Curții și de cultură îndeosebi dinspre domnia lui Vasile Lupu, reprezenta cel mai expresiv text, la nivelul întregii noastre istoriografii, și nu doar la al acesteia, pe tema „continuității românești" a Bizanțului; *Monarhia orientală a lui Duca-Vodă* „apărea, în cuprinsul aceluiași volum (*Cartea a IV-a*), ca „sub umbra Bizanțului musulman"; la semnificația „sintezei românești", chiar „româno-bizantine", era relevată *Monarhia culturală a lui Constantin Brâncoveanu*; era făcută astfel „trecerea peste cumplite vremi" spre „sinteza neoelino-română, sub Fanarioți", din cuprinsul volumului VII, *Reformatorii* al aceleiași, încă *mare, Istoria românilor*. Și-a fructificat astfel Iorga un fervent *credo* istoriografic, *al său*, din chiar „deschiderea" eseului *Byzance après Byzance*: „Bizanțul, cu tot ce reprezenta el – nu ca autoritate a unei dinastii, sau ca superioritate a unei clase conducătoare, care, acestea, puteau pieri într-o catastrofă, fără ca organismul bizantin, închegat pe încetul în decursul veacurilor, să se fi resimțit neapărat, dar ca un complex de instituții, ca sistem politic, ca formație religioasă, ca tip de civilizație, cuprinzând moștenirea intelectuală elenică, dreptul roman, religia ortodoxă și tot ceea ce provoca și întreținea el în materie de artă –, nu a dispărut, nu putea să dispară, odată cu căderea pe rând, în

[58] N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. cit., p. 148–152.

veacul al XV-lea, a celor trei capitale ale sale: Constantinopolul, Mistra și Trapezuntul ... Bizanțul, adică ceea ce forma, pe lângă aparențe, însăși esența lui ..., și-a continuat acțiunea milenară, prin care această unitate politică și culturală, veșnic în mers, își apropia de la sine, având aerul că nu se preschimbă, tot ce intra în cercul său de acțiune, atât de întins ..., anexându-și forme de civilizație ..., tot ce, pe diferite căi, îi va transmite Apusul, în epoca Renașterii ..., dar în adânc nu va rămâne, totuși, decât nestrămutata continuitate bizantină”[59].

S-ar putea, fără îndoială, mult comenta despre *studiile bizantine* întreprinse de N. Iorga. Comentariile privind metodic sau critic și studiile altor specialiști de riguroasă școală românească pe aceeași incitantă tematică ar da „corp” unei ample monografii istoriografice. În anii interbelici și prin conectare la publicațiile lui Iorga sau „cu autonomie” față de acestea s-au înregistrat studii calificabil consacrate *istoriei Bizanțului*, altfel spus, domeniului *bizantinologiei/bizantinisticii*. Ca și Iorga, autori de atare studii din acei ani s-au făcut „auziți și ascultați” la reuniuni internaționale ale specialiștilor fie în *istoria Bizanțului*, fie în cea a Sud-Estului European. Nicolae Bănescu, discipol al lui Iorga, confirma studiul de specialitate prin apariția de prospețime tematică, precum *Chipuri și scene din Bizanț* (Cluj, 1927), *Bizanțul și romanitatea de la Dunărea de Jos* (București, 1928), mai și încercând, la parametrii sintezei, *Istoria Bizanțului* (2 volume, ediție Teodor Teoteoi, București, 2000 și 2003); Gheorghe I. Brătianu, spirit deopotrivă exploratoriu factualic și interpretativ tematic, scruta recunoașterea științifică internațională cu *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă. Contribution à l'histoire de la domination byzantine et tatare et du commerce génois sur le littoral roumain de la mer Noire* (București, 1935) sau *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire Byzantin* (Paris – București, 1936), studii conducând spre monografia de cumva tristă apariție postumă *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane* (München, 1969). Direcția *studiilor bizantine* își confirma, așadar, vigoarea, cu implicitele ei exigențe de specializare, de la explorarea surselor documentare în greaca medievală, slavonă, latină și chiar turcă și valorizarea lor interpretativ-tematică de o manieră vădind și o anumită sobrietate, frizantă câteodată de monotonie, a discursului. Alexandru Elian, spre exemplu, a perseverat pe calea lămuririi de date și noțiuni, adeseori de amănunte, cu *studii și articole* care aveau să-și afle editarea sub spectaculosul titlu de *Bizanțul, Biserica și cultura românească* (ediție de Vasile V. Muntean, București, 2008) și întru validarea și circularea concluziei că secolul al XVII-lea a fost „cel de aur al culturii românești”. Prin tot studii și articole ce aveau să fie „grupate” sub titlul de *Civilizația românească și civilizația balcanică* (ediție de Cornelia Papacostea-Danielopolu, București, 1983), Victor Papacostea a abordat și aspecte de bizantinologie. Într-o „generație de mijloc a bizantinologiei române”, Virgil Cândea își orienta cu titlu generic de *Rațiunea dominantă* (Cluj-Napoca, 1979), „sugerat” de un „pasaj” dintr-un manuscris al *Vechiului Testament*, „atribuit” lui Nicolae Milescu Spătarul, „selectate” *Contribuții la istoria umanismului românesc*, pentru a proba, printre altele, înțelegerea „tradiției bizantine” la interferențele „centrate de spațiul fostei

[59] Nicolae Iorga, *Bizanț după Bizanț*, trad. de Liliana Iorga-Pippidi, cu postfață de Virgil Cândea, București, 1972, p. 5 și urm.

Dacii" ale curentelor culturale occidentale „filtrate de axul" Constantinopol-Padova sau „furnizate de școli iezuite polone" și ale „valorilor" generate de spirit creativ „autohton", artistice și arhitectonice sau scriptice, inclusiv cronistice. Mai aplecat spre acribios studiu, Mihai Berza pleda, cu texte suscitante de titlul *Pentru o istorie a vechii culturi românești* (ediție de A. Pippidi, București, 1985), în sensul reconsiderării a ceea ce N. Iorga „înfățișa" ca *sinteză* de „forme local-îndătinate", cu „elemente" intrinseci bizantine ori „slavo-bizantine", și asimilante de „influențe apusene de nouă epocă". Era ceea ce Șerban Papacostea admitea, dar numai sub condiția riguroasei „ancorări" în „argumentația" nutritoare de exemplare studii, cărora li s-a binecuvenit intitularea generică de *Evul Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale* (București, 2001).

Dintr-o „a treia generație de bizantinologi", Stelian Brezeanu a căutat, pe coordonate ale literaturii de specialitate și după exprese cerințe ale prelegerilor universitare, să realizeze *Istoria Bizanțului* (București, 2004), dar și să elucideze unele teme subiacente sintezei, precum *Romanitatea orientală în Evul Mediu. De la cetățenii romani la națiunea medievală* (București, 1999), eseu istoriografic meritoriu și pentru semnalarea „diferențelor" între denumirile „neamurilor" când „s-au creștinat" și cele de „notă etnolingvistică", după „moda" ori conform spiritului Renașterii; sau, de același autor, *Imperiu universal și monarhie națională în Europa creștină* (București, 2005). Teodor Teotoi „și-a adunat", sub sonor titlu de *Byzantina et Daco-Romana* (București, 2008), *studii de istorie și civilizație bizantină și românească medievală*, mai toate de certă specialitate, vădită de autor în decursul activității sale profesionale. Un caz cu totul aparte, de bizantinolog, și de ceva mai mult decât atâta, din zisa „a treia generație", este cel al lui Andrei Pippidi, prin foarte specioase nuanțe imprimate cunoașterii „tradiției bizantine în țările române"; excursul privind *Tradiția politică bizantină...* și l-a presupus editorial cu „grupajul" de studii *Hommes et idées du Sud-Est européenne à l'aube de l'âge moderne* (Paris, INRH, și București, 1980), și completat ori mereu nuanțat tematic sub titlul de *Byzantins, Ottomans, Roumains. Le Sud-Est européen entre l'héritage impérial et les influences occidentales* (Paris, 2006). Cu Andrei Pippidi, *Studiile bizantine* sau, mai larg spus, de medievistică „de școală românească", au trecut seniorial pragul de la demersul pozitivist în sine spre orizonturile noii istorii culturale. În aceleași orizonturi și-au înscris contribuțiile „mai tineri" istorici, Andrei Timotin, cu îndeosebi *Profeții bizantine și postbizantine în Țările Române* (București, 2015), străbătătoare de *secolele XVII–XIX*, sau Petru Guran, excelând vizionar și analitic sub titlul parcă de eseu *Rendre la Couronne au Christ...*; Daniel Barbu, orientat spre *explorări în cultura românească*, surprindea cu eseul *Bizanț contra Bizanț* (București, 2001), interesant mai ales dincolo de aparența de a fi o replică la iorghianul *Byzance après Byzance*; asorta, de fapt, note de bizantinistică cu reflecții politologice, cum vădea și prin volumul *Byzance, Rome et les Roumains. Essais sur la production politique de la foi au Moyen Âge* (București, 1999) sau „setul" de *studii și documente* sub titlul de *O arheologie constituțională românească* (București, 2000); oferea „o lecție" de valorizare prezenteistă a unor „date și noțiuni istorice", în notă intelectuală definit modernă, neatinsă de protocronismul sesizabil la un exercițiu de sociologie retrospectivă a ideilor, de Ilie Bădescu, intitulat *Cu fața spre Bizanț* (București,

1998). Rezistă, ca reper esențial pentru comentariul de față, „subiectul" cărții *Tradiția politică bizantină...*, de Andrei Pippidi, prin „învățăminte" despre *domnia* în Țările Române, *ceremonialul aulic* implicant de *încoronare* și *miruire, titulaturile* și *imaginea* domnilor, *simbolurile autorităților, costumul domnesc, pedeapsa bizantină pentru lezmajestate, căile de transmitere a tradiției bizantine*, precum *influențele sârbă și greacă, danii* și închinări către lăcașuri de cult din Răsăritul bizantin sau *literatura parenetică*, *cruciada bizantină, concurența* în care „s-au aflat" state catolice, state protestante, Polonia și Rusia pentru *restaurarea Imperiului Bizantin*, cu *țările române* „fixate" destinal între *Rusia și Bizanț* până când să prevaleze *opțiunea* românilor *între Roma și Bizanț...*

De observat că îndeosebi în cazul românesc *studiile bizantine* s-au dispus pe două mari cursuri; pe unul s-au înregistrat cele privind istoria Imperiului Bizanțului și a ceea ce, cât i-a fost dat „să dureze", acesta „a avut în raza sa de influență directă"; pe celălalt „s-au întins", ceva mai rarefiat, însă nu cu handicap în impresionabilitate, cele vizând „tradiția bizantină", cu precedențe sedimentate înainte de 1453 și „forme" dăinuitoare după aceea. O minuțioasă evaluare a respectivelor *studii*, fie și doar pentru „o primă fază a lor", a fost întreprinsă de Leonidas Rados, prin cartea sa *Sub semnul acvilei. Preocupări de bizantinistică în România până la 1918* (București, 2005). Din întreg ansamblul lor, se înțelege, cele de pe al doilea curs ar fi de expres interes pentru comentariul de față. Din perspectiva a ceea ce ar fi de comentat, Modernitatea timpurie sau „vremile" încă premoderne românești, acea „tradiție" a putut fi confirmantă de valoarea *istorică* a Bizanțului; ea s-a relevat însă și ca „o componentă orientală" pentru acea Modernitate însăși, refractară față de sensu-i de a deveni. De aici și nota ironică, persiflatorie, sub incidențe de spirit critic, în care „moderniștii" au considerat „tradiția bizantină". S-a pus uneori cu exclusivitate în seama acesteia „orientalizarea societății românești premoderne" ori „moderne timpurii", „orientalizare" sau „levantinizare" nutritoare, pe parcursul secolelor XIX și XX și chiar al începutului de secol XXI, de „tradiționalism", „ortodoxism". Într-atât de mult s-a perseverat în a se considera „tradiția bizantină", mai numită și „slavo-bizantină", ca „factor de orientalizare", contravenient „aspirațiilor europene", emancipatorii, ale românimii, din însuși resortul de romanitate sau de neolatinitate al acesteia, încât „socotirea" unui alt „factor" mai pronunțat „orientalizant", Turcocrația, să întrunească termenii de „împrejurare", e drept, extrem de apăsătoare și tocmai de aceea „respingătoare", resorbantă temporalității ei „fizice". Dacă „tradiția bizantină", cu implicită ei ortodoxie, s-a distins ca dimensiune „orientală", considerată astfel din perspectivă largă europeană, „occidental" exponențiată, a „firii" românești, dominația otomană „s-a arătat" și în bună măsură „s-a impus" printr-o anumită spațialitate aspirantă la universalitate, dar „nevoită" să se închidă mereu sieși sub „chip" de Casa Păcii. Cu alte cuvinte, acea dominație „îndurată" de Țara Românească și Moldova cam cinci secole, de Transilvania cam un secol și jumătate, s-a exercitat nu ca „formă istorică asimilabilă vieții românești", ci prin duritatea unui „factor exterior românimii" și de „închidere orientală" a unui neam de caracter genetic latin. Faptul că Țările Române, Moldova și Muntenia mai strict spus, nu și-au avut nici măcar o menționare aleatorie în „sistemul european de state", fundamentat juridic și conturat sub „titluri de entități suverane", cu „argumente"

teritoriale, politico-diplomatice și militare spre finele secolului al XVI-lea și mai ales pe timpul celui următor; Țările Române aveau să fie nominal aproape cu totul uitate de Europa statelor până spre „pragul" secolului al XIX-lea; Moldova și Țara Românească s-au afundat stării de vasale Sultanului într-atât de mult încât în „limbajul" administrativ interior și diplomatic exterior, „către puteri europene", al Porții Otomane, cele două mici entități statale nord-dunărene, deși „nefăcute pașalâcuri", să apară „denumite ca provincii"; iar Transilvania, după dominația otomană, avea să ajungă în corpul de suveranitate al Imperiului Habsburgic. În tradiția cărturărească, însă, sau în istoria lor culturală, românii au tot amintit de asprimea dominației otomane, nu și de ceva semnificativ „turcesc" înrădăcinat „firii" ori „vieții" lor, cele câteva „turcisme" din dicționare lingvistice sau unele tare de conduită omenească „de rând" circulând cam anecdotic, ca „datorate" vag-definibilului Levant, mai curând „grecesc-fanariot" decât „otoman". Despre „neagra păgânătate" s-au păstrat „amintiri" în folclorul românesc, furnizante de „motive de inspirație" pentru literatură sau muzică, toate cu subînțelesul resimțirii „plăgilor" unei „cumplite și trecătoare urgii". Cantemiriana *Istorie a creșterii și descreșterii Curții Otomane*, cu traducere din latină, și iorghiana *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt* (5 volume, Gotha, 1908–1913), încă netradusă „pe românește", n-au prea avut „cititori de la noi". Studiile de specialitate despre istoria turcilor și dominația acestora asupra Țărilor Române au fost și încă sunt „utile" pentru cercuri restrânse de interes profesional. Atare studii, de Franz Babinger sau de Aurel Decei, cu *Istoria Imperiului Otoman până la 1656* (București, 1978), de cel din urmă menționat, par „date uitării". Ca fondatoare sau orientative de cercetări de specialitate au putut fi publicațiile de *Cronici turcești...* de Mihail Guboglu (2 volume, București, 1966, 1974) și de Mustafa Ali Mehmet (vol. I și III, București, 1966, 1980), excursurile documentare *Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană, 1601-1712* (București, 1985), de Tahsin Gemil, *Romano-Ottomanica: Essays and Documents from the Turkish Archives* (Istanbul, 2001), de Mihai Maxim; foarte selectiv, aici, ar fi de menționat cărțile *Țările Române în contextul politic internațional, 1621–1672* (București, 1979), de Tahsin Gemil, *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în Evul Mediu* (București, 1993), de Mihai Maxim, *Război, pace și comerț în Islam. Țările Române și dreptul otoman al popoarelor* (Iași, 2013) sau *Limbajul otoman al războiului și păcii. Dicționar de termeni și expresii* (București, 2014), ultimele două de Viorel Panaite.

Ar fi, desigur, mult și intens de discutat, pe alocuri chiar cu tonalități de controverse, despre cât și cum, în decursul temporal de prin a doua jumătate a secolului al XVI-lea și până „să pătrundă" începutul celui de-al XVIII-lea, „starea" Moldovei și Țării Românești – a Transilvaniei reprezentând „o poveste" aparte – a prezentat, de la ceremonialul de Curte și exercițiul puterii domnești la „aspecte" de viață culturală sau ecleziastică, însemne de „tradiție bizantină" ori s-a simțit profund marcată, aproape dislocată din „formele ei îndătinate", de mereu crescânde excese ale dominației otomane. De rezultatele discuțiilor sau al dezbaterilor, cu regăsiri în studii de specialitate, ar depinde și considerarea respectivului decurs temporal, ca fiind unul fie de medievalitate târzie, fie de premodernitate ori de modernitate timpurie. În cuprinsul istoriografiei române, de când a prins „să se facă" periodizarea

„trecutului neamului", acel decurs apărea, prima dată, se pare, la Samuil Micu, prin disertația sa *Istoria și lucrurile și întâmplările românilor* (Buda <?>, 1801–1806), ca unul de „vremi de mijloc", ținând de când „Besearica Apusului și <cea> a Răsăritului", după ce între ele „nu fusese țeremonii atâta osibire, iar în dragoste ... de Dumnezeu și de lumea Lui ... nu era nicio sminteală", s-au „rupt", încât, „sub învrăjbirea Besearicilor ..., românii nu puteau avea împărtășire cu latinii", rămânând alături de greci și bulgari, fără „a învăța limba cea grecească învățată, căriia îi zic elinica, ci cea proastă grecească", înlocuitoare de slavonească și „în care nu sunt științile, care lucru foarte jalnic au fost celor înțelegători în neamul românesc"[60]. Era încercată, de învățatul Școlii Ardelene, „despărțirea de vremi" din perspectivă culturală, ecleziastică și, nu la urmă, lingvistică. Peste ceva timp, Florian Aaron, în *Manual de Istoria Principatului Țării Românești...* (București, 1839), „despărțea, pe rând", *Istoria veche, de la cele dintâi vremi...*, *Istoria de Mijloc, de la Radu Negru până la Ștefan Cantacuzino*, și *Istoria Nouă, de la venirea prinților streini din Constantinopol până la restatornicirea dreptului de a avea România iar prinți pământeni.* Mihail Kogălniceanu, în *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des valaques transdanubiens* (I, Berlin, 1837), „periodiza" trecutul fiecărui Principat; al Valahiei, în „patru mari perioade", prima, de la „stabilirea monarhiei valahe" până la „moartea lui Mihai Viteazul ..., semnal al decadenței Principatului"; a doua, „înțelegând Valahia sub suzeranitate otomană", până la Ștefan Cantacuzino; a treia, înțelegând „regimul opresiv al Fanarioților"; a patra, „începând cu restabilirea libertăților naționale", la 1822–1829; și în privința trecutului Moldovei „privea" tot „patru mari perioade", prima de la „stabilirea monarhiei moldave" până la 1504; a doua, „începând cu moartea eroului moldav și înțelegând Moldova supusă Turciei"; a treia, reprezentând „ocuparea tronului de familiile fanariote"; a patra, de când Principatul „și-a redobândit vechile libertăți naționale"[61]. Într-un *Manual de Istoria Principatului Moldavei* (Iași, 1845), Ion Albineț „socotea" *Istoria Veche* de la „cele mai vechi întâmplări ale Daciei" și până la „întemeierea Principatului Moldavei"; *Istoria de Mijloc*, de la „venirea lui Bogdan Dragoș" și până la „Ștefan VI cel Mare"; *Istoria Nouă*, de la „Bogdan IV" și până la Ieremia Movilă; nu „privea" și secolul al XVII-lea, de special interes, aici. „Revoluționarul" Bălcescu, în *Puterea armată și arta militară de la întemeierea Principatului Valahiei până acum*, studiu „găzduit", prin anul 1844, de „Propășirea. Foaie științifică și literară" din Iași, „admitea" două „mari părți" pentru istoria militară a Țării Românești, prima, *de la întemeierea Principatului până la așezarea domnilor Fanarioți*, și a doua, *de la așezarea domnilor Fanarioți până la Regulament*[62]. Tânărul A. D. Xenopol, la 1870–1871, în *Studii asupra stării noastre actuale*, „găzduite" pe timpul acelor ani de „Convorbiri literare", aprecia că „Evul Mediu al Europei se sfârșește către secolul al XV-lea, când

[60] *Școala Ardeleană*, antologie de Eugen Pavel, I. *Scrieri istorice*, cu prefață de Eugen Simion, în colecția *Opere fundamentale*, coord. Eugen Simion, București, 2018, p. 328, 335 și urm.

[61] Mihail Kogălniceanu, *Opere*, III, *Scrieri istorice*, text stabilit de Dorina N. Rusu, cu prefață de Al. Zub, în colecția *Opere fundamentale*, coord. Eugen Simion, București, 2017, p. 8 și urm.

[62] N. Bălcescu, *Opere*, I, *Scrieri istorice, politice și economice*, ediție de Gh. Zane și Elena Zane, *Cuvânt înainte* de Dan Berindei și *Introducere* de Eugen Simion, în colecția *Opere fundamentale*, coord. E. Simion, București, 2017, p. ~~3~~60.

Europa, venind în atingere cu spiritul antic, leagă iarăși firul dezvoltător pe progresul lumii vechi ... Evul Mediu al românilor – căci pentru ei încă nu ne e dat a numi o țară – se sfârșește pe la începutul secolului al XIX-lea, când spiritul lor vine în atingere cu civilizația apuseană”[63]. Surprinzătoare poate să pară celor ce cunosc opera xenopoliană o atare considerare a Evului Mediu românesc de cel încă aflat la studii doctorale, în Germania. Răzbăteau, în acel moment al *Studiilor...* lui Xenopol, „note pașoptiste”, conform cărora, după „timpuri de glorii voievodale” culminate de Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul, românii au avut de suportat, încă de prin secolul al XVII-lea și până înspre „sfârșitul Fanarioților”, opresiuni străine severe. Va fi reținut câte ceva și din încercarea „de manual” a lui Florian Aaron de „periodizare istorică” sau din coloritul „cronicăresc” al *Istoriei...* postelnicului Drăghici. Îi va fi fost de știut, încă de pe când fusese elev al Institutului Academic din Iași, starea de confuzie a manualelor școlare și a incipientelor cursuri universitare, la Iași și București, în privința „periodizării istoriei neamului”, cu lipsă cvasitotală de „înțelesuri” despre secolele XVI–XVII, dincolo de persistența considerării lor ca „de decădere după epoca de glorii voievodale”. Nu și-a notat nicăieri că ar fi avut ceva „de învățat” din *Istoria Românilor* (I-III, Iași, 1853) de August Treboniu Laurian. A putut admite și a dat de înțeles că a făcut așa ceva din considerarea *timpurilor* de Alexandru Papiu Ilarian, în *Istoria Românilor din Dacia Superioară* (I–II, 1851–1852), sinteză care, deși „privea” mai ales Transilvania, „revărsa înțelesuri” și pentru Moldova și Țara Românească de prin secolele XV–XVII. Se va fi simțit într-un momentan confort intelectual fiindcă cuvintele sale din *Studii asupra stării noastre...* despre lungul Ev Mediu la români consonau celor ale lui Kogălniceanu de prin *Prefața* pentru ediția a doua a *Cronicelor României...* (tomul I, București, 1872), care confereau „jeluirilor” ori „suspinurilor” unor Miron Costin și Ion Neculce „prevederea și prevestirea viitoarelor nenorociri ale țării: tăierea sau izgonirea ultimilor Domnitori români, secolul de fer și de tină al Fanarioților <...>, eminenta ștergere a țărilor române de pe charta Europei!” În „fragmentele” de *Istoria critică a românilor* „date” de Bogdan Petriceicu Hasdeu, prin anii 1872 și 1873 revistei sale „Columna lui Traian”, va fi constatat o excesivă preocupare „terminologică”, cu inhibarea „cerinței metodologice” a recursului documentar, fără „viziune” asupra „fazelor trecutului neamului”. Iar în condițiile când George Panu „se tot bloca” în proiectul anunțat „cu tam-tam, de la Junimea”, de „adevărată istorie”, și-a făcut știută, mai ales după ce asumase cursul magistral de *istoria românilor* sub egida Universității ieșene, preocuparea de a realiza prima mare sinteză istorică națională, unde, era de înțeles, *epocile* acesteia, între care și cele „acoperitoare” de secole XVI și XVII, aveau să-și afle „înfățișarea”.

Poate mai clar decât în privința oricărei alte „mari părți” de *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, Xenopol și-a etalat concepția sa „după învățătură îndeosebi de școală germană”, reverberantă deopotrivă kantiano-filosofic și rankeano-istoriografic, asupra decursului temporal de pe la mijlocul secolului al XVI-lea și „până la Fanarioți”. Înainte chiar de a-și fi definitivat concepția sub titlul de *Les principes fondamentaux de l’histoire* (Paris, 1899; și în română, Iași, 1900) și mai

[63] A.D. Xenopol, *Opere*, I, *Studii*, text stabilit de Dorina N. Rusu, cu prefață de Al. Zub, în colecția *Opere fundamentale*, coord. Eugen Simion, București, 2019, p. 85.

ales prin *La théorie de l'histoire* (Paris, 1908), și-a vădit scrutarea ori „experimentarea" ei, nu alături de rigorile pozitiviste, pe măsura elaborării „volum cu volum" a marii sale sinteze istorice. S-a arătat mai mereu consecvent cu înțelegerea *faptelor* sau *fenomenelor istorice* ca primordial *culturale*, în spirit de *Kulturgeschichte*; de asemenea, cu explicarea *faptelor politice* ca determinate de cele *culturale*; în fine, cu „amendamentul" că nu toate *faptele* ori *fenomenele culturale* au putut să determine *fapte politice*, încât să-și valideze astfel cota înaltă a semnificației *istorice*, prin acestea din urmă[64]. S-a arătat mereu convins că *dinamica istoriei*, nu neapărat și reflecțiile asupra acesteia, a fost marcată esențialmente prin *fapte politice*, rezonând astfel, pe fond de lectură și de meditație, cu aristoteliana *Politica* sau cu *ideile moderne* străbătute „franțuzește" de *Lumières* și „nemțește" de *Aufklärung*. În scrierea istoriei i-a fost *conducătoare*, conform propriei „spuse"[65], *ideea* că numai *statul de sine ființând*, fie din impulsurile autorității domnești, fie „după pravilă", a putut fi, precum Cetatea, la Aristotel, matricea *faptelor politice autentice*; apoi că, deoarece tocmai au reflectat inexorabil o anumită *formă de cugetare, faptele politice* și-au învederat determinarea lor de cele *culturale*; de asemenea, că, pe măsură ce *faptele culturale*, „la noi", prin secolele XVI și XVII, au izvorât, în scris, din *spirit românesc, forma* de cugetare nutritoare de *fapte politice* a putut fi ori „s-a doar dorit a fi" *românească*. Or, cum atestă volumele III, *De la moartea lui Petru Rareș până la Matei Basarab și Vasile Lupu. Epoca lui Mihai Viteazul*, și IV, *Istoria modernă. De la Matei Basarab și Vasile Lupu până la Fanarioți*, ale marii sale sinteze, volume de a patra ediție, cea mai reușită, sub „îngrijirea" lui Al. Zub și stabilirea critică a textelor, pentru ambele, de Nicolae Stoicescu și Maria Simionescu (București, 1988 și 1992), Xenopol a considerat ca *forme dominante de cugetare*, succedându-se prin răstimpul ținând de a doua jumătate a secolului al XVI-lea și de ceva mai mult decât întregul celui următor, *slavonismul* și *grecismul*. I s-au adus critici „motivate", la rigoare, de lectură superficială ori cu neînțelegere a celor „două mari părți" ale sintezei sale, „părți" care, din perspectiva tematicii comentariului de față, își vădesc însă plinătatea de învățăminte. Pentru o instructivă lectură a fiecărui volum, dintre cele două, s-ar cuveni să se țină seama că întinderea cea mai mare de conținut a fost rezervată „tratării" domniilor, actelor și împrejurărilor acestora, la, se înțelege, nivelul posibilităților autorului de a dispune de surse documentare și de literatură de specialitate. I s-a imputat, se știe, lui Xenopol, de D. Onciul și mai ales de N. Iorga, insuficiența cunoașterii și utilizării surselor documentare. Iar ceea ce îndeosebi Iorga i-a imputat ori observat s-a cam fixat în reflexul evaluativ al mai ales medieviștilor „de la noi, până spre ziua de astăzi". În studii, e drept, foarte respectabile de medievistică românească, și nu numai de atare specialitate istoriografică, volume ale sintezei xenopoliene, din diferite ediții ale acesteia, nu au prea făcut „obiect de trimiteri infrapaginare" sau de „înregistrări bibliografice".

[64] A. D. Xenopol, *Teoria istoriei*, traducere de Olga Zaicik, cu studiu introductiv de Al. Zub, București, 1997, p. 324 și urm.

[65] *Ibidem*, p. 322 și urm.

S-a trecut cam prea lesne ori nonșalant „cu vederea” peste claritatea și încrengăturile ideatice ale „tratării” domniilor și timpurilor acestora din „părțile” lor cuvenite ale sintezei xenopoliene. Spre a i se recunoaște acea claritate și forța-i ideatică, autorul respectivei sinteze s-a arătat mereu preocupat, cum vădesc și edițiile ei câte el însuși le-a publicat ori le-a „îndreptat și pregătit” spre publicare. Iar așa ceva i-a mereu răzbătut și din „părțile finale” ale cuprinsului ce a ajuns să fie și al celor două volume de specială referință, aici, „partea” a patra a volumului III fiind intitulată *Fenomene generale ale vieții românești în perioada slavonismului*, iar cea, tot a patra, a volumului IV, *Fenomene generale ale vieții românești de la Matei Basarab la Vasile Lupu până la Fanarioți*. Dinspre atare „părți finale” s-au făcut, din deliberată intenție a autorului, mai bine înțelese întinderile de conținut ale celor două volume, care mai de care de ținută factualică, rezervate domniilor. Prin relevarea *fenomenelor generale*, Xenopol și-a validat procedeul său istoriografic, ce pornea de la riguroasă, după posibilități cognitive, reconstituire a *faptelor*, din care, cu raționament și putere de judecată, să fie desprinse/decelate semnificații ori idei, singurele, acestea, de natură „să permită”, să suscite *serialitatea faptelor*. Și i-a reușit din plin un atare procedeu, poate singular, oricum de neegalat valoric la nivelul istoriografiei noastre. În *serialitatea faptelor* și *fenomenele generale* s-a „oglindit” felul xenopolian de a fi înțelese cele două „mari faze”, ca *forme de cugetare*, una a *slavonismului* și cealaltă a *grecismului*, ale devenirii istoriei românilor „de la medieval la modern”. Domniile și actele lor, „transformarea” boierimii și șerbirea țărănimii au fost redate istoriografic în *serialități* subsumate tendinței de fond și de durată a „căderii” Moldovei și Țării Românești sub tot mai apăsătoare dominație otomană. Faptelor de eroism românesc de până la „epoca lui Mihai Viteazul” li s-au dezvăluit semnificațiile aparte pentru „cartea neamului”. „Decăderea” domniei, ce avea „să înceapă, după Viteaz”, tot mai frecvent „pe mâna străinilor, îndeosebi greci”, s-a presupus cu „transformarea” secătuită de eroism militar a boierimii; când „acei nobili” avură „de îndeplinit pe lângă domn slujba militară, cerută de timpuri grele și de vitejie <...>, răsplata ostenelilor lor era dată de domn prin dăruirea de moșii din întinsele sale moșii”; prin acele „timpuri”, „dregătoriile civile erau mai mult o formă, purtată în realitate de scriitori năimiți”; pentru acele „timpuri”, așadar, „nu titlul unei dregătorii era cel mai de onoare și cel mai căutat, ci acela de boier”; pe atunci, „întăriturile documentelor” atestau că „îndeobște boierii neintitulați aveau pasul înaintea celor cu titluri”; după, însă, „timpurile de vitejie”, ce „au curs sub marii voievozi”; s-a ajuns ca „așezământul dregătoriilor să dobândească o însemnătate deosebită”, domnii „alipindu-le niște venituri fixe tot mai mari”, pe lângă „dăruiri” sau „întăriturі de moșii”[66]. Era considerată „oglindirea” într-o anumită „dinamică socială”, *transformarea boierimii*, marea „schimbare” de timpuri istorice românești. Era o „schimbare” căreia i-au fost identificate „semne” și în „ceremonialul domnesc”, marcat de intensa criză între „datoria” domnilor de „a se arăta ca de Țară” și îndurarea de aceiași domni și de „supușii lor credincioși” a „stricării” ei sub crunta dominație otomană, cauționantă și a accederii „străinilor” la

[66] A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, ediția a IV-a, vol. III, București, 1988, p. 412.

Scaunele domnești și dregătoriile acestora. Și tot „semne ale schimbării" au fost căutate și explicate ca mereu tensionate și în relațiile domnilor Țării Românești și cei ai Moldovei, ale fiecăruia dintre aceștia și principii Transilvaniei ajunși, la rândule, de prin 1541, „vasali ai Sultanului", încât și „faptei eroice" a lui Mihai Viteazul să-i fie apropiată semnificația de mai curând „federalizare antiotomană a trei țări", decât de unire a acestora dintr-un resort de conștiință națională, încă „neînstare", atunci, să se fi exponențiat politic. Cât de mult și cum aceeași „schimbare de timpuri" s-a „oglindit" în *fenomene generale ale vieții românești* a fost „de învederat" prin îndeosebi *mișcarea intelectuală* din „perioada de la moartea lui Petru Rareș până la Matei Basarab și Vasile Lupu", *mișcare* considerată pe adecvate ei coordonate: *limba slavonă și limba română*; *cărțile bisericești române*; *începuturi literare*; *Biserica, școala și alte așezăminte*; *arta*[67]. Fără a intra în „amănunte", încă nelămurite istoriografic deplin, ale fiecăreia dintre coordonatele tematice menționate, rămâne, aici, loc cuvenit de a se reține un pasaj de text xenopolian despre tarele *slavonismului* ca *formă de cugetare* dominantă pentru un cam îndelung decurs istoric: „Creștinismul roman fu suplantat cu violență prin cel bulgăresc și de atunci înainte exprimarea gândirii românești, în chipul trainic al scrierii, deveni slavonă. Limba latină, în loc de a se menține în sfera închinării religioase, fu alungată cu totul din întrebuințarea reflexivă a poporului român, și el intră în legătură, prin forma cultului său, și în curând prin aceea a întregii vieți spirituale, cu popoarele slavone ... De atunci și până pe la Matei Basarab și Vasile Lupu, forma superioară, adică scrisă a gândirii românești, se rosti în limba slavonă; ca un munte zăcu această limbă străină pe întreaga comoară intelectuală a poporului român timp de aproape opt veacuri, înăbușind orice manifestare mai înaltă a cugetării, care, chiar dacă s-ar fi putut ivi, nu putea să se desfășoare ... Doar graiul obișnuit rămase tot acel românesc care se răsfăța nu numai pe buzele oamenilor neștiutori, ci și pe acele ale cărturarilor acelui timp, de îndată ce ei lăsau cartea din mâini spre a reintra în viața de toate zilele"[68].

„Suplantarea" *slavonismului* de *grecism* și „predominarea acestui din urmă curent politic și cultural", ca *formă de cugetare*, pentru timpurile *de la Matei Basarab și Vasile Lupu până la Fanarioți*, apare abordată tematic sub titlul de *Istoria modernă* al întregului volum IV, de a patra ediție, al sintezei xenopoliene. În mod obișnuit, „trecerii" de la *epoca medievală* la cea *modernă* i „s-a dat", din perspective atât de *istorie generală/universală*, cât și de *istorie națională*, un înțeles precumpănitor ca de „progres al devenirii societății". Nu la fel însă i s-a revelat lui Xenopol acea parte de *Istoria Românilor. Starea politică, economică și socială*, dintre *Fenomenele generale ale vieții românești de la Matei Basarab și Vasile Lupu până la Fanarioți*, „a pus-o", cu apăsare, sub semnul unei „decăderi istorice"; acelui „răstimp de aproape 80 de ani" i-a constatat „deosebirea doar în mai rău" față de cel cam tot la fel de întins, de *după moartea lui Petru Rareș* până la cei doi voievozi menționați; iar așa ceva fiindcă „cu cât mai mult se învechea stăpânirea mahometană, cu atâta mai adânc se înfingeau rădăcinile abuzului și ale fărădelegilor în țările române"; pe când înainte de 1633 erau „de întâlnit figuri" ca Mihai Viteazul sau

[67] *Ibidem*, p. 490–531.
[68] *Ibidem*, p. 490 și urm.

Ioan-Vodă cel Cumplit, după anul menționat și domnitorii Matei Basarab și Vasile Lupu „nu se mai găsește niciun singur suflet”, cu excepția „nefericitei întâmplări” cantemiriene de la 1711, „care să îndrăznească a-și pune viața în cumpănă pentru mântuirea țărilor de dezonoare și de înjosire, apăsarea purtând roadele ei firești: stoarcerea, sugrumarea, strivirea trupului și <apoi> acea a sufletului”; Matei Basarab și Vasile Lupu „s-au suit în Scaunele țărilor în urma unei mișcări naționale făcută de boieri și de popor contra grecilor „năimiți”, dându-se ambii drept capii acelei răzmerițe”; numai că, tot „ambii” aveau „să-și dea seama” despre „neputința” de a domni „fără sprijinul grecilor cel atotputernic în Constantinopol”; Vasile-Vodă, „trăgându-și originea”, zisă și de „albanit”, din „părțile grecești”, a înțeles „să se arunce, îndată după urcarea lui în Scaun, în brațele compatrioților săi”, „dovada clară” pentru atare „întâmplare” fiind „grecizarea treptată”, până a deveni copleșitoare, a Sfatului domnesc; domnul Moldovei „s-a dat în brațele” acelor greci „atotputernici”, e drept, la Constantinopol, dar care „se arătau” astfel fiindcă erau „instrumente feroce ale stăpânirii mahometane”, reacția boierimii „de țară” îndreptându-se îndeosebi contra acelor „instrumente” și a „acoliților” lor infiltrați până spre Scaunul domnesc, nu însă împotriva „acelor elemente grecești” asimilate ori pe cale de a se asimila „vieții boierimii moldovene”; reacția contra „grecilor și grecizării trebilor țării” avea să predomine însă tot mai accentuat în „manifestările” acelei boierimi, înfierbântate mai ales de „vederea suirii în Scaunul din Iași” a unor „nume” care, cu excepțiile unor Gheorghe Ștefan, Ștefan Petriceicu ori „incerții” Cantemiri, erau „de greci sau de grecizați”. Cât despre Matei-Vodă, acesta, „purtat de valul unui patriotism viguros boieresc”, a întărit „tradiția domnilor declarați ca de Țară”, „tradiție” zisă și „Basarabă”, îmbrățișată de Cantacuzini „îmbăsărăbiți” și culminată de Constantin Brâncoveanu; pe fondul ori la nivelul „de sus al trebilor Țării”, avea să se resimtă însă ascensiunea „elementelor grecești, mânuite de la Constantinopol”; „încercarea” lui Matei Basarab de prin anul 1639 „de a relua din mânile grecilor” administrarea frauduloasă a unor „mănăstiri închinate” s-a închis unui „incident trecător”. Până și „actele de cancelarie” sau chiar „marele legiuiri” ale domnilor Matei Basarab și Vasile Lupu, deși „date în limba română”, au vădit în crescătoare tendință „marca” spiritului grecesc; *Pravila* lui Vasile Lupu și *Îndreptarea legii* „din vrerea” lui Matei-Vodă nu au fost, la rigoare xenopoliană, „lucrări de legiuire românească, ci traduceri” după îndeosebi „grecește”, așa cum „s-au adunat” și „aproape toate producțiile literare răspândite pe calea tiparului; la aceeași rigoare, „nouă era nu aflarea însăși a acelor texte ori legiuiri care existau și mai înainte în limba slavonă și în cea grecească, ci punerea pe limba română și înmulțirea lor prin mijlocul tiparului”; în spirit românesc, dăinuia, în luminoasă constatare xenopoliană, *obiceiul pământului, fondul dreptului*, fiindcă: „Poporul român, suferind în timpul formării sale atâtea înrâuriri deosebite, urmele lor asemenea trebuia să se întâlnească și în normele juridice, care regulau daraverile sale zilnice. Obiceiul pământului va înfățișa acest amestec variat, va fi un adevărat mozaic, din cele mai felurite inspirații, a căror origină, însă, în cele mai multe cazuri, nu se mai poate determina. Adeseori însă prescrierile sale sunt izvorâte din bunul simț și înțelepciunea poporului și, dacă ele se întâlneau chiar în aceeași cuprindere și la alte popoare, aceasta nu înseamnă

numaidecât că românii le-au împrumutat normele, ci ele au același caracter numai fiindcă sunt izvorâte din un fond comun, omenesc. Numai acolo unde regulile juridice vor fi prinse în niște forme exterioare anumite se va putea mai ușor descoperi adevărata lor proveniență, căci dacă fondul poate fi comun, forma va fi totdeauna particulară”[69].

Și nu doar asupra „daraverilor de sus” ale domnilor și sfetnicilor acestora boierești, ci și a „lucrărilor bisericești” constata Xenopol „creșterea grecismului”; traducerile din mai ales „greaca medievală” de texte sau cărți „de credință ortodoxă” presupuneau „aflarea” cunoscătorilor „prin naștere ori învățătură” de acea limbă „pe lângă” Scaunul mitropolitan al Ungro-Vlahiei și cel al Moldovei; s-au înregistrat și reacții „pământene”, spre finele domniei lui Matei Basarab și chiar pe timpul celei a lui Constantin Brâncoveanu, față de excesul de acel fel de tipărituri, reacții ce au implicat și semne de recrudescență a „textelor și slujbelor bisericești de limbă slavonă”; „introducerea” limbii române pentru „tipărituri și slujbe” bisericești nu a prea avut cum să fie „un proces simplu”, de vreme ce „învrednicirea” lui avea să se impună pe cam timpul ultimului pătrar de secol XVII; încă de prin secolul al XVI-lea și în mod tot mai frecvent pe decursul celui următor, „capii Patriarhiilor Orientului” soseau și adăstau prin țările române, ocazii de „prosternare a localnicilor”, dar și de supervizare sau impulsionare de „închinări de mănăstiri către Locurile Sfinte”; iar fiindcă acele Locuri erau supuse fiscului otoman, „tradiționala devoțiune a închinărilor de mănăstiri” căpăta și înțeles de spoliere a avuțiilor țărilor române; asupra vieții ecleziastice din Țara Românească se exercita tot mai direct controlul Patriarhiei Ecumenice de la Constantinopol; când domnii „luau partea” Mitropoliilor în diferende cu mănăstiri, dintre cele „închinate” mai ales, patriarhi sau „emisari” ai acestora interveneau de regulă pentru „a se recunoaște și întări privilegii mănăstirești”, de unde și frecvente tensiuni între „preoțime și monahi”; în „aspecte de dogmă” sau de „învățătură” creștină „cuvântul patriarhic” avea autoritate de necontestat pentru „bisericile țărilor române” lipsite de vigoare sinodală; Sinodul de la Iași nu a prea avut cum să fie un act de real prestigiu pentru mitropolitul Varlaam al Moldovei, care „s-a achitat, alături de Vasile-Vodă”, de doar „oficii de bună găzduire” a unor „dezbateri” între reprezentanți ai Mitropoliei Kievului și cei ai Patriarhiei Constantinopolului asupra „lămuririi” *Mărturisirii de credință* căreia fostul patriarh ecumenic Chiril Lucaris „i-a adus gravă atingere, pe placul papistașilor și chiar al calvinilor”; Petru Movilă, mitropolitul Kievului, „întocmind” cuvenita *Mărturisire...*, „în forma unui catehism cu întrebări și răspunsuri”, și dorind „a fi primită și de biserica greacă”, stărui „pe lângă Vasile Lupu, domnul cel cu așa de mare trecere atât la turci cât și la pristavii bisericești ai Răsăritului”, ca să „găzduiască” un sinod, unde „să ia parte” și delegați ai Patriarhiei Ecumenice; principalul „delegat patriarhal” a fost Meletie Sirigul (Syrigos) care a avut „de dezbătut” cam în exclusivitate cu „reprezentanți” ai lui Petru Movilă, spre „a se admite” cuvenirea *Mărturisirii...* acestuia; pentru mitropolitul Varlaam „s-a păstrat” ocazia de a-și ilustra frumoasa vocație de teolog prin *Cazania* sau *Cartea românească de învățătură*; același mitropolit-cărturar „s-a nevoit” și pentru *Răspunsul la Catehismul calvinesc tipărit la Bălgrad în 1642*;

[69] *Ibidem*, ediția cit., vol. IV, p. 88 și urm.

îndemnul ca „să dea" acel *Răspuns...* „i-a venit" din ocazia „de a fi aflat", „prin bunăvoința" lui Udrișteă Năsturel, când îndeplinise „o misiune" la Târgoviște, acel *Catehism Calvinesc...*, pe care principele Transilvaniei Gheorghe Rakoczy „îl impusese" mitropolitului ortodox al Ardealului, Simion Ștefan; și alți „învățați" mitropoliți, precum Dosoftei al Moldovei sau Teodosie al Ungro-Vlahiei, „s-au învrednicit" prin cultivarea limbii române și scrieri, unele cu certe valențe literare, „o culminație pentru tot neamul" fiind *Biblia* de la București din 1688; nu s-a prea îngăduit însă „dinspre Constantinopol" ca „scrieri de învățătură creștină date pe românește" să aibă largă rezonanță teologică, de „politică ecleziastică", fiindcă le-au stat „în cale" *grecismul* ce tocmai „surpase" *slavonismul*; motiv, mai ales acesta, pentru un poate prea sever Xenopol, să constate „trista privelișteă ce o înfățișa Biserica <românească> a acelui timp. Cu o autoritate nemărginită asupra poporului, dânsa nu se folosea spre altceva din această poziție covârșitoare decât spre căpătuirea membrilor ei și spre câștigul bănesc, mulțămindu-se a recita și a psalmodia rugăciuni stereotipe, cele de mai multe ori în o limbă neînțeleasă ... Această caracteristică sălășluia cu deosebire în călugări, căci clerul mirean cel puțin nu înfățișa lumii privelișteaă urâcioasă a unor oameni cu Dumnezeu în gură și cu diavolul în inimă"[70].

Și totuși din acte domnești și scrieri bisericești în mai ales limba română a putut Xenopol să desprindă „semne despre schimbări de vremi" prin care se învedera că, trăgându-și „seva" ce i-o tot asigura propriul trecut, „corpul chinuit al nației românești nu murise încă". Desprinderea de acele „semne" i-a și îndrituit punerea titlului de *Istoria Modernă* pentru partea *de la Matei Basarab și Vasile Lupu până la Fanarioți* a sintezei sale naționale. Ca „semn al schimbării de vremi" a putut considera și reacția de caracter politic a „boierimii pământene" față de greci sau grecism, reacție căreia avea să-i confere „înțelesul" de primă ipostază a „partidului național", din al cărui „trunchi", cu „noutăți" de gen „antinemțesc" sau „antirusesc" urma „să vadă întreaga serialitate" pentru *Istoria partidelor politice în România*, I. *De la origini până la 1866* (București, 1910). Pentru acea parte, inclusă volumului IV de a patra ediție a *Istoriei Românilor din Dacia Traiană* a decelat „semne de timpuri noi" cu deosebire în *Cultură*, la dimensiunea cea mai viguroasă a unui atare *fenomen general*, anume *Mișcarea literară*; în privința *Culturii*, a admis rolul primordial al Bisericii, fiindcă aceasta „era singura îndeletnicire neinteresată", altfel spus, „autonomă intelectual a acelui timp", fie așa ceva și mai curând „din partea închinătorilor", decât „din cea a servitorilor ei"; de aceea „se întâlneau foarte multe zidiri, reparări și înfrumusețări de biserici și mănăstiri", încât „s-ar putea scrie volumuri întregi pentru a se înșira clădirile de acest soi"; nu a prea „văzut însă Xenopol rostul multor „volumuri" dacă „prin înșirarea acelor clădiri nu s-ar putea dobândi un înțeles estetic", *cultural* semnificant; nu i-a fost dat să-i fie „un punct forte" în respectiva parte de sinteză, pentru relevarea acelui „înțeles", comentariul asupra „zidirilor"; de puternică referință istoriografică i-a fost dat să-i fie întinsul comentariu despre *Mișcarea literară*, cu „stăruințe" asupra *cronicarilor și scriitorilor religioși în Moldova* (Ureche, Costineștii și Dosoftei), *scriitorilor eruditi moldoveni* (Nicolae Milescu Spătarul, D. Cantemir), *scriitorilor munteni* (Stoica

[70] *Ibidem*, p. 408.

Ludescu, Constantin Căpitanul, Radu Greceanu, Radu Popescu și Constantin Cantacuzino Stolnicul), *Scriitorilor erudiți în Muntenia* (Udriște Năsturel, mitropolitul Teodosie) și *culturii grecești*; a constatat că „introducerea limbii române în biserică și în cancelariile domnești ... provocase și în literatura lumească o mișcare de propășire", deși „producerile religioase urmau mai departe să mențină în sfera religiunii cugetarea și rostirea românească", singurele care au reușit „să iasă de acolo" fiind „însemnările istorice"; iar într-un asemenea spectru *literar* a decelat ceea ce s-a putut cuprinde expresiv sub titlul de *Istoria Modernă*, a cărei primă parte *românească* a avut „de îndurat" predominanța *grecismului*, ca *formă de cugetare* cu „ascuțiș" politic, singurul promovat, pentru țările române, de Patriarhii Orientului și cumva îngăduit sau „exploatat" de otomani. Era un mod de a fi înțeleasă partea de *Istorie Modernă de la Matei Basarab și Vasile Lupu până la Fanarioți*, parte pentru care Xenopol se va fi simțit „obligat", poate mai mult decât în privința oricărei alteia din marea sa sinteză istorică, să ofere „o cheie de lectură" prin ceea ce și-a intitulat ca *Ideile conducătoare în dezvoltarea poporului român. Introducere la volumul VI* <de primă ediție> *al Istoriei Românilor*, text „dat" întâi „Arhivei Societății Științifice și Literare din Iași" (An. I, 1890, nr. 6, mai-iunie, p. 637–665); erau *idei* pe care avea să le releve și ca *serii istorice*, cu pornirea de la aceea că „temelia etnică a poporului român este acea rasă dintre cele arice ce a luat numele de tracică", „temelie", aceasta, căreia i „s-a altoit puternica vlăstare romană, dătătoare de caracter etnic osăbitor", doar slavii, „dintre barbari" mai având asupra sa notabilă „înrâurire"; în virtutea acelui „caracter", poporul român „supraviețui" stăpânirii otomane și „introducerii domnilor străini, datorită corumperii treptate a ideii domniei", cu permisibilitatea „săpării *slavonismului* de *grecism*"; ca urmare, „introducerea limbii române în Biserică" ar fi fost „favorizată de decăderea *slavonismului* răsturnat de cultura ecleziastică în forma grecească"[71]. A rămas însă „loc" de observat și de discutat asupra relevanței unor cuvinte cu valoare concluzivă pentru partea întâi de *Istorie Modernă* din sinteza xenopoliană: „În acea epocă de trecere de la slavonism la grecism, poporul român trebui să se oprească pe loc, spre a recunoaște noua cale pe care era să se avânte. Se dezmorțise în el puterea de viață ce amijise atâtea veacuri sub apăsarea uriașă a unei forme de cugetare barbară și greoaie. Deși înlăturarea slavonismului deșteptă deocamdată gândirea românească, până ce grecismul să apuce a se împlânta în locu-i, totuși trezirea națională, cu toate că dă roade nepieritoare în domeniul gândului, nu fusese îndelung de energică pentru a transforma moravurile și obiceiurile apucate din vechi ... Lipsa totală de propășire intelectuală în care poporul român zăbovi din pricina predominării slavonismului lăsa ideilor religioase aceeași stăpânire neîmpărțită asupra spiritelor și conștiințelor"[72].

Cu mult mai amplă decât versiunea xenopoliană a putut fi cea iorghiană de cuprindere a timpurilor *moderne* în *Istoria Românilor*. Iorga „a socotit", pentru marea sa sinteză istorică națională de zece volume, că acele timpuri și-au avut „deschiderea" încă de prin a doua parte de secol XVI, spre „a le duce, cu Fanarioți",

[71] *Ibidem*, prima ediție, vol. VI, *Istoria contimpurană, de la restabilirea domnilor pământeni până la îndoita alegere a lui Alexandru Ioan Cuza*, Iași, 1893, p. 1–37.

[72] *Ibidem*, ediția a IV-a, vol. IV, p. 407 și urm.

până în cam ultimul pătrar de secol XVIII. Pe când Xenopol le-a considerat cu începuturi *de la Matei Basarab și Vasile Lupu* și „ducere", cu implicită temporalitate a *epocii Fanarioților*, până în anii 1821–1822. Dincolo de deosebiri privind începuturile și încheierea acelor timpuri, durata acestora, ca număr de ani, nu prezenta diferență mare între cuprinderile lor din cele două sinteze. Plusul de amplitudine pe care-l vădea versiunea iorghiană față de cea xenopoliană „în a le trata" a survenit pe mai extinse și diversificate temeiuri documentare sau de lectură, cum se tot întâmplă istoriografic „de la o generație de specialiști la alta". „Loc" sau „motive" de comparat valoric cele două versiuni istoriografice au fost și încă au rămas din plin. De reținut, aici, ar fi că *lectura* prin comparație a celor două versiuni s-ar învedera ca net superioară prin învățătură istoriografică față de cea asupra a tot, „la un loc", ce s-a mai scris despre Modernitatea românească de îndeosebi, iarăși aici, secolele XVI–XVII și de început al celui de-al XVIII-lea. Xenopol „a dat" o versiune istoriografică de gen cu prevalență *explicativ*, în nuanțe interpretative, fără să fi omis, după posibilitățile de documentare și de lectură pe care le-a avut, exigențele preliminare ale reconstituirilor factualice, textul său fiind, de altfel, prin urmare de norme metodice pozitiviste, încărcat, uneori mult, de „date și nume istorice". De partea sa, Iorga, cu inegalabil aplomb de documentare sau de lectură, a etalat genul istoriografic prevalent *reconstituitiv*, în sensul de a reda, după propria-i mărturisire, asimilată și *Prefeței* la marea sa sinteză *Istoria Românilor*, „tabloul integral al trecutului", unul prin excelență „cultural". Nu au prea contat, inclusiv pentru *reconstituirea tabloului cultural* al timpurilor moderne de a lor „fază" de secole XVI–XVII și de început de secol XVIII, înlănțuirile cauzale ale faptelor", foarte acribios, de altfel, investigate și expuse, ci *impresivitatea* lor, pretabilă unui discurs prezentând incontestabile valențe literare. La Xenopol, noțiunile ordonatoare de text erau *fenomenele*, „liniamentele" sau *seriile* deopotrivă factuale și ideatice. Pentru Iorga, noțiunile afine/pretabile viziunii sale istoriografice erau *formele de viață*, „chipurile", „elementele" sau „priveliștile" integrate „tabloului cultural al trecutului". În străvezie replică dată „fostului său profesor" pe tema *Ideilor conducătoare în dezvoltarea poporului român*, a publicat un text intitulat – cum altfel? – *Ideile conducătoare din viața poporului român* și inclus cărții foarte sugestiv intitulate *Istoria românilor în chipuri și icoane* (3 volume, București, 1905–1906). Xenopol „desprindea" din *factualitatea* fundamental *culturală* și nu în totalitate exponențiantă *politic*, *forme de cugetare* nutritoare/reflectante de *idei conducătoare*, de la *ideea romană* și *ideea romanității românilor* la *ideea Unirii*. În viziunea lui Iorga, *formele de/din viață* se integrau, ca „adânc sau organic îndătinate românește", unui mereu reconstituibil „tablou cultural al trecutului", oglindind, de aceea, „sufletul neamului", primordial și „după vremi" vibrant prin *idei conducătoare* care fatalmente, poate esențialmente, nu prea aveau cum să fie decât „impresii", adeseori sentențioase, de impetuoasă autoritate cărturărească. Despre *idei*, într-o atare accepțiune, Iorga „a vorbit și a scris" mult, cum vădesc și faimoasele sale *Generalități cu privire la studiile istorice*. Prin felu-i „de a vedea" *ideile*, a făcut și deosebiri între *istorii*; prin *Introducere* la *Istoria literaturii* testa acea deosebire, „etajantă", între *istoria culturală* și *istoria politică* pozitivist *factualică*, spre a

considera, apoi, *istoria literară* ca mai presus decât cea *culturală*, de vreme ce dădea sublimă expresie „celor mai înalte elemente ale spiritului unei epoci". Nu avea să țină însă seama de critica observație ce i-au făcut-o pe chiar timpul vieții sale *de om* critici și istorici literari adepți ai preeminenței criteriului *estetic* pentru relevarea mutațiilor și ierarhizărilor valorice ale domeniului lor de referință că „a scris, la rigoare, o istorie culturală a literaturii", fără necesară distincție între *cultură* și *literatură*. Și n-ar fi fost „o surpriză" dacă i

s-ar fi făcut observația și că multele sale notații despre *istoria scrisului istoric românesc* au semnificat tot o *istorie culturală* despre așa ceva; atare observații, reale sau virtuale, „se loveau", cu risc de „a se sparge" în viziunea sa asupra *istoriei* ca „tablou" cultural al trecutului, prin *forme de/din viața omenească*, reflectante de *sufletul celor ce au fost* și *împărtășit* de istoricul „chemat" să scrie „despre toate acelea". Și Xenopol a scris despre *Sufletul românesc*, o intervenție a sa privind *Puterea sufletească*, în viziunea lui C. Rădulescu-Motru avându-și „locul" în „Analele Academiei Române. *Dezbateri*" (Seria II, tomul XXXI, 1908–1909, p. 310–314); *sufletul*, în accepțiunea sa, este „dat al ființei căutătoare de cuget al ei". Pentru Iorga, însă, *sufletul* este *ființa însăși*, izvoditoare, prin chiar *firea* ei, de *istoria* din care, împărtășindu-se, *istoricul*, cu însuflețitul său scris, face *parte*. A și ținut să-i fie „înțelese bine" cuvintele: „Ideile conducătoare au darul sfânt de a apropia și a înfrăți pe oameni, mai presus de orice deosebiri de fire, de situație, de bogăție, de vârstă: ele se poate zice că fac parte din viața religioasă a popoarelor și sunt adică acea religie ce are de preoți pe cei mai mari, mai buni și mai luminați oameni din fiecare generație ... Fiecare-și trăiește deosebit sau în legături de tot restrânse viața obișnuită a sufletului, pe când viața sufletească superioară e aproape aceeași pentru cei ce trăiesc la un loc ... Cine o cercetează nu trebuie să se oprească la cărți. Aceasta ar fi o istorie literară în cel mai îngust și mai neîndestulător înțeles al cuvântului. Cartea pornește dintr-un suflet ..., și acest suflet trebuie cercetat și înțeles, ca întreagă desfășurare a vieții poporului nostru ... În ideile conducătoare s-au căutat numai stelele ce îndreptau sau de la care în deosebite împrejurări s-a cerut o îndreptare; aici se vorbește despre tot mediul ideilor și sentimentelor; aici privirea caută întreaga întindere a cerului de gânduri și simțiri boltit asupra vieții..."[73].

Despre cât și cum a ținut Iorga să-și facă „de cetit și de înțeles" propriile scrieri, între care și cele privind *timpurile moderne românești* cu începuturi, în viziunea sa, încă de prin a doua jumătate de secol XVI și „duse" până spre finele de secol XVIII, din curgerea acestuia considerându-le „o despărțitură", la 1711 și 1716, spre altele, tot moderne, dar „sub Fanarioți", s-ar putea comenta sau discuta mult ori îndelung. În privința acelor *timpuri* de modernitate întâi menționate, Iorga a întreprins investigații și ediții de documente sau de texte narative de prin a lor „epocă", elaborând pe, de înțeles, solide temeiuri „de informații și de lectură", cărți, studii și articole într-un număr și de o valoare cotabile mai presus decât ce a scris, tot el, despre oricare altă „împărțire temporală" din *Istoria Românilor*. Și-a „produs", în

[73] N. Iorga, *Ideile conducătoare din viața poporului românesc* și *Viața sufletească a poporului român*, texte din idem, *Istoria românilor în chipuri și icoane*, ediție, cu *Introducere*, de Andrei Pippidi, București, 1992, p. 171 și, respectiv, 203 și urm.

acea privință, părțile cele mai întinse și mai consistente din „seriile” sale mari, precum: două volume din cele trei de *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor* (București, 1895 și 1896); volumele din colecția *Hurmuzaki*: XI. *Acte din secolul al XVI-lea, 1517–1612...* (București, 1900), XII. *Acte relative la războaiele și cuceririle lui Mihai Viteazul* (București, 1903), XIV. *Documente grecești privitoare la istoria românilor*, partea I, *1320–1716* (București, 1915), XV. *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelene*, partea I și partea a II-a (București, 1911 și 1913); cele mai multe dintre cele treizeci și unu de volume de *Studii și documente cu privire la istoria românilor*: III. *Fragmente de cronici și știri despre cronicari* (București, 1901), IV. *Legăturile Principatelor Române cu Ardealul de la 1601 la 1699. Povestire și izvoare* (București, 1902), VI și VII. *Cărți domnești, zapise și răvașe* (1903 și 1904), VIII. *Scrisori de boieri și negustori olteni către Casa de negoț sibiană Hagi Pop* (București, 1906), IX. *Povestiri, scrisori și cronici* (București, 1905), X. *Brașovul și românii. Scrisori și lămuriri...* (București, 1905, XII și XIII. *Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene* (București, 1906), XIV. *Hârtii din arhiva mănăstirii Hurezului...* (București, 1907), XV. *Inscripții din bisericile României* (București, 1905), XVII. *Constatări istorice cu privire la viața agrară a românilor* (București, 1908), XIX. *Documente felurite. Câteva inscripții și însemnări de biserici* (București, 1910), XX. *Scrisori de la Gaspar-Vodă Gratiani...* (București, 1911), XXI și XXII. *Documente interne* (București, 1911 și 1913), XXIII. *Acte străine din arhivele Galiției, vechii Prusii și Țărilor de Jos* (Vălenii de Munte, 1913), XXIX. *Del Chiaro. Istoria delle moderne revoluzioni de la Valachia* (București, 1914), XXX. *Viața și domnia lui Constantin Brâncoveanu* (București, 1914); extrase reprezentând *memorii* susținute la Academia Română sub titlul publicistic de *Manuscripte din bibliotecile străine relative la istoria românilor* (București, 1898); volume distincte de documente, corespondență, cronici și cuvântări vădind, prin chiar titlurile lor, căutarea editorului lor de „text de epocă” studiată: *Documente privitoare la Constantin Vodă Brâncoveanu, la domnia și sfârșitul lui* (București, 1901), *Operele lui Constantin Cantacuzino* (București, 1901), *Documente privitoare la familia Cantacuzino* (București, 1902), *Cronicele muntene* (București, 1902), *Cuvântări de înmormântare și pomenire, din veacul al XVI-lea până la 1850* (București, 1909), *Din faptele străbunilor. Povestiri ale cronicarilor* (București, 1909), *Scrisori de boieri* (Vălenii de Munte, 1912), *Scrisori domnești* (Vălenii de Munte, 1912), *Scrisori de boieri, scrisori de domni* (București, 1925), *Scrisori de negustori* (București, 1925), *Scrisori de femei* (București, 1932) etc.

Dincolo de impresia de enumerare a lor în sine, titlurile de mai sus, de ediții de documente și de scrieri ale lui Iorga, s-au cuvenit luării aminte, aici, ca „grăitoare” prin ele însele despre „direcțiile de tratare”, conform spusei prodigiosului „polihistor”, a *timpurilor* ori „vremilor” – cum, empatizând, peste „scurgerea de veacuri”, cu Miron Costin, tot el le „numea” –, sub înțelesul cuprinzător de *epocă modernă* înfloritoare și nu denaturantă, până spre 1711–1716 și chiar 1780~~1~~790, de „forme frumos și adevărat îndătinate ale vieții românești”. Dintre acele „forme” apăreau iorghian considerate, întâi, *Domnia*, cu „chipuri și înscrisuri” ale domnilor cărora le-a fost apropiată istoriografic, pentru îndeosebi secolul al XVII-lea, efigia de *Monarhi*; apoi, *Curtea* domnească cu „înnoit ceremonial” și înfrumusețări palațiale, pe măsura

aspirațiilor sau ipostazierilor *monarhice* ale celor ce „se suiau în Scaunul" fie al Țării Românești, fie al Moldovei; *Biserica*, cu Mitropolii și Episcopii ce „s-au înverdnicit" pentru „urmarea dreptei credințe și lucrarea culturală prin fie tipărituri și traduceri în română", din slavonă, greacă sau chiar latină, arhitectură, fie artă și „învățătură" de „școală" zisă, cam de pe vremea lui Matei Basarab și Vasile Lupu, „domnească", deși, la rigoare, de „culoare" prevalent ecleziastică; *Boierimea*, jinduitoare după „locuri în sfat" și dregătorii, animată de glorie „vitejească" ce nutrise *fapta* lui Mihai Viteazul, dar „ajunsă", cu timpul, încercată de nostalgia marilor victorii voievodale și adaptată „posibilităților" treptat restrânse și de aceea dramatice ale „acțiunii armate domnești"; *Boierimea*, de asemenea, căreia îi sporea apetitul pentru „stăpânire de întinse moșii", prin „achiziții contra cost bănesc", „dobândiri după merite și privilegii" sau „în drept de moșteniri" cu presupunătoare „încrengături de rudenie" conducând spre „arătarea țărilor", a Moldovei mai ales, ca „de neamuri"; *Cărturarii*, cu manuscrise și cărți tipărite, ilustranți de „spiritul vremilor"; *Viața „de rând"*, cu negustori, târgoveți și țăranii îndurători de „pierderea stării lor de a fi liberi, la doar mâna domnilor". Iar pentru „redarea în tablou de epocă" a unor asemenea „forme de viață" Iorga „a căutat" mult în arhive „străine" și „locuri de păstrare a mărturiilor din țară", de la acte sau înscrisuri domnești ori ecleziastice la documente „orășenești", *scrisori* boierești, negustorești, de chiar intimitate omenească. Și atât de multe „a adunat", încât i-a fost „dat" să cuprindă în reconstituit „tablou cultural" atât „întregul epocii studiate", cât și „aspecte", „chipuri" și „ocupații" ținând de „curgerea ei". A putut „da", cu, aparent, mare ușurință ori celeritate, „istorii de ramuri", precum *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor* (2 volume, Vălenii de Munte, 1908 și 1909), *Istoria armatei române* (2 volume, București, 1909 și 1919), *Istoria învățământului românesc* (București, 1928), *Histoire de l'art roumain ancien* (în colaborare cu G. Balș, București, 1922), *Histoire du droit coutumier roumain*, *Préface* la *Anciens documents du droit roumain* (2 volume, București, 1930 și 1931), *Istoria comerțului românesc* (2 volume, București, 1925) etc., *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688* și prima parte, *Epoca lui Dimitrie Cantemir*, a volumului întâi de *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea* reprezentând „părți" de alternativă *cultural-literară* la tot *culturală Istoria Românilor*.

De remarcat că și în „istoriile de ramuri" Iorga releva centralitatea de „lucrare a formelor vieții" proprii *timpurilor* de prin a doua parte a secolului al XVI-lea și până la începutul secolului XVIII, ceea ce „i se arăta" și din perspectiva marii sale sinteze istorice naționale; prin *Istoria bisericii...* a considerat, după *epoca slavo-română* cu „înverdnicirea tiparului" de Coresi, *epoca stăpânirii limbii poporului în biserică*, pe însă fundalul teologic al „strictei ortodoxii grecești" reactive față de „catolicismul latinizant" și Reformă protestantă; „a dus", defel întâmplător, primul volum din *Istoria armatei...* până la 1599, spre „a înfățișa", în cel de-al doilea, „ultimele lupte", din mai ales anii 1655–1691, „sub steag românesc", precum și „decăderea militară a poporului român vreme de mai bine de un veac înainte de ridicarea lui Tudor Vladimirescu"; a apreciat valoric „zidiri" și „arte bisericești" din secolul al XVII-lea, cu *icoane*, *miniaturi, sculpturi în lemn* și *catapetesme* românești, redate sub titlul de carte *Les arts mineurs en Roumanie* (2 volume, București, 1934 și 1936); interesant că într-un „ciclu de conferințe" sub titlul generic de *L'Église autocéphale de Roumanie, ses origines et son rôle parmi les églises nationales*

d'Orient (Paris, 1926), „amenda" ideea originii orientale a creștinismului românesc, pe care-l „vedea" ca „anterior lui Traian" și purtător de „însemne ale unei origini occidentale și populare", „înfruptant" ulterior de slavonism și marcat ecleziastic de „influența Bizanțului"; pentru *Istoria comerțului...*, primul volum a acoperit „vremi de îndătinate ocupații" până la 1700 sau „de dinainte de înăsprirea Statului fiscal"; în *Cercetări istorice cu privire la viața agrară a românilor* (volumul XVIII de *Studii și documente...*, București, 1908) demonta „argumentația prea sentimentală" a lui Radu Rosetti din cartea *Pământul, sătenii și stăpânii* (1908), opunându-i „dovezi" de „drept cutumiar" sau ținând de „criza financiară generală" a secolului al XVI-lea, cu implacabilă survenire a „vânzărilor de moșii odată cu munca țărănească astfel înrobită". Se confirma, așadar, la Iorga, că „istoriile de ramuri" se asimilau „programului său de muncă" pentru realizarea marii sinteze *Istoria românilor*; altfel spus, că a depus un efort îndelung și multi direcționat tematic de reconstituire a „întregului" și a mai fiecărei „părți", precum cea aici „observată", de respectivă sinteză istorică; de imensul „material documentar" pe care l-a tot „strâns" și „notițele de lectură" s-a mereu „folosit", întâi și după riguroasă metodă, pentru reconstituiri factuale sau, cum obișnuia să spună, „de nume, acte și îndeletniciri omenești", iar apoi și ca parcă un artist, de „pasta multicoloră" a temeiurilor studioase, spre a reda tabloul „formelor de îndătinată și după vremi schimbată viață românească"; din mai curând vocația sa literară sau artistică, nu întotdeauna destul de elocventă, decât prin înadins căutată alăturare „de frumuseță" exigenței „de adevăr" în scrierile sale istorice, și-a urmat „credința" că „formele de viață ale trecutului românesc" au fost nutrite de „sufletul organic și de aceea dăinuitor al neamului", încât, „parte simțindu-se de atare suflet", el, istoricul „hărăzit" ori „chemat", să „reînvie", parcă micheletian, acele „forme" doar fizic „moarte", „înecate vremilor apuse", și să îndrume, prin „învățătura" lor, o necesar „cuviincioasă", nu „abstractă", „renovare culturală a românimii", sub consemn de „datorie" a prezentului când, tot el, scria; dezvăluia, astfel, un fel, „favorit al său", de a evalua pe cei ce au scris „înaintea și la momentul lui" și de a înălța „chemarea" înspre „aceia" urmând „a mai scrie despre trecutul românesc"; era felul său de istoric răzbătând cu pregnanță din cuprinsul analitic și discursiv al volumelor V și VI de *Istoria Românilor*; a sondat adânc „dovezi de adevăr" și a imprimat mult „colorit", adeseori „de frumusețe", până la a friza pancalismul, „frescei" ori „tabloului cultural de viață românească" a *timpurilor* de prin a doua parte a secolului al XVI-lea și până în cea dintâi a celui de-al XVIII-lea; era „fresca" pe care „a completat-o" și cu primele două volume din cele patru de *Istoria românilor prin călători* (București, 1920–1922); a ținut să dea, pentru acea „frescă" ori „tablou", poate cea mai tare expresie interferării „omenescului său" de istoric cu cel al unor *timpuri* despre care a scris; și-a tot dezvăluit, spre „publicu-i auditor ori cetitor", „felul său" de a fi ca istoric sau cărturar; într-o conferință la pariziana *École des Hautes Études*, intitulată *Les études d'histoire en Roumanie pendant le XIX-e siècle* și publicată imediat după „ținerea" ei, în februarie 1933, cu puțin timp înainte de „a vedea lumina tiparului" primul volum de *Istoria Românilor*, se confesa auditoriului „de acolo și de atunci" despre însuși „felul său uman" de a fi istoric: „... j'ai appris la pratique de l'érudition ... Et on nous recommandait toujours que « recueillez le document et prenez garde au document ». C'est ce qu j'ai fait pendant une vingtaine d'années ... C'est donc

grâce à cette méthode que j'ai pu introduire dans l'histoire des Roumains un scrupule de l'information, une critique très sévère, mais en même temps en comprenant que un livre est avant tout un livre. On ne demande pour un article rien autre chose que de poser le problème d'une façon claire et d'arriver à une solution raisonnable, mais, lorsque des articles de revue on passe au livre, il faut que ce livre ait une architecture ; j'ai osé moi aussi me rappeler en écrivant l'histoire que c'est tout de même un genre littéraire par la présentation qui s'ajoute à l'information et à la critique ... C'est à dire que, dans un mot, le sujet soit rendu de façon vraiment et pleinement humaine"[74].

O nuanțată înțelegere a treptat-imensului spor de argumentație și de expresivitate al viziunii lui Iorga de „tablou cultural" asupra *timpurilor* de referință aici s-ar putea desprinde din compararea cuprinderii lor în *Geschichte des Rumänischen Volkes...*, sinteza de la 1905, și *Istoria Românilor*, cea mare și „rotunjită" printr-un „program de muncă" străbătător, cu întreruperi presupuse de „alte trebi", de ceva mai bine de trei decenii, până spre anii 1936–1939. În cuvinte introductive ori prefațatorii pentru fiecare dintre cele două sinteze menționate, precum și prin *Generalități...* sau diverse „însemnări", impetuosul cărturar și-a tot făcut cunoscută importanța ce a tot acordat-o efortului de documentare și „de strângere de materiale și de reluare de notițe", preliminar „marilor scrieri", însă și-a și reiterat convingerea că „erudiția", oricât de vastă, dar „rămasă" valoric la ea însăși, „nu e încă istorie". La momentul primei sale mari sinteze naționale, *Geschichte des Rumänischen Volkes...*, „s-a simțit" cumva constrâns de cerințele impuse de coordonatorii seriei *Geschichte der Europäischen Staaten*, de la Gotha, de a se reda, cum, dintre „aceia", insista mai ales „fostul său profesor german" Karl Lamprecht, trecutul fiecărui popor *in Rahmen seiner Staatsbildungen*; cerinței orientative pentru întreaga respectivă serie, aceea ca devenirea istorică a fiecărui popor, *recte* a celui român, pe care, „spre a o istorisi", a asumat-o/a angajat-o, să fie redată „în cadrele edificării statale", i-a răspuns prin a se strădui, poate cu mai multă acuitate decât i-au presupus „alte scrieri ale sale", să-și facă credibilă „versiune *culturală* a succesiunii formelor juridico-instituționale", de la cele consuetudinare, primordiale și „organic" dăinuitoare, la cele „pe temei de drept scris", versiunea amintind, poate înadins de „dictonul" lui Quintilian (*Institutio Oratoria*, I, 5, 29) despre „învingătorul obicei, dacă vechea lege se abolește" (*Si consuetudo vicerit, vetus lex sermonis abolebitur*); „a înfățișat", ca „proprie primei faze" a istoriei „instituționale" românești, „forma statului țărănesc" (*Erste Staatsbildungen...*, *Staat der freien Bauern*); „formă" din care „s-a desprins" cea „a statului voievodal de țărani războinici" („*Kriegerischer Staat der freien Bauern*"; ca „proprie" timpurilor dominației otomane „de dinainte de Fanarioți" și mai ales celor ale acestora din urmă, „a înfățișat statul fiscal" („*Der Fiskalstaat als Erwerbsquelle für abenteuerliche Pächter*"); erau *timpurile* pe care nu le definea încă și cu claritate ca *noi* sau *moderne*; a redat totuși, în „tablou cultural", unele „priveliști" de acel „colorit" temporal, precum cele de „național" partid, „boieresc" și mai ales „militar" („*Die nationale Militärpartai*"), eponențiat? voievodal de îndeosebi Mihai Viteazul, apoi cele de crescândă „influență grecească", de „zidiri și arte bisericești", de legislație și tipărituri ori manuscrise; „priveliștea" centrală era,

[74] V., pentru detalii, Barbu Theodorescu, *op. cit.*, p. 263.

firește, cea a Domniei, a Statului sub „semnul" ei, în „expresii" pentru a căror redare s-a cuvenit, aici, urmarea traducerii lor „pe românește" din germana originalei ediții de *Geschichte des Rumänischen Volkes:* „Statul liber al Moldovei și al Țării Românești poseda propria-i cultură, pe care o primise de la prăbușitele state din sudul Dunării și care luase, mai ales în țara cea dintâi, o dezvoltare de sine stătătoare pe pământ nou: aceasta se poate spune pe drept cuvânt despre caligrafie, arte ornamentale și încă, deși în mai mică măsură, și despre literatură. Cu pierderea neatârnării peri și această înaltă cultură slavonă, acest caracter al unor vremuri mai bune, mai bogate și mai sigure. Dar ea nu dispăru deodată – cum se petrecu de altfel și cu vaza politică a statului –, printr-o năruire răpede, ci pe încetul, printr-o cădere aproape neobservată până când din amândouă nu mai rămase altceva decât unele apariții singuratice, care nu stăteau în nicio legătură cu noua viață ... Supremația turcească se arată tot atât de limpede, cu urmări mult dăunătoare în chipul cum domnii fură de acum aleși și numiți, căci, după un timp relativ scurt, procedeul se schimbase ... Cu toată *această recunoaștere la* vedere a vasalității sale, Domnul se bucură însă până foarte târziu de toate drepturile, după noțiunea veche și nouă romană, adică bizantino-slavă ... Odată cu steagul împărătesc se dădea în Țara Românească, încă de pe la începutul veacului al XVII-lea, și «mazza ferrata», buzduganul. Acesta era o ghioagă de război ferecată cu argint sau făcută din argint, care poate fi însă întrebuințată întâmplător și în timp de pace, pentru pedepsirea vreunui boier criminal, necredincios sau răzvrătit; în pecețile domnilor târzii apare lângă marca țării în dreapta și în stânga o sabie scoasă din teacă și buzduganul prevăzut cu un glob. Aceste simbole arată că acum ca și odinioară voievodul exercita asupra fiecărui locuitor statornic sau temporar al țării sale cea mai înaltă jurisdicție, personal sau prin slujbașii săi ... Prin relațiile mai strânse cu împărăția turcească, dar mai ales prin lunga ședere pe care o fac domnii în timpul lor de așteptare sau de exil în capitala din Constantinopol și în diferite centre din țările stăpânite de Sultan, se introduc pentru întâia oară în Țara Românească și Moldova moravuri turcești, modă turcească, viață de Curte și demnități turcești ... Această modă orientală nu pătrunse însă prea adânc; ea se mărgeni numai la cercurile Curții, unde înfățișarea Domnului slujea de model boierilor mari și mici. Chiar în aceste cercuri, în care Voievodul apare de aici înainte în lungi haine cusute cu aur, cu blănuri prețioase și ciubotele galbene orientale de Constantinopol, moda străină n-a căpătat în afară de aceasta nicio influență, alte elemente ale costumului turcesc negăsind aproape niciodată amatori printre români"[75].

Acele *timpuri* au căpătat o „înfățișare" mult mai amplă, de spectaculos „tablou cultural", cu centralitatea „priveliștii" Domniei și a „anturajului" de Curte, sub „condiționări", fie „de țară, îndătinate", fie „străine", în volumele V și VI de mare sinteză, *Istoria Românilor*. Pe lângă motivele mai sus prezentate și ținând de „sporul" de documentare sau de lectură față de „stadiul" de așa ceva servind, la 1905, sintezei „germane", ar fi de considerat, pentru spectaculozitatea acelei „înfățișări de vremuri", și concordanța între „fazele" istoriei generale, îndeosebi europene, și cele

[75] Nicolae Iorga, *Istoria poporului românesc*, ediție de Georgeta Penelea, București, 1985, p. 331, 371, 382 și urm.

ale istoriei naționale, concordanță căreia Iorga prinsese a-i acorda special „credit” încă de prin anii 1913–1914, devenindu-i „obiect” de perseverentă preocupare după, de crezut, „învățămintele” ce i le „ocazionară” Marele Război și „sistemul de pace Versailles”, precum și Congresele Internaționale de Științe Istorice, forurile cumva subiacente acelora, „regionale” ori „tematic diversificate”, conferințele și dezbaterile de aceeași „scientificitate”, unde *cuvântul* i-a fost de regulă ascultat, respectat și onorat. Acea preocupare și-a confirmat-o și prin cartea *La place des Roumains dans l'histoire universelle* (3 volume, București, 1935–1936), al cărei volum II, *Époque moderne*, demara cu prezentarea „relațiilor între statele românești și cele străine, Ungaria, Polonia, Bizanțul și Imperiul Otoman, încă de prin secolul al XIV-lea și începutul celui următor, când „spre Orient băteau influențe ale Renașterii târzii”; în secolele XV și XVI, aceleași state românești „se mențineau”, dacă nu chiar se afirmau „între Orient și Occident”; „influența Occidentului asupra românilor” ar fi fost „încă de pe atunci” viguroasă, „societatea românească” deja căpătând „un caracter nou”; rezistând și chiar dând „dovezi de energie sau de putere armată”, ca mai ales „supt Mihai Viteazul”, între Imperiul Otoman, Polonia și Habsburgi, românii, implicați și de „proiectele Daciei ungare”, și-ar fi vădit „ceva atingere” și cu Războiul de Treizeci de Ani; secolul al XVII-lea ar fi prezentat „trăsături de sinteză culturală românească”, asimilantă sau valorizantă și de „influențe occidentale”, receptate prin fie Transilvania principilor calvini și Polonia, fie Constantinopolul „el însuși, chiar parțial, occidentalizat”. Surprindea, în volumul II al respectivei sinteze, „aflarea” cam devreme a „atingerii românilor cu timpurile moderne”, prin „socotirea” concordanței între „ceea ce se arăta ca occidental”, când „curgeau” secolele XIV și XV, și ceea ce „era” ori, mai de crezut, „se doar cerea a fi, la noi”. De altfel, tot Iorga, în volumul III de *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité* (4 volume, Paris, 1926–1928), „urma” periodizările istorice din marile sinteze franceze de *Histoire Universelle*, considerând *l'Époque moderne* ca demarând cu „regimul monarhiilor teritoriale și noua societate europeană”, de prin nu mai devreme de secolul al XVI-lea. Era acest „demaraj de timpuri moderne” și nu cel din cartea *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, căruia i s-a „conformat” pentru, în mod expres, volumul V de *Istoria Românilor*. Lectura acestui volum, *Vitejii*, și a celui de-al VI-lea, *Monarhii*, mult mai spectaculos din cel puțin perspectiva tematicii de special interes, aici, lasă impresia că autorul a cuprins cu greu „în pagini” imensitatea cunoștințelor sale; genul istoriografic prevalent *reconstituitiv* și nu explicativ, a implicat „sentențe” adeseori tranșante, cam fiecare de sine stătătoare, fără însă a se prejudicia prin ceva anume covalenței „elementelor” sau „formelor” asamblate „tabloului cultural al vremurilor”; impresia de „sentențe” inserate cam *ex abrupto* unor părți de text, ca din neobișnuita forță a autorului de a-i fi fost *omnia ad manum succedunt*, se mereu stinge la constatarea fondului analitic și de „observații” de o ireproșabilă coligare; și-a putut avea, de aceea, „justificarea” procedeului includerii de doar anumite „aspecte, date sau întâmplări” din câte „o domnie”, „o confruntare de forțe armate”, „o chiar operă de cărturar”, unui paragraf, subcapitol sau capitol, urmând ca altei părți de text, sub diferită intitulare, adeseori, să-i revină dintre „cele ce au mai fost de spus” despre aceeași „domnie” ori „operă de cărturar”;

reconstituirea de timpuri trecute „în tablou cultural" a chiar „favorizat", cu pozitiv efect diegetic, respectivul procedeu; conform unui atare procedeu, redarea domniilor de *viteji* ca învederante de „stingerea dinastiilor cu legături medievale" sau de „atingerea acelorași domnii cu Ardealul" aflat „într-o veșnică anarhie", după 1541, „atingere" incitantă, cât înaintea, cât prin consecința *faptei* lui Mihai Viteazul, de o *Dacie de paritate*, au putut răsări „sentențe" precum: „un întreg capitol de Ev Mediu se încheia <...>, cel de-al XVI-lea secol fiind de istorie modernă ...; în forme ca ale Apusului, de strictă ordine de stat, el <Radu Mihnea, domnul Moldovei, cu fiul său Alexandru în Scaunul Țării Românești> inaugura în ambele țări un regim imitat de toți urmașii, care e cel al monarhiei moderne. Aceasta însemna o altă despărțire în istoria românilor ... Încă de pe atunci se ridica peste «viteji» un sentiment al domniei în ea însăși"[76].

În cel mai impresionant volum, VI, *Monarhii*, de *Istoria românilor*, și poate „de văzut" astfel între toate câte, de gen istoriografic, „a dat" Iorga, *timpurile moderne* și-au aflat „o înfățișare de tablou cultural", de neuitat, cum i-ar fi plăcut autorului însuși „să spună", pentru „cetitor". Dincolo de „ceva deranj" provocabil lecturii „repezi" de procedeul expunerii „fragmentare", de la parte de text la alta diferit intitulate, de „forme" de reprezentare „tabloidală" a acelor *timpuri*, „forme" precum domniile, viața de Curte, Biserica, „neamurile boierești", negustorimea, „îndeletnicirile" târgoveților, țărănimea „liberă" ori mai ales „legată de glie", confruntările armate și „împrejurările" lor, „zidirile" și artele bisericești, tipăriturile și manuscrisele, operele de cărturari, „cetitorului" i se relevă, de prin întregul acel volum, viziunea iorghiană plină „de frumuseță și adevăr" asupra a ceea ce, în „curgerea" de mai bine de un secol, XVII, de istorie românească, și-a apropiat atributul de *modern*.

Domniilor și vieții lor de Curte Iorga le-a „văzut", cu precădere, „semne", „elemente" ori „aspecte" ținând de „marea schimbare de vremi"; domnilor le-a apropiat nimbul *monarhic*, unora, precum Vasile Lupu, chiar „imperial bizantin"; a pus patru din cele șapte părți/Cărți ale volumului VI de *Istoria Românilor* sub titluri sugerând o anumită tipologie de „regimuri monarhice" de prin îndeosebi secolul al XVII-lea; domnia lui Radu Mihnea „a înfățișat-o" ca *Monarhia românească ... în luptă cu patriarhalismul boieresc*; i-a „văzut" ca măcar jinduitori după o atare înaltă ipostaziere a domniei pe Miron Barnovschi, Leon Vodă sau Ștefan Tomșa; lui Radu-Vodă Mihnea i-a considerat însă meritul capital de a fi ilustrat *Monarhia românească*, fiindcă, întâi, „a trecut la armata *permanentă*", gest urmat sau cel puțin încercat și de alți domni din prima parte de secol XVII; apoi, „și-a împodobit Curtea", căreia, în Moldova, i-a făcut și „sucursala" de la Hârlău; a domnit în „ambele țări", chiar, pentru ceva timp și ca „însemn de uniune dinastică a lor", împreună cu fiul său Alexandru; și-a completat „decorul" domniei și cu „mici funcționari de serviciu ai Curții"; de asemenea, a căutat să imprime „strălucire" Bisericii, căreia „i-a adăugat și legăturile continue cu ierarhii cei mari ai Răsăritului", încât el, Domnul, „să-și treacă" asupră-și „ceva din maiestatea împărățiilor răsăriteni, cu tot ce ea putea să ceară ca ocrotire sau jertfă", inclusiv prin „a pune", cum atesta

[76] Idem, *Istoria românilor*, ediția a II-a, vol. V, p. 98–148, 398–415.

și Miron Costin, „preoțimea țării supt ascultarea Patriarhului de Constantinopol”; și-a menținut Sfatul ca de „boieri de țară”, dar, din vocația sa „imperială bizantină”, a deschis, prin însuși exemplul căsătoriei „coconului său” Alexandru cu fata „bogatului țarigrădean” Skarlatos, accesul grecilor printre „sfetnicii săi” sau „la treburile de sus” ale domniei; „a stabilit ierarhia nouă boierească și ordinea ceremoniilor”; „purtat la școală venețiană”, a căutat să fie „judecător drept și nepărtinitor”, cu chiar îngăduirea „atacării sentințelor”, fie și „numai în ce privea formele”, judecând „în spătărie, unde intra precedat de aprozi, paza făcând-o spătarul” ce-i ședea „de-a dreapta”, iar postelnicul ținea „de-a stânga”, când, „pe scaunul de judecată, nu mai reprezenta doar o imitație a împăratului din Țarigrad, urmaș al cezarilor bizantini, ci o continuare a vechilor juzi populari, primitori de orice plângeri și împărțitori către oricine ai aceleiași dreptăți, din vremea patriarhală a depărtatului Ev Mediu”; și-a „învrednicit programul zilnic” al domniei, cu „cinci boieri dintre cei mari chemați în jurul stăpânului, pentru afacerile de Stat”; în „direcția sa «imperială»” a căutat „să pună și *o manifestație literară nouă*”, cu, între altele, și „un cronograf într-o versiune românească”; opera sa *domnească* nu a prea rezistat însă, cu totul, în fața unor „forțe” contrare „bunului ei exemplu pentru urmași”, fiindcă „împotriva acestei Monarhii înconjurate de prestigiu ... se ridică, într-o țară și în cealaltă, pe de o parte, *amintirea vechilor lupte pentru tron la munteni*, iar, pe de alta, *statornica hotărâre a moldovenilor de a-și alege și, la întâmplare, de a-și depune și izgoni domnii*”; i-a urmat, în Scaunul Moldovei și conform „datinii alegerii domnului”, chiar „cu glasurile tuturor”, Miron Barnovschi, care-și făcu renume printr-o „inovație necunoscută înaintașilor”, aceea a „*decretului* domnesc” menit „să dea satisfacție nu numai mănăstirilor și clerului, dar și mazililor, «giupâneselor sărace», adică văduve, și «feciorilor de boieri de țară», îngreunați de sate fără vecini”, să taie „abuzurile pârcălabilor” sau ale „deșugubarilor”, „să dea, ca urmaș al împăraților bizantini, un statut de ordine și morală clerului”; pe când, în Țara Românească a avut Radu Vodă un „urmaș” precum Leon Vodă, contra căruia și a grecilor „ce-l tot înconjurau” s-au ridicat boierii „pământeni”; așa cum și Alexandru Iliaș, în Moldova, s-a confruntat cu același fel de „reacție boierească”; și-a impus, de aceea, Radu Mihnea, prin înseși „pompele vieții de Curte” și „rânduiala cancelariei”, *personalitatea monarhică*, pe care Iorga a și redat-o într-o „priveliște” foarte expresivă: „Monarhia românească, întemeiată, ca și celelalte forme monarhice moderne, prin înceata dezvoltare a împrejurărilor, iar nu printr-un act constituțional, se vădește formată în acești ani de după Mihai Viteazul, când se ridica personalitatea, în parte occidentală, a lui Radu Mihnea, și prin scăderea rolului boierilor care până atunci hotărâseră după placul lor, sub deosebitele firme domnești. Actele de donație nu se mai prezintă de obicei pe pergament, cu pecete atârnată, purtând lista, într-o formă de ierarhia perfectă, a boierilor martori. Ajungea, pe o bucată de hârtie, însemnarea într-un colț a marelui logofăt și a pisarului; pecetea, pusă peste hârtie, e mică, uneori chiar numai aceea de inel. «Domnul a spus» sau «așa am poruncit Domnia Mea». Se vorbește în cuprinsul documentului de Sfat ..., ale cărui rosturi le vom vedea ..., fără vreo înșirare de nume de sfetnici decât în cazuri deosebit de solemne, ceea ce ajută a reconstitui divanurile. Iscălitura, largă, dominatoare, se adaugă și, uneori cu cerneală de aur, ea e împodobită adeseori cu cerneală de caligraf ...

Către domn se întrebuințează acuma formule de închinare, necunoscute până acum: «cel întru Hristos Dumnezeu bine cinstitorul și de Hristos iubitorul și de Duhul Sfânt luminat și cu îngerească diademă încununat, prea împodobit și a toate milostiv. Domn al nostru», și, la capăt, cu urarea «prea milostivul Dumnezeu să înmulțească zilele și anii Măriei Tale în pace și fără întristare de la Hristos»”[77].

Cartea/partea a doua, cea mai întinsă din cuprinsul volumului VI și intitulată *Monarhia bizantină*, cu „forme” de semeție ale domniei „rânduite”, prin „competiție”, chiar rivalitate, de Vasile Lupu, în Moldova, și Matei Basarab, în Țara Românească, coboară nivelul de considerare a „modei occidentale” adecvate de Radu Mihnea *Monarhiei românești* și îl ridică pe cel al evidențierii „aurei basileice bizantine”, definit „orientale”. În precedența directă a *Monarhiei bizantine* Iorga a și „înfățișat” nu atât „tipul monarhic” al lui Radu Mihnea, „umbritor” de *patriarhalism boieresc*, cât „chipuri de domni”, fie cel al lui Miron Barnovschi, fie cel al lui Moise Movilă, care s-au ilustrat prin „străduința”, curmată, după fiecare caz, de „înnegurări ale soartei”, de a se înscrie pe calea *spre o monarhie moldovenească* „pavăză” *boieriei* privite „până atunci disprețuitor de străini”, ca fiind una „de țărani”, însă „hărăzită” să-și apropie „respectul domnesc” și să inspire „și celorlalți” aleasă considerație. Pe acea cale, „la mâna boierilor mari”, Iorga a situat suprapunerea peste considerente boierești a autorității și prestigiului domniei „de tip monarhic bizantin”, prin Vasile Lupu și Matei Basarab, spre „mai bună stare a țării fiecăruia”; și-a notat că, așa „cum se așteptau moldovenii, se produse venirea în Scaun a lui Vasile Vodă, cu formalitățile bizantine”, încât „să se arate «monarh» în cel mai aspru înțeles al cuvântului”, fiindcă avea să caute „să restabilească cea mai desăvârșită ordine”; a pus în seama „monarhiei” lui Vasile-Vodă, cu „frumosul titlu domnesc” al acestuia și „noul său nume, măreț”, mai pronunțate trăsături „bizantine” decât, prin comparație, cele pe care le-a vădit cea a lui Matei-Vodă; a sesizat „marea idee ce și-o făcea Vasile de sine și de domnia sa, de la început”, din, printre altele, „larga desfășurare a iscăliturii sale, deprinsă cu litera grecească”; a cam supralicitat, pe linia a ce „văzuse” și Miron Costin, arătarea „împărătească” a Curții acelui „improvizat Vasile, cu nume imperial”, unde „se adunau știutori de carte înzestrați” pentru scrieri de acte sau de legiuiri, precum faimoasa Pravilă „pe românește”, însă „dată” prin traduceri din greacă; sub egida Curții „bizantine” de la Iași, nu a prea contat să evidențieze „tensiuni”, ci, dimpotrivă, „armonie” între ceea ce era „românesc” sau „grecesc”, de moment ce ambelor „elemente” le-a hărăzit „vocația” comună pentru „sinteza culturală”, umbritoare de „slavonism”; a considerat ca „definitorie” pentru Curtea „improvizatului” Vasile, „bunăvoința monarhică” față de Biserică, mănăstiri îndeosebi „închinate Locurilor Sfinte”, târgurilor și satelor; a apreciat că, prin însăși „înfățișarea voit bizantină” a Curții sale, Vasile Vodă a căutat, chiar cu „îndărătnice ambiții”, să-și impună „un fel de supremație” față de Matei-Vodă, domnul Moldovei perseverând mai abitir decât cel al Țării Românești în a-și asigura, fie și foarte costisitor, „bunăvoința” Sultanului sau „binecuvântarea” Patriarhiei Constantinopolului, între altele, și spre a se erija ca „protector al Bisericii Răsăritului”; a pus mai ales în meritul lui Vasile-Vodă *perioada de înflorire a imperialismului bizantin*, cu

[77] *Ibidem*, ediția cit., vol. VI, p. 3 și urm.

„priveliștea” de așa ceva „oferită” de Sinodul de la Iași, când „monarhul” Moldovei ținuse „să dovedească”, epatându-și „mândria de averea sa”, că „nu mai înțelegea să se mărginească la ocrotirea bisericii răsăritene, cu cercul grecesc al ei”, ci aspira spre „tutelarea” aceleia; a observat, din îndeosebi perspectiva stărilor de spirit ale domnului Moldovei, „întrebuințarea” cam „nepotrivită” a cuvântului „sinod” pentru desemnarea acelui „parlament bisericesc din Iași”, unde, spre a se lămuri *Mărturisirea ortodoxă* căreia fostul patriarh constantinopolitan Chiril Lucaris „îi pricinuise” infuziuni „protestante”, nu au catadicsit să ia parte, cum și-a dorit mult și mitropolitul Varlaam, „ierarhii împricinați înșiși”, Ecumenicul Prea-Fericitul Constantinopolului și Petru Movilă al Kievului, ce și-au delegat „teologi”, Meletie Sirigul și, respectiv, Isaia Trofimovici, „ca o comisiune științifică să se ocupe de o formă <a *Mărturisirii*> pe care episcopii să fie îndatoriți să o primească”; „nemulțumirea” lui Vasile-Vodă față de desfășurarea și deznodământul „sinodului” de la Iași „a probat-o” prin „refuzul” de moment al „monarhului bizantin” de a onora „subsidiile anuale” cuvenibile Bisericii Răsăritului și „vrerea sa” îndrituitoare de ctitoriile „pe cont propriu, vasilian”, din Moreea și Lvov; în „nemulțumirea” sau „amărăciunea” lui Vasile-Vodă a sesizat și repercutarea eșecului ambițiilor „bizantinului” de a stăpâni și *țara* lui Matei-Vodă.

Spre deosebire de Vasile-Vodă ce „venise în Scaun cu planuri mândre de împărțitor al dreptății și de împodobitor al țării”, Matei-Vodă „a trebuit”, în iorghiană viziune, să răspundă, de la chiar începutul și până spre sfârșitul domniei sale, unei presante necesități *politice*; pe „fir” documentar, Iorga a constatat, la Matei, poate mai mult decât în cazul altui „Basarab”, preocuparea de a se face recunoscut, cu asentimentul sau sprijinul boierimii mai ales „războinice”, ca „domn al Țării”, încât „numai astfel intitulat” să fie desemnat de Sultan pentru Scaunul domnesc și să „învrednicească” o politică *monarhică* ce avea să-și afle culminația prin Constantin Brâncoveanu; de asemenea, „îndatorirea” aceluiași Matei ca „moștenitor” al lui Mihai Viteazul „de a se îngriji de cei de al său neam din Ardeal”, asigurându-se de „bunul mers” al prerogativelor Mitropoliei Ungro-Vlahiei asupra celei tot ortodoxe și covârșitor românească „de peste munți”, chiar și „văzându-se” aceasta și sub autoritatea prin „superintendent” a principilor Transilvaniei; apoi și tot la Matei, o anumită „strategie”, din resorturi ale unei „rescrise Dacii de paritate”, în relațiile, „pe rând și după împrejurări”, cu „cei doi” Gheorghe Rakoczi, principi ai Transilvaniei, „strategie” implicantă de „precauție” față de Înalta Poartă și „străbătătoare” până spre imperialii Habsburgi, mai și învederantă de „reușită” asupra „ambițiilor” lui Vasile-Vodă „roase” de „încurcături” ținând de „combinații polone” ori „căzăcești”, de atragerea împotrivă-i de „suspiciuni” ale Sultanului ori de „insatisfacțiile” Patriarhilor Răsăritului, „ambiții, acelea”, într-atât de „roase” încât, și sub decisivă „lovitură armată mateiană”, să se resoarbă unei „palide nostalgii de semeție a bizantinului” Moldovei, „sortit” unui tragic sfârșit de viață. I-a și fost parcă mult la îndemână lui Iorga „să înfățișeze”, prin comparație sau chiar presupunere reciprocă, domnia lui Vasile Lupu – ce „pornise” din „imboldul de a înflori bizantin” Monarhia ortodoxă, „de aplecare grecească”, ilustrată de Radu Mihnea – și domnia lui Matei Basarab, ambele de Curți monarhice; Curții mateiane i-a relevat o mai pronunțată centralitate pentru actele *monarhice*, de la „decrete” și *Îndreptarea legii* la ctitorii,

„zidiri", și „scrieri", între acestea și „o mare cronică a Țării", doar încercată, se pare, precum și numeroase „tipărituri" de care „s-a îngrijit" îndeosebi Udriște Năsturel, cumnatul domnului; și Curții vasiliane i-a relevat centralitatea pentru acte, „rânduirea" Sfatului, „treburile ecleziastice" și „de Școală", *Pravila* românească, „tipăriturile", scrisul și ctitoriile „împodobite", între care Trei Ierarhi, „o bijuterie, cu acea covârșire a detaliului asupra liniilor generale", vădind „influența răsăriteană care, dată fiind bizantinizarea Monarhiei moldovene, n-avea nevoie să treacă pe la munteni"; ca sustrase Curții i s-au revelat varlaamiana *Carte românească de învățătură*/Cazania și *Letopisețul...* lui Grigore Ureche, „una din cele mai însemnate fapte ale trecutului nostru, vrednică să fie pusă alături de cele mai mândre clădiri și de cele mai îndârjite lupte"; în capitole semnificativ intitulate *Formarea monarhiei lui Vasile Vodă, Întrecerea ctitoriilor domnești, Perioada de înflorire a imperialismului bizantin, Noua întrecere și luptă între cei doi domni români, Curtea monarhilor români, Scrisul epocei lui Vasile Lupu, Lucrul de tipar al lui Matei Vodă*, a redat, prin comparație și mult „colorit de tablou al acelor vremi", ceea ce i-a dezbinat sau, îndeosebi *cultural*, i-a presupus destinal pe „bizantinul monarh Vasile" și „domnul de Țară și astfel monarhic Matei", „așa de deosebiți în originea și rosturile lor, că nu s-au putut înțelege niciodată".

Dintre „cei doi monarhi", Vasile și Matei, „munteanul apărea" într-o „tradiție Basarabească" și de o exemplaritate ce avea să servească poate mai pronunțat decât *fapta* lui Mihai Viteazul ca „îndemn" pentru *marii* Șerban Cantacuzino, „bizantinul" legitimat prin mamă și „basarabește", și Constantin Brâncoveanu, „mândru" de cognomenul Băsărabă. Secolul al XVII-lea al Țării Românești s-a și „înscris" ca unul de *mari domnii*, cu unele „mai scăzute prin înfăptuiri", între „mateiana rânduială a domniei de Țară" și „cantacuzina aspirație" de includere a salvgardării „binelui celor de dreaptă credință" unei „renașteri politice a Bizanțului" ce să fie agreată, din „motive de paritate", de Habsburgi, nu însă, de înțeles, și de „muscalii" deja jinduitori „să întruchipeze A Treia Romă", secol, acela, „dus istoricește" și dincolo de 1700 de *Monarhia culturală* a Brâncoveanului și de „episodul domnesc" al lui Ștefan Cantacuzino, „sortit" unui tragic sfârșit, „împărtășit" și de Constantin Stolnicul, tatăl și „sfătuitorul" celui „pripit și nefericit înscăunat"; un secol care, în Moldova, după Vasile Lupu, „a înșirat" domnii, unele încercate doar, precum cea cu Gheorghe Ștefan „țiindu-se înverșunat de Scaun", spre a fi mari, altele „condamnate" sporadicității, peste așa „nefericire" înfățișând-o pe cea a lui Gheorghe Duca, însă ca „pretată orientalității Bizanțului musulman"; lui Dimitrie Cantemir, „știutorul de multă carte", i-a observat critic sentențios supunerea celei de-a doua domnii, din 1711, hazardului implicant de „nefericit deznodământ" al acțiunii politice și militare de mai ales partea Rusiei contra Imperiului Otoman. Din Cartea/partea a treia a volumului *Monarhii*, intitulată *Românii față de noile războaie ale Turciei regenerate*, răzbate, de altfel, mai curând „despărțirea" decât „împreunarea" ori „reciproc-presupunerea" domniilor muntene și moldovene; mai viguroasa „curgere" a celor muntene „apare" ca „venind" și dinspre aprinsa dispută între „partide", cel „cantacuzinesc", ce „s-a legitimat" și prin *Letopisețul...* „omului de casă cantacuzină" Stoica Ludescu, mai și „împodobindu-se", succesiv, cu Șerban-Vodă, și Constantin Brâncoveanu, cum „vrut-a unchiul său după mamă", Constantin Stolnicul, iar, din 1714, pentru doar doi

ani, cu Ștefan, fiul aceluiași Stolnic și „ultimul Vodă de Țară, înainte de epoca Fanarioților"; fără „a se împodobi domnește", celălalt „partid", zis al Bălenilor, și-a avut, la rându-i „scriitor propriu", Constantin Filipescu Căpitanul, cu, după iorghiană „atribuire", *Istoriile domnilor...*; ca „închinată drept-credinciosului domn Constantin Brâncoveanu" și-a scris *Istoria...* Radu Greceanu, pentru ca Radu Popescu să și-o încerce sub „pavăza" aceluiași domn, spre a și-o „învrednici" însă la Curtea lui Nicolae Mavrocordat; la apogeul „operei cantacuzino-basarabești" s-a putut „vedea" *Cartea românească pentru toți românii, Biblia* din 1688, „știută" și ca „tipărită întru prea-slăvirea lui Șerban-Vodă"; *Monarhiei culturale a lui Constantin Brâncoveanu*, „înfățișată" astfel, cu „tipărituri" și ctitorii precum Hurezul sau „zidiri de stilul Mogoșoaiei", fără, însă, strălucite „merite literare", i s-a „dezvăluit", pe întinderea *Cărții*/părții a VII-a a volumului *Monarhii*, și caracterul *panromânesc*, de vreme ce Brâncoveanu-*Băsărabă* a căutat „să controleze" Moldova și „să se îngrijească de soarta celor de al său neam și de a sa dreaptă credință" de prin Ardeal, unde „uniația condiționată și agreată de Papalitate" a implicat și „apunerea Mitropoliei Ortodoxe de peste munți"; de asemenea, apetența diplomatică, cu tatonarea dispozițiilor Habsburgilor, „contrate" militar la Zărnești, și scrutarea celor ale „muscalilor", printr-o „cântărire" necesară, poate confuză, ori din exces de precauție față de Înalta Poartă, a implicațiilor „dării totale a lui Dimitrie Cantemir de partea țarului Petru", care și-a atras după sine reacția feroce a otomanilor; „căderea năprasnică a Monarhului, deodată cu fiii săi" a fost redată de Iorga, ca pecetluită de „furia oarbă, întețită și nesățioasa pohtire de galbeni", a otomanilor, precum și de „combinații politice ale unor puteri străine", și de aceea în cuvinte de vibrantă expresivitate literară: „Omorul fu săvârșit, în prezența și a reprezentanților creștinătății apusene, care nu refuzară invitația, în chiar ziua de Sfântă-Maria Mare (15 august st.v.) a acestui fatal an 1714. Sângerară înaintea căruntului părinte, cu trupul frânt de chinuri, toți fiii: Constantin, Ștefan, Radu până la copilandrul Matei, care singur se cutremură înaintea toporului și trebui sprijinit de tatăl însuși, pentru ca, împăcat în gândul jertfei sale de creștin acesta să-și puie și el capul bătrân pe trunchiul stropit cu atâta sânge al odraslelor sale iubite. Lumea nu mai văzuse o asemenea neomenie"[78].

În prim-planul „tabloului" Moldovei anilor 1661–1711, Iorga nu a mai situat vreun preeminent „chip monarhic", cel al lui Gheorghe Duca, sub titlul de „stăpânitor", la un anumit moment, și asupra Ucrainei, „văzându-se" cam difuz prin „incertitudinile Monarhiei orientale", de „colorit bizantino-musulman", accentuat și de implicațiile grave, pentru „soarta Ducăi-Vodă" și „planurile" Cantacuzinului Șerban-Vodă, ale eșuării dezastruoase a asediului Vienei, din 1683, întreprins de otomani; în acel prim-plan „apar" cărturari moldoveni, precum Miron Costin, „continuatorul operei de romană obiectivitate a lui Grigore Ureche", și fiul său Nicolae, Nicolae Milescu-Spătarul, mitropolitul Dosoftei și Dimitrie Cantemir, acesta pentru îndeosebi „faza scriiturii sale pe românește", *Divanul...*, și cu ceva spirit „domnesc de moșie", nu încă și „inspirat" de starea de „a svintei rossiestii împărății cneaz"; fiecărei opere de cărturar i s-a „înfățișat" relevanța, deși cu „duceri" fragmentare, dintr-un capitol în altul sau chiar de la o *Carte* la alta, de prin

[78] *Ibidem*, p. 408.

volumul *Monarhii*, în mai ales „cazurile" Miron Costin, „alăturat", pentru ceva timp, celui al Stolnicului Cantacuzino, și Dimitrie Cantemir, poate și din cauza deselor schimbări de „împrejurări" ale implicațiilor lor politice; salvarea excepționalei impresii produse de mai fiecare relevare de operă cărturărească, peste acele „duceri" fragmentare, „a venit" și din neobișnuita „împletire" a valențelor literare și istoriografice ale discursului iorghian; cam „încâlcite", ca „acele vremi ale săracei Moldove", străbătătoare de „război turco-polon" și îndurante de pe urma „răbufnirilor căzăcești", „avansurilor rusești" și „invaziilor tătărești", „apar", în iorghian „tablou", sporadicele domnii, cu „partide boierești", fără clară miză politică „de Țară", ci „stârnite", precum cel „al Ruseteștilor", de Brâncoveanu, sau, prin mai ales Costinești, de „iluzia" cuvenirii suzeranității sobieskiene a Poloniei și, finalmente, de „opțiunea pro-rusă" a lui Dimitrie Cantemir; în *Criza Răsăritului european...*, ultimii domni munteni „s-au văzut" plătind tragic, cu viața, pentru „străduința" de a se face recunoscuți ca „de Țară", pe când în Scaunul Moldovei „s-au adunat priveliștii întristătoare de primejdii asupră-i, chipuri de domni" care mai de care sporadice; ceva mai devreme decât pentru Țara Românească, „suirea" în Scaunul domnesc de la Iași a primului „autentic" Fanariot, Nicolae Mavrocordat, „s-a văzut" ca deplin semnificantă în sensul celor menționate; mai răzbăteau însă, din fundalul „tabloului" iorghian al sfârșitului *epocii Monarhilor*, vibrații ale sufletului românesc încă nutritor de „forme organic îndătinate" și astfel apte de „înnoire" spre „cuvenită curgere a vieții neamului": „Domnia de monarhi români căzuse. Speranțele cele mai îndrăznețe ale unei noi generații se împrăștiaseră, deși ... nu definitiv, dar crezul fundamental, așa cum îl manifestaseră Costineștii și Constantin Stolnicul Cantacuzino, rămăsese. Îl va duce cu dânsul, în pribegia lui de un deceniu, tăiată prin moarte, Dimitrie Cantemir ... Vechea monarhie românească, pe cale de a fi înlocuită cu altă formă occidentală <Reformatorii Fanarioți>, se sprijinea pe un fisc care întreținea deficitele financiare și lăcomia nesfârșită a stăpânitorilor constantinopolitani, ca și strălucirea unei Curți domnești ce imita Stambulul împărătesc și a unei boierimi care și-a părăsit așezările de la țară pentru a deveni, în Țara Românească mai mult decât în Moldova, o podoabă a Curții ... Dar, oricâte încercări se făceau de a se stabili o ordine financiară, tot vechiul păienjeniș rămânea, în așteptarea reformelor care vor fi rezervate altei epoce"[79].

Iorga „s-a străduit", așadar, să reconstituie sau, cum i-a plăcut a spune, să facă „a se vedea, în tablou cultural, forme de viață românească", mai toate „organic îndătinate", dar și „deschise", prin însăși vitalitatea „sufletului neamului", spre „noutate", partea cronologic „socotibilă" cam de pe la mijlocul secolului al XVI-lea și până la Fanarioți, din a sa, „cea mare", *Istoria Românilor*; a căutat înadins și a reușit să producă lecturii respectivei părți de sinteză puternica impresie că, pentru „neamul său", istoria a semnificat „o curgere umană a vieții", cu „afluențe" presupuse de timpurile moderne „nezdruncinătoare de fondul sufletesc", înainte de survenirea „lucrării" denaturante de „acela" a ideilor „abstracte", de sorginte „apuseană", îndeosebi „franțuzească", încă de prin ultimul sfert de secol XVIII și întru perturbarea „organismului național". Cât despre aprecierea valorii istoriografice a aceleiași părți

[79] *Ibidem*, p. 413, 425, 429.

de sinteză, așa ceva s-ar reuși cel mai bine printr-o comparație cu ceea ce Xenopol „cuprinsese", sub însemn de *epocă modernă de până la Fanarioți*, în a sa, „tot mare", *Istoria românilor din Dacia Traiană*. De altfel, cu nimic altceva n-ar suporta termeni de comparație valorică acea parte de sinteză iorghiană decât cu cea, tot de sinteză, xenopoliană, prin raportare, se înțelege, la istoriografia română. N-ar prea conta, pentru relevanța acelui fel de comparație, sesizarea ori observarea neidenticei „acoperiri" cronologice a celor două părți de una și, respectiv, de cealaltă sinteză. La o atentă sau calificată lectură comparativă a ambelor părți textuale, s-ar reține că Iorga a perseverat până a străluci în genul istoriografic *reconstituitiv* de „date, elemente și forme istorice", iar Xenopol a excelat printr-un demers, tot istoriografic, *interpretativ-ideatic*, pe „coordonate" ori „liniamente"/„serialități" apetente *tematic*. Și n-ar putea să țină decât de competența profesională, de chiar „gustul" ori „simțul" fiecăruia dintre cei aplecați lecturii tragerea de „învățăminte istorice" de prin cele două „tratări" de epocă modernă românească, fie și fără general convingătoare ierarhizare valorică a lor. Oricum, din toată istoriografia română, nimic n-ar putea fi mai „de învățătură" decât cele două părți de clasice sinteze, cu privire la ceea ce s-a ajuns a se considera, oscilant, când „medievalitate târzie", „premodernitate" sau „feudalism dezvoltat", când „tranziție de la medieval la modern", „fază între medieval și modern" ori „modernitate timpurie". A putut conta însă, pentru tragerea de acea „învățătură", perspectiva, fie de medievist, fie de modernist, din care au fost supuse lecturii comparative ori altfel cele două părți de mari sinteze. Pentru un medievist „sadea", preferința de lectură, cu beneficiu „de învățătură", s-ar îndrepta spre mai ales partea de sinteză iorghiană, pretabilă adaosurilor mereu posibile de gen *reconstituitiv*, metodic *pozitivist*, „pe fir documentar", mereu confirmante de *sensul medieval* al celor petrecute prin secolele XVI și XVII românești. Pe când, modernistului „de formație" i-ar fi „de folos profesional" lectura îndeosebi a părții *de la Matei Basarab și Vasile Lupu până la Fanarioți* a sintezei xenopoliene, deoarece, chiar dacă nu s-ar arăta întrutotul convins de „tratarea serială" a fenomenelor de prin acel decurs istoric, i s-ar reține mult atenția de „succesiunea formelor de cugetare" precum *slavonismul* și *grecismul*, încât *românismul* reactiv *ab initio* față de „ceea ce i-a fost străin și cu primejdie de a-l surpa" să i se reveleze în sens inexorabil modern, *ideatic*. Din medievistică perspectivă, partea de iorghiană sinteză pe care autorul însuși „a văzut-o" ca de *epocă modernă*, se relevă, cu domnii „mici" sau „mari", astfel ierarhizabile nu neapărat după cât a durat una ori alta, și instituții, structuri sociale, credințe și valori culturale, prin încă puternice trăsături de Ev Mediu. Iar din modernistică perspectivă, partea de sinteză xenopoliană „se prezintă" ca una dacă nu de încă clar inteligibile *fenomene moderne*, atunci măcar de precedențe ori incipiențe de așa ceva; spre exemplificare, unui modernist i-ar fi de reținut că din „legitimarea domnilor de Țară" și-au tras seva de argumentație memoriile politice boierești de prin a doua jumătate de secol XVIII și începutul celui următor, revendicarea „dreptăților Țării" de Tudor Vladimirescu, programele revoluționare pașoptiste și chiar „dorințele" Adunărilor ad-hoc de la 1857; totodată, că și-au tras sevă de aceeași natură și „motivele", la însuși Xenopol și îndeosebi Eugen Lovinescu, considerării procesului esențialmente emancipativ de stat, națiune, societate, individ și cultură al modernității românești de secol XIX,

străbătătoare și de ulterioară temporalitate centenială, chiar de mai mult decât atât, proces asimilant ori valorificant de ceea ce a ținut de *românism* „înainte de Fanarioți", dar și acuzant, câteodată excesiv, de „îndurantă românească sub aceștia", și căruia i s-a dat impuls *național*, poate îndeosebi, dinspre Ardeal. Or, din iorghiană perspectivă, împărtășită, deși nu în clară explicitate, de medievișți cu mai ales preocupări de istorie ecleziastică, de istoria culturii și literaturii române vechi, acel proces amplificat prin secolul XIX și marcat „de idei abstracte, de împrumut, și de spirit subversiv", ar fi contravenit valoric „frumoaselor și adevăratelor forme de îndătinată viață românească", sub primordiale „semne de modernitate", de prin „veacul Monarhilor și Cărturarilor". Problema, pentru oricare perspectivă, dintre cele două menționate, ar fi că nici la Iorga, nici la Xenopol nu se disting, sub considerarea sau intitularea respectivelor părți de sinteze ca *moderne*, clar astfel determinabile *forme* ori *fenomene*; era ceea ce fiecare dintre cei doi *mari clasici* ai istoriografiei române „a lăsat să se lămurească" la lectura părții de a sa sinteză; din fiecare acea parte răzbate superbia ilustrării de anumit gen istoriografic, xenopolian *interpretativ/explicativ* ori iorghian *reconstituitiv*, în egală măsură *cultural* prin „înțelesuri primordiale" și nu după repere „însușite" de mai noi studii culturale, cu accent pe definiții și teoretizări sociologice sau chiar psihologice, aplicabile istoriei, adeseori până aproape de secătuirea acesteia de specific/propriu miez deopotrivă ontologic și axiologic.

Un gen *descriptiv*, de tot mai răspândită obișnuință printre specialiști de „mai nouă școală istorică", a fost puternic exponențiat, pentru *Istoria românilor* (3 volume, ultimele două în câte două părți fiecare, București, 1935–1946), de Constantin C. Giurescu. Acesta, „îndrumat" de mai ales tatăl său, Constantin I. Giurescu, acribios investigator de surse documentare și narative pentru studii și articole conducătoare, de crezut, spre sinteză istorică, fără, însă, din nefericire, de atingere a unui atare și atât de jinduit „liman", și-a însușit „de timpuriu" instrumentarul profesiunii. I-a rămas, de la tatăl său „plecat prea devreme la cele veșnice", „datoria" și nu puține „temeiuri" pentru elaborarea sintezei istorice naționale. „Pașii" spre așa ceva i-au și fost destul de elocvenți, cu publicații „de tinerețe" și privind „aspecte" ori „teme" de îndeosebi medievistică, chiar de modernistică istoriografică: *Legiuirea lui Caragea. Un anteproiect necunoscut* (București, 1923), *Le voyage de Niccolo Borsi en Moldavie* <en> *1663* (Paris, București, 1925), *Nicolae Milescu Spătarul. Contribuțiuni la opera sa literară* (București, 1927) etc. Și-a etalat spiritul „hipercritic" prin *Introducere* pentru *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă (1359–1595) întocmit de Grigore Ureche Vornicul și Simion Dacălul* (ediția a treia, Craiova, 1943). Și-a făcut „nume de frunte al școlii hipercritice", cu reactivitate virulentă, deși nu întru totul justificată, față de dezinvoltura diegetică iorghiană, pe care „a socotit-o" ca impresionantă la lectură, dar și „amendabilă" pentru „scăderi ale controlului de surse, date și nume istorice". În *Prefață* la volumul I, *Din cele mai vechi timpuri până la moartea lui Alexandru cel Bun*, de primă ediție a *Istoriei românilor*, și-a expus ceva părând mai curând un *credo* profesional decât *concepția* sa istorică; și-a mărturisit prioritara considerare istoriografică a „celor cari au reușit să alcătuiască formațiuni politice, să aibă viață de stat, fiindcă statul este mijlocul cel mai perfect ...

spre a asigura desvoltarea liberă a unui popor"; apoi, admiterea „importanței istoriei sociale, economice și culturale", fără supralicitarea „pornirii de la fapte de ordin material ..., cum își închipuie simplist partizanii materialismului istoric"; de asemenea, refuzul „împărtășirii tezei pretinzând să explice totul numai prin idei", altfel spus, „cu primatul absolut al spiritului". Prin faptul elaborării și „arătării" sintezei s-a confirmat ca perseverent însușitor al metodologiei studiului pozitivist, factual sau în sine reconstituitiv, fără ilustrativ „tablou al timpurilor" și cam lipsit de apetență pentru „zborul" ideatic, interpretativ ori explicativ de *fenomene* ale trecutului românesc. Nu și-a „împărțit" sinteza în *epoci istorice*, ci a recurs laaleatorii delimitări sau cuprinderi temporale, cum le vădesc și subtitlurile volumului II, *De la Mircea cel Bătrân și Alexandru cel Bun până la Mihai Viteazul*, și de volum III, *De la moartea lui Mihai Viteazul până la sfârșitul epocei fanariote*. Din lectura părților de text acoperitoare de a doua jumătate de secol XVI, de întregul secol XVII și de începutul celui următor nu răzbate nimic ce să țină, precum, cu mai sus arătate diferențe, la Xenopol și Iorga, de considerarea *timpurilor moderne*. C.C. Giurescu a fost asiduu preocupat să redea factualitatea trecutului „așa cum a fost", fără a-și pune problema semnificațiilor fiecărei temporalități mari când „aceea" s-a petrecut. Prin consecință, nici faptelor nu le-a prea relevat, după caz, semnificațiile, inteligibile, de altfel, acestea, din perspectiva considerării sensului general ori „pe epoci" al „curgerii" istoriei. În prima parte, a volumului II și în tot prima a volumului III, părți, ambele de ținuta unor tomuri, apar ca pur și simplu descrise *domnii*, una după alta cu foarte condensată „înșirare" a numelor și datelor fiecăreia; *domnilor*, cu deosebire celor mari, le-au fost încercate, prin „extracții" de cuvinte din documente și texte narative, caracterizări, nu și impresive portretizări; mai fiecărei *domnii* i-a făcut o parcă „anamnezică fișă"; la fel celor cuprinse de partea a doua de volum II și de cea, tot a doua, de volum III, de la *titluri*, *atribuții* și *venituri domnești*, *stări sociale și religioase*, *organizare administrativă*, *dregătorii*, *ținuturi*, *districte*, *orașe* și *târguri*, *organizare judecătorească* și *organizare militară* la *literatură*, *istoriografie* și *artă*, cu incluziuni textuale „de nișă" privind *Transilvania*, *Românii din Peninsula Balcanică* etc. Din „caracterizările" de *domni* de prin volumul III de mai întins interes, aici, precum ale unor Radu Mihnea – „era fiul lui Mihnea Turcitul, a stat, copil fiind, câtăva vreme la mănăstirea Iviron, de la Sfântul Munte, apoi timp mai îndelungat la Veneția și Padova, unde a învățat carte ..., începuturile stăpânirii lui fiind grele, boierii nu vedeau cu ochi buni pe acest «Domn turc»" –; Matei Basarab – „este tipul reprezentativ al domnului de țară, ieșit din rândurile boierimii, legat de pământ prin moșiile pe care le stăpânește, lăsate de un lung șir de strămoși, având cele trei însușiri care au caracterizat pe toți marii noștri voievozi, de viteaz, credincios și gospodar" –; Vasile Lupu – „își ia numele, amintind tradiția imperială bizantină, de Vasile, e un om mândru, «cu hirea înaltă», cum îl caracteriza Miron Costin, iubește fastul, strălucirea, îi plac veșmintele și podoabele bogate" –; Constantin Brâncoveanu – „a avut una din domniile cele mai lungi din istoria Munteniei ..., nepot al lui Șerban Cantacuzino și dispunând de o avere însemnată și deplin mulțumit cu situația sa, nu voia Tronul, fiind împins să-l primească de către ceilalți boieri care-i prețuiau firea chibzuită, pașnică și aleasă" –, nu s-ar prea putea

desprinde ceva asemuibil ipostazierilor *politice* xenopoliene ori „chipurilor"/portretelor *monarhice* iorghiene; în privința titlurilor și actelor domnești, a stării boierimii, a organizării Țărilor, a ctitoriilor, tipăriturilor și scrierilor, reținatenția „lămuriri" etimologice sau cronologice, pentru „producțiile" literare, istoriografice și artistice stilul ori „curentele" apărând ca de convențională „încadrare", nu și de specifică expresivitate; mai nimic, din „aspectele" legislative, instituționale sau culturale, de prin cele două părți secundare ale volumelor II și III, nu prezintă „semne" anticipative ori incipiente de modern; în partea a doua a volumului III s-a rostuit considerarea *epocilor culturale*, anume *Epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu* sau *Epoca lui Șerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu* și *Dimitrie Cantemir*, într-o accepțiune cam ternă, fiindcă, pentru fiecare „caz epocal" menționat, „cultura unei epoci este rezultanta unei serii întregi de factori", de la „operile originale, dovada puterii de creație", „traducerile și adaptările", „tiparul care îngăduie difuzarea lucrărilor", „limba unificatoare, a poporului", la „caracterizabilă personalitate, acea întrupare reprezentativă, înzestrată cu putere de creație"; în redarea literaturii și a istoriografiei din secolul XVII și de la începutul celui următor abundă „date", fie despre autori, texte tipărite ori manuscrise, cu „lămuriri" privind „atribuiri auctoriale", fără ceva de specială relevanță pentru, spre exemplu, devenirea *cronisticii* întru *scris istoric* măcar incipient modern. Când a elaborat *Istoria Românilor*, C.C. Giurescu a lăsat, se pare, „în urmă", nu neapărat și „uitării", cuvintele sale dintr-un manual pentru clasa a VIII-a de elevi, de liceu, despre *Împărțirea istoriei românilor*, cu „precizări" despre începuturile și durata timpurilor moderne românești: „Istoria poporului nostru e în legătură cu istoria popoarelor de prinprejur și în genere cu istoria europeană și a omenirii ...; de la 1541 înainte, o fază nouă începe în desvoltarea statelor noastre; prin mișcarea națională și socială a lui Tudor Vladimirescu începe perioada renașterii noastre. În acest răstimp <1541–1821> are loc o înflorire a spiritului românesc, care atinge culmea la sfârșitul veacului al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea. Sub raportul politic, în schimb, suntem în scădere, afară de câteva momente, dintre care acela, strălucit, al lui Mihai Viteazul"[80].

Poate dacă și-ar fi urmat, cu plus de aplecare pentru „tratarea epocii de la 1541 înainte" – ceea ce, din *Prefața* la volumul I al sintezei *Istoria Românilor*, răzbătea ca reper esențial al „credinței sale de istoric", după care „Statul este mijlocul cel mai perfect spre a asigura desvoltarea unui popor" –, C.C. Giurescu, foarte sârguincios studios, ar fi relevat în urcuș de elocvență începuturile timpurilor moderne românești. De crezut că în acel mod de considerare a rolului istoric al Statului va fi contat „învățătura" de la tatăl său; de asemenea, „concepția profesorului preferat de pe timpul studenției", Dimitre Onciul, care, refuzând, deși nu prea convingător, xenopoliana „utilizare a influențelor culturale străine", precum *slavonismul* și *grecismul* înainte de *românism*, „socotise", de la Catedră și prin academice conferințe, *Epocele istoriei române și împărțirea ei*, cuvenirea „perioadelor determinate din punctul de

[80] C.C. Giurescu, *Istoria Românilor*, ediție anastatică, *Cuvânt înainte* de Dinu C. Giurescu, București, 2011, p. 7 și urm.; ediția din 1943, cu adaos de titlu *din cele mai vechi timpuri până la moartea regelui Ferdinand I*, a fost reeditată anastatic de Dinu C. Giurescu.

vedere al dezvoltării politice a Statului", cu „istoria nouă reprezentată, între anii 1541–1866, de domniile de diferite familii rupte de vechile dinastii ale *istoriei medii* de după întemeierile Moldovei și Țării Românești"[81]. Numai că și Xenopol considerase rolul istoric al Statului, într-o accepțiune amintind de aristoteliana *Politica* și de *filosofia Luminilor* reconsiderată germanic de Kant și Hegel, mai și „însuflețită" de *Aufklärung* și învederând *Cetatea* transpusă de moderni „cadrului statal al vieții politice", sub însă condiția admiterii/recunoașterii specificului românesc, cu „forme de cugetare", *slavonismul* și *grecismul*, „înăbușitoare" de *românismul* renascent îndeosebi cultural pe timpul secolului al XVII-lea, spre a se impune, dintr-un energic impuls național, evidențiat de *Supplex libellus Valachorum*, Școala Ardeleană, memoriile boierilor munteni și moldoveni, mișcarea lui Tudor Vladimirescu și restaurarea domniilor pământene, ca matrice a revendicatului „organism politico-instituțional suveran". Și Iorga, în *Geschichte des Rumänischen Volkes*, urmase, după „cerințele" seriei germane de *Geschichte der Europäischen Staaten*, „criteriul statal", pe îndeosebi „placul" lui Karl Lamprecht, dar și printr-o „originală însuflețire culturală" a ceea ce avea să poarte mult colorit pentru atotcuprinzătorul „tablou de cele trecute" al marii sale sinteze istorice naționale. La Dimitre Onciul, cu „exemplu" oferit și lui C. C. Giurescu, s-a înregistrat doar un enunț, nu și o ilustrare istoriografică a rolului Statului în devenirea istoriei românești. Despre acel rol și-ar fi putut avea cuvânt scris de greutate Ilie Minea, care „ducea", cu argumente ori atuuri profesionale ce nu-i lipseau, *Istoria Românilor în Evul Mediu* (Iași, 1920) și înspre Epoca Modernă, despre ale cărei „înțelesuri" s-a pronunțat, poate nu îndeajuns de congruent, prin „lecții ținute la Universitatea ieșeană", *Cultura moldovenească în prima jumătate a secolului XVII, Locul cronicii lui Ureche în istoria culturii românești, Când începe istoria noastră contemporană?*, toate, cele menționate, de an 1935, ultima hărăzind-o și revistei sale „Cercetări istorice" (XIII–XVI, Iași, 1940, p. 622–630); a considerat, între altele, că „istoria modernă la români a însemnat vremea de la consolidarea statelor Muntenia și Moldova ... până la 1848". Alexandru Lapedatu, în tot o „lecție de deschidere de curs" la Universitatea Daciei Superioare, *Noi împrejurări de dezvoltare a istoriografiei naționale* (Cluj, 6 noiembrie 1919), cu text „dat" primului număr al „Anuarului Institutului de Istorie Națională din Cluj" (p. 1–18), considera timpurile moderne românești ca de pe la 1600. Ioan Lupaș, de la aceeași Universitate și cu publicate „lecții", *Epocile principale în istoria românilor* (Cluj, 1928) și *Diferitele criterii pentru împărțirea istoriei românilor*, cea a doua menționată inclusă de Ștefan Pascu unui volum de *Scrieri alese* ale „înaintașului său" (Cluj, 1977, p. 63–71), „vedea" anul 1504 și mai ales anii 1593–1600, cum „precizase" și pentru manualul său de *Istoria Românilor* (Cluj, 1921), ca „început de epocă nouă mergând până la 1821"; în fundamentala sa carte, *Istoria Unirii Românilor* (București, 1937), evidența *marea faptă* a lui Mihai Viteazul ca de „deschidere de *epocă nouă*", pe ale cărei timpuri Unirea de la 1600 și-a tot reclamat cuprinderea într-un Stat semnificând, precum la 1918, România Mare. Ioan Ursu, „continuator declarat" al lui Dimitre Onciul la Catedra universitară bucureșteană, „pleda", cu „lecția de deschidere de curs", *Concepția istorică. Caracterizarea și*

[81] Dimitre Onciul, *Opere complete*, ediție de Aurel Sacerdoțeanu, vol. I, București, 1946, p. 9–27.

împărțirea Istoriei Românilor (București, 1924), pentru admiterea *perioadei*, nu epocii, *a III-a*, de la începutul secolului al XVII-lea până în vremile ... ce se caracterizează din punct de vedere ideal prin răspândirea ideei latinității și unității poporului român, idee care s-a infiltrat în decursul secolelor următoare în straturi mai adânci ale poporului și a dat naștere conștiinței naționale, care a dus la Unirea Principatelor și la Întregirea României". Ion I. Nistor, după ce „pledase" pentru „o tratare integrală a trecutului Neamului", în „lecția" sa inaugurală la Universitatea din Cernăuți, „ținută" pe 19 octombrie 1912 și publicată peste un an, *Die geschichtliche Bedeutung der Rumänen und die Anfänge ihrer staatlichen Organisation*, „s-a văzut nevoit", ca și pentru mai cunoscuta sa carte, *Istoria Bucovinei* (ediție Stelian Neagoe, București, 1991), să „etapizeze trecutul celor de neamul său aflați sub sceptrul Împăratului de Habsburg" prin considerarea „momentului despărțitor de timpuri, 1775–1777"; chiar și în asimilarea „trecutului bucovinenilor", de fapt al tot celor de mai ales „neamul său" din nord-vestul Moldovei, unei *Istorii a românilor*, apărută postum (2 volume, București, 2002–2003), rămâneau „spre luare aminte" unele „momente despărțitoare de epoci", pentru fie și doar „o provincie istorică ori alta", 1600, 1690, 1775 și 1812, încât relevarea de „aspecte moderne" ale măcar culturii românești de prin secolul al XVII-lea să nu-i prea vină „la mâna scriiturii". Și Alexandru Boldur, sub justificabilă „urgență națională", în „fascicolele" sale de carte, *Istoria Basarabiei. Contribuții la studiul Istoriei Românilor*, I. *Epocile vechi, până la secolul XVIII* (Chișinău, 1937), *Contribuții la studiul Istoriei Românilor. Istoria Basarabiei sub ocupația rusească (1812–1918). Politica. Ideologia. Administrația* (Chișinău, 1940) și *Basarabia românească* (București, 1943), a redat mai ales „vremurile de sub stăpânire străină", rusească pentru „moldovenii dintre Prut și Nistru", asupra secolului al XVII-lea românesc scriind cam puțin, iar secolul al XVIII-lea „lăsându-l deoparte", pe invocat și justificabil motiv al „lipsei de timp" alocabil studiului și elaborației de text. Cu studii speciale care de care mai valoroase în sine, dar și „conducătoare", prin însăși substanța lor, spre sinteză, P.P. Panaitescu, „congener" al lui C.C. Giurescu, nota, într-un manual de *Istoria Românilor* (ediția a șasea, Craiova, 1942), că: „Perioada modernă începe, la noi, la anul 1600 și ține ca și în Apus până la prima revoluție, ce înseamnă primul pas spre liberarea politică și socială a Românilor, mișcarea lui Tudor Vladimirescu dela 1821".

Preocupările îndeosebi de natură didactică asupra „periodizării" istoriei naționale „se vedeau" cumva încurcate în propria lor argumentație sau copleșite înaintea și la momentul elaborației de Iorga a marii sale sinteze istorice românești, o „lecție" a sa „de deschidere de curs" pentru studenții Academiei de Comerț (5 noiembrie 1932), intitulată *Zădărnicia împărțirilor obișnuite ale istoriei universale*, provocând descumpănire printre profesori și cercetători de respectiv domeniu umanistic, de vreme ce dădea de înțeles că „acelea", mai și „învechite", ar fi „stricătoare de unitatea ansamblului", fiindcă nesocoteau adevărul conform căruia „epocile se lămuresc nu în ele, ci prin ele, de la una la alta, neputându-se a vorbi de una fără a gândi la alta și a întreprinde explicația uneia fără a le ști pe toate"[82]. Poatecă fiind la rându-i descumpănit, C.C. Giurescu a oarecum escamotat „problema

[82] N. Iorga, *Generalități...*, ediția a IV-a, p. 192 și urm.

împărțirilor" pentru a sa *Istoria Românilor*, cu primul ei volum din 1935. Acea „problemă" nu s-a prea „văzut" pusă, cu implicite „lămuriri", nici în scrierile lui Gheorghe I. Brătianu, care, pe timpul profesoratului universitar la Iași și, după 1940, București, a cam sustras-o punerii *in spe*, „lecția" sa „de deschidere de curs", *Concepțiunea actuală a istoriei medievale*, imediat publicată (Iași, 1923), răspunzând unor stricte necesități de „înfățișare" mai curând a „înțelesurilor" decât a reperelor temporale proprii „domeniului profesat". Spre a legitima însemnătatea a „o mie de ani din dezvoltarea omenirii", decurs temporal „ascuns" de gânditori și scriitori ai Renașterii și de „continuatorii" lor „sub haina împrumutată de la Antichitate", și-a anunțat obiectivul direcțional de curs universitar, acela de a proba că „Evul Mediu nu e noaptea ce se lasă greu peste apusul de soare al culturii greco-romane, pentru a o împrăștia razele biruitoare ale răsăritului Renașterii"; a pledat, prima dată în mod clar, la nivelul istoriografiei noastre, însă cu strălucire „experiență" a studiilor de licență și doctorale sorboniene dintr-o „fază" deja anticipativă de „programul de la «Annales...»", pentru necesitatea recunoașterii și explicării „genezei medievale a lumii moderne", cu „semne ale monarhiei centralizate" vădite încă de Franța lui Filip cel Frumos, ale chiar raționalismului, „regăsibile", înainte de Descartes și fie „scolastic", la Robert Grosseteste și Roger Bacon; cu deja preocupări de istorie bizantină, „înțelegea" că nu atât marea schismă între catolicism și ortodoxie, cât ascensiunea puterii otomanilor implicantă și de cucerirea de aceștia a Constantinopolului „continuator al Antichității, un timp și după prăbușirea Imperiului Roman de Apus", a provocat „despărțirea" Orientului de Occident. Câtă vreme a fost profesor la Iași, s-a afirmat cu prevalență ca medievist, inițiind, alături de colegii săi Mihai Berza și Dionisie M. Pippidi, un mare proiect, scontat a atinge, la publicarea „rezultatului", circa 3 000 de pagini, sub titlul de *Histoire de l'Europe au Moyen Âge 293–1566*, proiect „vitregit de împrejurări", nu înainte de a fi ironizat de Iorga pe considerentul mai curând al neîncrederii sale în demersuri istoriografice „colective", condamnate fatalmente mediocrității diegetice, decât al subaprecierii abilităților presupuse de „așa întreprindere" ale tinerilor, atunci, istorici ieșeni, „încurajați", de altfel sau *ab initio*, de confirmarea colaborărilor unor „prestigioase nume străine" întru nădăjduita temeinicie a demarării ei.

Într-o a doua parte, de pe la 1940 și cât a fost să fie, a activității sale profesionale, Gheorghe I. Brătianu s-a dedicat, de crezut că și din sentimentul prețuirii rolului bunicului său Ion C. Brătianu și al tatălui său Ion I. C. Brătianu în edificarea României, operă națională pentru a cărei izbândă s-a implicat și el însuși, voluntar, printre combatanții pe fronturile Războiului Întregirii și ale Războiului Salvgardării Neamului, și unor teme istoriografice privind secolul XIX și prima parte a celui următor. Pe timpul vieții sale nu și-a prea înregistrat, prin apariții editoriale, preocupări asidui și sistematice asupra secolelor XVII și XVIII din trecutul românesc, dincolo de câteva notații, ce-i drept, „pline de miez cognitiv", conținute de „însuflețitele" publicații *La Bessarabie. Droits nationaux historiques* și *Origines et formation de l'unité roumaine*, ambele de crucial an 1943 și cu „loc de tipar" București. Tematica unor publicații postume, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane* (München, 1969), *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele Române* (Paris, 1977), i-au confirmat specializarea primordială de medievist. Din

însă două publicații tot postume, *L'organisation de la paix dans l'histoire universelle. Des origines à 1945*, cu *Préface* de John Rogister (București, 1997), și *Chestiunea Mării Negre*, ediție de colecție, de Victor Spinei și Ionel Cândea (București, 2022), după „forma șapirografică" a două volume de prelegeri sub egida Universității București, ținute prin anii 1941–1943, răzbătea realitatea preocupărilor asidui, cu vervă și de modernist, relative și la secolele XVII–XVIII, chiar XIX și XX. Între *formele de organizare a păcii*, fie *ierarhică*, de putere (*Imperium*), fie *federativă* sau „de alianțe" (*Foedera*), și-a aflat relevarea și *sistemul european de state suverane*, consacrat prin Pacea din Westphalia (1642 și 1648), *sistem* căruia, cum sesiza istoricul român, nu i s-au inclus „stări politico-statale est-europene" marcate încă de ofensiva otomană și rivalitățile polono-suedezo-căzăcești, permisibile „învigorării și expansiunii Rusiei". În *Chestiunea Mării Negre*, partea a doua de text, *Epoca modernă și contemporană*, se „înfățișau noi timpuri" ca desprinse din implicațiile „stării de lac turcesc" a luciului de apă pontic; între atare implicații, cu efect de perspectivă istorică și îndeosebi asupra spațiului nord-pontic, profesorul Brătianu a considerat, alături, chiar mai presus de cele economice, unele provocate de „factorul demografic-căzăcesc", viguros „umplutor", prin mai ales secolul al XVII-lea, de acel „areal" și tendent, fie și fără succes, din cauza aprigelor rivalități de putere, polono-suedeze, polono-tătaro-otomane, și a avansurilor Rusiei, spre constituire statală de sine stătătoare; între cauzele eșecului „planului" Poloniei de atragere a căzăcimii sub influența sau dominația ei „crăiască", implicit prin protecția uniaților ucraineni cu Biserica Romei, a situat, întâi, reacția celor ortodocși dintre „aceia", care, asociindu-și tătarii Hanatului Crimeii, „au dus" sângeroasa bătălie de la Beresteciko, de an 1651 și tranșată victorios de partea Craiului, bătălie semnificând „una din cele mai mari din veacul al XVII-lea și din întreaga istorie modernă", asemuindu-se celei, tot mari și de veac VIII, consfințitoare de victoria lui Carol Martel, la Poitiers, contra „invaziei musulmane"; apoi, „actul de la Pereiaslav", din 1654, prin care Bogdan Hmilnițki „s-a atașat" Rusiei, cu îndelungi consecințe geopolitice asupra întregului Est European. S-ar putea, de aceea, admite că și teme de istorie a secolelor XVII și XVIII s-au rostuit în preocupările lui Gheorghe I. Brătianu, îndreptate, se pare, spre o mare sinteză istorică europeană, pe care, de nu i-ar fi fost ingrată soarta, să o fi coordonat fructuos, după străveziu însușit „model francez de serie *Clio*", fără risc de „gust amar", avut de Iorga după nefericit „cenzurata-i" colaborare la editata de H.F. Helmolt *Allgemeine Geschichte* (Leipzig, 1899...), cam „sufocată" de „contributori" inegali valoric[83]. I-ar fi stat, aceluiași Brătianu, în deplina-i competență, coordonarea sau realizarea „ca de unic autor" a unei sinteze istorice naționale, „un pas" spre așa ceva părând a-l fi reprezentat cartea *Origines et formation de l'unité roumaine*. Cum ar fi arătat, într-o atare sinteză, „tratarea" și a „perioadei" de pe la mijlocul secolului al XVI-lea și până la Fanarioți „sau mai departe" a dat de înțeles și prin cuvinte „de deschidere" a capitolului V, *Fărâmițare teritorială și unitate spirituală*, al menționatei cărți, tradusă românește: „Este interesant să relevăm ... contrastul între fapte și idei. Dacă examinăm doar partea politică, istoria Țărilor Române în epoca modernă – cu excepția episodului lui Mihai Viteazul – este o serie lungă de dezmembrări succesive, până la începutul

[83] *Ibidem*, p. 350, nota ed.

secolului al XIX-lea, fără ca principiul însuși al existenței lor politice sau al autonomiei lor să fi fost totuși contestat vreodată. Pe de altă parte, în aceeași epocă, din secolul al XVI-lea și până în secolul al XVIII-lea, se manifestă cu tot mai multă forță și convingere conștiința de rasă și de limbă a tuturor românilor trăind sub atâtea regimuri diferite și separați de frontierele imperiilor care îi anexau. Această dublă evoluție, în același timp paralelă și contradictorie, reprezintă unul din aspectele cele mai originale și trăsătura cea mai remarcabilă a istoriei românești din această perioadă, prea ușor considerată decadentă în sensul absolut al cuvântului”[84].

Și Petre P. Panaitescu a vădit, până să survină turnura dură a vieții omenești și a activității sale profesionale la capăt de tulburi ani 1940–1947, atuuri solide pentru considerarea ca de prin secolele XVI–XVII începând a *perioadei moderne* a istoriei naționale, ceea ce preconizase și cu „date de el” manuale școlare, între care și cel mai sus de aceste rânduri de comentariu avut în vedere. S-a și îndreptat inițial spre studii de istorie modernă și contemporană, prin documentate *Contribuții la o biografie a lui N. Bălcescu* (București, 1923). Și le-a continuat, cu o anumită schimbare de accente, în biblioteci și arhive din Polonia, unde l-a condus o bursă de studii parcă de compensare a neînsușirii uneia de el mult dorită, la Paris, însă înlesnitoare, cea dobândită, de merituoase publicații, precum *Planurile lui Ioan Câmpineanu pentru unitatea națională a românilor. Legăturile cu emigrația polonă* (Cluj, 1924) și mai ales *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin* (București, 1925), de real răsunet, aceasta, a doua menționată, de vreme ce a fost „găzduită” de „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice” (seria III, tomul IV, p. 149–372), „circulând” și ca extras după prestigioasa revistă. Studiile „polone” și le-a intersectat cu cele „pariziene”, rezultând, de asemenea, merituoase publicații, de la *Nicolas Spathar Milescu, 1636–1708*, în „Mélanges d’École Roumaine en France” (IV, 1925, 1, p. 135–144), *Emigrația polonă și Revoluția română de la 1848* (București, 1929) etc. Cele mai valoroase studii, cu notabilă tendință spre sinteză, și le-a „îndreptat” asupra secolelor XVI și XVII românești; volume de *documente*, între care și cele servindu-i pentru monografia lui *Mihai Viteazul* (București, 1936), investigarea și editarea de *manuscrise* ori de texte *narative* ținând mai ales de menționatele secole i-au îndrituit Catedra universitară, prilejuindu-i enunțul și validarea *concepției de studiu*, cu accent pus deopotrivă pe reconstituiri factualice și interpretări tematizante; și-a înscris studiile în tendințe de noutate, nu doar „la noi”, ale mai fiecărei „ramuri” de istorie, socială, politică, economică, instituțională și culturală. În anul de „cumpănă a apelor operei sale”, 1947, „s-a îngrijit” de un volum, *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, reunitor de texte ale sale publicate „începând din 1933” și pe care și le aprecia introductiv ca fiind „cele mai întinse și mai importante”, tratând „subiecte” ori „probleme”, precum *Perioada slavonă la Români și ruperea de cultura Apusului, Originea clasei boierești, Numele neamului și al țării noastre, Începuturile literaturii în limba română* etc., toate împreună și fiecare distinct atestând „punctul de sprijin” reprezentat de „lămurirea părții acoperitoare de secolele XVI și XVII” ca

[84] Gheorghe I. Brătianu, *Originile și formarea unității românești*, trad. în română de Maria Pavel, cu studiu introductiv de Ion Toderașcu, Iași, 2018, p. 155.

scrutare a perspectivei generale a sintezei istorice naționale. Dacă Gheorghe I. Brătianu „a venit" istoriografic spre respectivele secole ca din preocupări ale sale vizând fie secolele VI–XIV, mai ales, fie „construcția națională de pe la 1848 și până în anii interbelici", Petre P. Panaitescu făcea „să i se înțeleagă" centralitatea studiilor privind *perioada modernă* începând, cum aprecia, cam de prin 1541 sau 1600 și cunoscând „un interior ei prag despărțitor", al Fanarioților. Cu volumul *Interpretări românești* a ținut parcă „să arate" cum ar fi putut „să fie" o sinteză de istorie a românilor întreprinsă pe cont propriu auctorial sau prin coordonare de colaborări. A mai ținut străveziu să probeze, cu același volum, ceea ce putea fi cunoaștere istorică „rezistentă în fața tezismului marxist" deja pătrunzător, la 1947, până la denaturare, de resorturi ale studiilor istoriografice.

Cât și cum a putut „rezista" profesionalismul istoricului Panaitescu aveau să vădească, pe lângă studiile sale introductive pentru edițiile profund critice ale operelor cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin, monografia *Dimitrie Cantemir* (București, 1958) și îndeosebi volumul *Începuturile și biruința scrisului în limba română* (București, 1965) ori cartea postumă *Introducere la istoria culturii românești* (București, 1969). Va fi îndurat, de crezut, că studiile sale privind secolele XVI–XVII și pe care și le-a considerat ca de *istorie modernă* i-au fost asimilate, sub consemn al însușirii de „tezism marxist", *medievisticii* referitoare la „feudalismul dezvoltat". Și-a rostuit, pentru *Introducere* la *Interpretări românești*, un *credo* profesional menit a străbate și „în rău schimbătoare vremuri"; întâi de toate, pe ton de acel *credo*, nota că „niciuna din problemele cu adevărat mari ale istoriei noastre nu se poate înțelege fără un studiu comparativ cu instituțiile din Europa", deoarece „instituțiile istorice trec de granițele țărilor și popoarelor, cele românești fiind o parte a instituțiilor europene", de vreme ce tot „istoria noastră n-a fost nicio minune, nicio monstruozitate, adică dezvoltarea unei societăți izolate cu forme particulare și unice"; apoi, că „Europa Răsăriteană și Sud-Estică a format, în interiorul unității mari europene, o unitate", desigur, distinctă, cu „o evoluție specială a culturii"; de asemenea, că „influența slavă *medievală* asupra acestei lumi și în special la noi n-a fost o decădere, cum s-a spus adesea", cauzele „decalajului" între Occident și Orient fiind „de aflat altundeva" decât prin simpla apreciere a *slavonismului* ca „formă" de înstrăinare ori de alterare a ceea ce originar a fost să fie românesc; că, marcate fiind de „anumite neînțelegeri", precum cele privind *slavonismul* și *ortodoxia*, „etichetate", acestea, drept „o nenorocire" provocatoare a „rupturii noastre de cultura apuseană și romană", toate „liniile mari" ale istoriei naționale, chiar și „mărginindu-le" la Evul Mediu și Epoca Modernă, au putut fi „puțin studiate" și din „puncte de vedere" contradictorii; în fine, că „un fals patriotism declamator împiedică pe istorici să privească lucrările științific". Studiile asidui, exemplare prin metodă și percutanța *interpretărilor*, au concentrat, la P.P. Panaitescu, „înțelesuri" de foarte specială referință ale „trecerii istorice" românești „de la medievalitate spre modern": „În definitiv, cultura slavo-bizantină se identifică la noi cu vechiul regim ... Cultura aceasta în formele ei pure dispare în veacul al XVII-lea, adică atunci limba slavonă în Biserică, în Stat și în literatură face loc celei naționale. <Așa ceva> coincide cu schimbarea societății românești la sfârșitul secolului al XVII-lea, trecerea de la perioada voievodală la cea aristocratică-boierească. Domnia în forma dinastiei

patriarhale dispare și e înlocuită cu predominarea boierimii, adică a proprietarilor de pământ, atât în viața economică, cât și în cea politică. Pe când slavonismul era forma tradiției hieratice a domniei, literatura în limba română a fost forma națională a vieții mai simple boierești. Această schimbare în cultura noastră, așa de importantă, care înseamnă începuturile literaturii române și introducerea limbii române în Biserică, este deci rezultatul unei schimbări sociale <...>. Totuși, oricât de mare ar fi importanța schimbării ce s-a produs în cultura românească în veacul al XVII-lea, care înseamnă sfârșitul slavonismului ..., societatea românească rămâne tot patriarhală și agricolă, cu viață spirituală medievală ... Nu numai spiritul culturii românești a rămas cel ortodox ca în Evul Mediu, dar nici stilul bisericesc bizantin, singura creație de artă, nu s-a schimbat esențial și chiar alfabetul cu care se scria limba română a rămas, precum se știe, total slavonesc-chirilic ... Principatele Moldova și Muntenia sunt opera voievozilor. Fără a nega puterea și rolul politic al boierimii în secolul al XV-lea, putem spune totuși că rolul domnului era superior ... Astfel, statul românesc până în veacul al XVI-lea poate fi caracterizat ca un stat voievodal. Dar în veacul al XVI-lea, care este o perioadă lungă de tranziție, lucrurile se schimbă ... Elementul de continuitate în politica țării nu mai este domnia, ci boierimea mare. Veacul al XVII-lea formează în istoria noastră o nouă perioadă, perioada aristocratică, după cea voevodală ... Slavona era forma de expresie hieratică a statului voievodal cu aspectul său de tradiție sacră, româna a devenit forma de expresie națională a statului boieresc”[85].

Acel an, 1947, s-a înscris, cu ascuțită semnificație, în istoriografia română, ca „al manualului Roller”. La momentul său, manualul intitulat *Istoria României* a servit ca „bulă de oxigen” celor „angajați revoluționat să știe și să predea” disciplina indicată prin titlul său pentru toate „nivelurile de învățământ și cercetare”, după „tezele marxist-leniniste” întruchipante de „materialism dialectic și istoric”. În „legitimarea” manualului se invocau cu precădere acele „teze, dezvoltate creator”, din „teorie și practică revoluționară”, de I.V. Stalin, dar și „tradiția progresistă a gândirii social-politice românești”. Primul text de atare „gândire” din România, cu scontată aplicabilitate istoriografică, a fost produs de C. Dobrogeanu-Gherea, sub titlul de *Concepția materialistă a istoriei* (București, 1892), text conform căruia „factorul hotărâtor în mersul istoric al omenirii n-a fost nici intelectul, nici pornirile și pasiunile omenești, ci bazele materiale ale societății”, istoria nefiind altceva decât „succesiunea modurilor de producție, sclavagist, feudal și capitalist”, spre „a urma, pe cale revoluționară, cel socialist”. Iar ceea ce a căutat „să explice” Gherea, anume că, pentru „cazul” românesc, „prefacerea societății feudale în societate burgheză modernă” justifică, prin „trăsăturile” respectivului „proces”, considerarea „socialismului într-o țară înapoiată”, cu tarele unui „regim neoiobăgist”, avea să se asimileze „criticii cominterniste aplicate României burghezo-moșierești”. Prin anul 1945 și dintr-un cam „defazat”, după 1943, reflex „cominternist”, Lucrețiu Pătrășcanu „trata”, la „Cartea Rusă”, *Un veac de frământări sociale*, adică un decurs istoric, de pe la 1821 începând, când „poporul român a trăit până la 1864 sub regim feudal”, iar după acel an, al reformei agrare a lui Cuza-Vodă, „sub regimul iobăgiei”, zdruncinat

[85] Petre P. Panaitescu, *Interpretări românești*, București, 1947, p. 25 și urm., 245 și urm., 252.

de răscoale țărănești, încât să-i fie anunțată „îngroparea" de Partidul Comunist. S-au înregistrat însă și „poziții" în spirit constructiv față de *concepția marxistă*, incluse, cu nuanțate comentarii, de Pompiliu Teodor, volumului *Din gândirea materialist-istorică românească. 1921–1944* (București, 1972). În anii 1925–1926 și pentru ieșeana „Arhiva", Petre Constantinescu-Iași publica „prelegerea", inclusă și de menționatul volum (p. 53–73), *Caracterizarea și împărțirea Istoriei Românilor. O nouă concepție*, unde, conformându-se „reperelor" istoriei universale, admitea, privind „cazul" românesc, „a treia epocă istorică, cea modernă, care ține de la începutul veacului XVI, de la domnia lui Petru Rareș, și până când se fixează *terminus ad quem* pentru istoria modernă a Europei, adică pentru noi românii 1821, când se resimt influențele Revoluției Franceze", epoca aceea cunoscând „două perioade bine distincte, întâia de la începutul veacului XVI și până la epoca Fanarioților", iar cealaltă, „a Fanarioților". Constantinescu-Iași vădea, deocamdată, un străveziu respect față de modul în care Iorga considera „corespondența între împărțirile istoriei europene și cele ale istoriei noastre". După 1945 și-a adecvat „viziunea" celei orientate de „marxism-leninism-stalinism", urmând a se situa, cu totul, până spre 1960–1964, „pe linia manualului Roller". Și Andrei Oțetea și-a adecvat, tot după 1945, poate din mai curând „necesitate înțeleasă" ori „oportunism" decât „convingere", ceea ce profesional „înfățișa", pentru „Însemnări ieșene" (VII, 1938, p. 105–117), drept *Concepția materialistă a istoriei ca metodă de cercetare și de expunere*, învederându-și, atunci, contacte încă strânse cu „istoriografia străină", îndeosebi „franceză și de stânga". „Evoluția" concepției istoricului Oțetea spre „tezism marxist-leninist", tot mai clar după 1945, confirma „avertismentul" lui D. Bodin din „lecția de deschidere" de curs universitar, *Priviri generale asupra Istoriei Românilor*, ținută la 19 ianuarie, anul menționat, și „găzduită" de „Revista istorică română" (1945/1, p. 1–16), că „lupta de clasă" avea să fie „barometrul istoriei", cu „împărțirea" ei în „orânduiri".

Sub stricta incidență ideologică, a „ultra-tezistului manual Roller", P. Constantinescu-Iași, A. Oțetea, precum și alți istorici, unii dintre cei mai bine cotabili valoric, atunci, după cât și cum „au supraviețuit drasticelor epurări de cadre" sau „au fost readuși la viață academică controlată de comuniști", s-au „angajat" pentru elaborarea tratatului de *Istoria României* (4 volume, București, 1960–1964). Cei doi istorici „de vază", alături de Emil Condurachi, C. Daicoviciu, David Prodan, T. Bugnariu, I. Nestor, Gh. Ștefan, L. Banyai, M. Berza, Victor Cheresteșiu, Barbu T. Câmpina, V. Maciu, Gh. Matei, Ștefan Pascu și Valerian Popovici, se regăseau în comitetul de coordonare a sintezei istorice supervizate „de partidul revoluționar al muncitorilor și țăranilor", cu intelectualitatea „pătură socială" necesar „progresistă", redactarea fiecărui volum, din cele patru, revenind câte unui tot comitet. De la „manualul Roller" și până la *tratatul academic* s-au făcut „pași" în direcția „adaptării tezelor general valabile, marxist-leniniste, la condițiile particulare ale istoriei patriei noastre". Acea „adaptare" nu a fost una simplă, *pro-forma*, ci a ocazionat tensionate confruntări între membrii comitetului de coordonare și ai fiecăruia dintre cele de redacție ale volumelor *tratatului*, unii, precum T. Bugnariu, L. Banyai, Victor Cheresteșiu, B.T. Câmpina, Eugen Stănescu și Vasile Maciu, împărtășind încă plenar „spiritul manualului Roller", al cărui coordonator tocmai decedase, iar alții, mai ales

Mihai Berza, A. Oțetea și David Prodan, insistând asupra relevării „specificului trecutului românesc", fie și prin „urmarea fundamentelor materialismului dialectic și istoric". Acele confruntări pot fi sesizate la lectura tratatului sau „în oglinda" structurii tematice a fiecărui volum. „O problemă", pentru coordonatori și redactori, pare să fi fost aceea că *Istoria Romîniei*, străbătută de „teze marxist-leniniste", prezenta perioade cam mari „de tranziție de la o orânduire la alta", *i.e.* „de la un mod de producție la altul". *Orânduirea feudală* semnifica „epoca de la sfârșitul mileniului I e.n. până la mijlocul secolului al XIX-lea". Volumul II „trata" *feudalismul timpuriu, feudalismul dezvoltat, în condițiile fărâmițării feudale și ale luptei pentru centralizarea statului, feudalismul dezvoltat, în condițiile instaurării dominației otomane (a doua jumătate a secolului al XVI-lea)*; în comitetul de redacție a avut „cuvânt foarte greu" discursul lui Mihai Roller, Barbu T. Câmpina, al cărui deces, înainte de finalizarea volumului, „a lăsat timp și loc" pentru revizuiri adeseori esențiale de text, de unde și „împerecherea" numelui defunctului „rollerist", în desemnările auctorialului de părți, capitole și subcapitole, din *Tabla de materii*, cu altele, de istorici „mai puțin îndoctrinați", precum M. Berza, P.P. Panaitescu, reactivat istoriografic pe considerentul „cunoștințelor de slavonă, de manuscrise și de instituții", și, „de nouă generație", Șt. Pascu, N. Stoicescu, Șt. Ștefănescu, Damaschin Mioc etc.; pentru partea a III-a a volumului, *Feudalismul dezvoltat, în condițiile instaurării dominației otomane*, verva politico-ideologică a lui E. Stănescu, axată pe „marota" teoretică a „conștiinței de neam" ca „premergătoare" celei naționale, a fost contrabalansată istoriografic prin implicarea proficientă a unor Ioachim Crăciun și P. P. Panaitescu la mai ales realizarea capitolelor de *cultură*.

Cât despre volumul III, de special interes, aici, subintitulat *Feudalismul dezvoltat în secolul al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea. Destrămarea feudalismului și formarea relațiilor capitaliste*, ar fi de menționat că redacția a fost îndeosebi „la mâna marxiștilor naționali" A. Oțetea și David Prodan, cu consistent rol revenind lui P. P. Panaitescu, pentru capitole ori subcapitole privind *dezvoltarea economică, organizarea social-politică, organizarea judecătorească, situația social-politică, regimul nobiliar*, sau lui M. Berza, asupra capitolului *Cultura secolului al XVII-lea*; în privința Transilvaniei, „cuvântul salutar" i-a revenit lui David Prodan, asupra *culturii* din Principat, stăruind I. Crăciun, prin colaborare cu G. Gündisch și S. Jakö, pentru, de asemenea, secolul al XVII-lea. Din *Prefața* volumului „se desprinde" resimțirea de cam întregul „colectiv" de istorici „angajați" sau „însărcinați" pentru realizarea dificilei sarcini – reale! – de „a expune trecutul țării noastre de-a lungul unei perioade de aproape două veacuri și jumătate: de la restabilirea dominației otomane asupra Țărilor Române, după scurta lor unire și independență sub Mihai Viteazul, până la izbucnirea Revoluției din 1848, care marchează sfârșitul orânduirii feudale în istoria noastră"; în mai serioasă dificultate, același „colectiv" se resimțea fiindcă, sub consemnul de generic al „orânduirii feudale", se impunea „tratarea" a două procesualități, una, a „feudalismului dezvoltat", de până spre mijlocul secolului al XVIII-lea, iar cealaltă, a „destrămării feudalismului și a formării relațiilor capitaliste"; or, chiar dacă în anul 1964, al apariției volumului, se confirma, dinspre chiar „documentele de partid conducător", degajarea și a „gândirii istorice românești" de controlul direct exercitat de „jdanovi sovietici sau

de la noi, români și neromâni, dar pământeni", rămânând însă imperios obligatorie „urmarea tezelor marxist-leniniste adaptate realităților românești"; acel consemn de generic al „orânduirii feudale" era în fond ancombrant pentru recunoașterea a ceea ce și „vechea noastră istoriografie", cu A.D. Xenopol și N. Iorga îndeosebi, ambii „înregistrați", de altfel, bibliografic, prin volumul III al *tratatului*, anume că „societatea românească", pe timpul „feudalismului dezvoltat, de la Mihai Viteazul și până spre jumătatea secolului al XVIII-lea", „înregistra transformări" sau „aspecte de noutate istorică"; ca „soluție ideologică" de a fi sustrasă respectivului consemn de generic o atât de serioasă „problemă", E. Stănescu „a tratat" îndeosebi istoria politică sau „faptele domnilor și țărilor" pe coordonatavag definibilă „a devenirii conștiinței de neam înainte de saltul ei calitativ ca națională"; mai ancorați rigorilor profesiei istoriografice, P. P. Panaitescu, David Prodan și alți contributori la volum, unii de „tânără generație de specialiști" au recurs la genul factualic reconstituitiv, adeseori chiar descriptiv, pe „fir" de text „de epocă", procedeu ce se înrădăcinase profund *medievisticii* „de la noi" și pentru încă mult timp; spre a face „să se vadă" cu semnificație falia între tematica „feudalismului dezvoltat" și cea a „destrămării feudalismului", A. Oțetea, „îndemnat" străveziu și de modul lui David Prodan de „a trata" îndeosebi Transilvania secolului al XVII-lea și a începutului celui următor, a situat, la chiar „deschiderea" părții a doua a volumului, capitolul privind *formarea națiunii burgheze române*, „fenomen" prin definiție de *epocă modernă*; solicitat de specificul și complexitatea tematicii capitolului *Cultura secolului al XVII-lea*, Mihai Berza a căutat să resusciteze, după cât și cum „a știut" ori i-a fost ideologic permisibil, „înțelesurile" unei perioade istorice ca „de la medieval la modern": „Problemele culturii românești capătă în cursul secolului al XVII-lea o complexitate tot mai mare, datorită atât creșterii generale a activității culturale și înmulțirii domeniilor de creație, cât și contactului cu un număr mai însemnat de medii de cultură străine. Impunerea treptată a limbii vorbite de popor ca limbă a culturii scrise constituie fenomenul cultural dominant al acestei epoci. Importanța luptei pentru triumful limbii române nu se mărginește numai la folosirea unui mijloc de expresie mai adecvat, mai aderent, cu toate dificultățile începutului, la gândirea și sentimentul care urmau să fie exprimate ... Accesul la cultură al unor pături mai largi, fie în calitate de elemente receptoare, fie ca elemente creatoare, nu poate fi asigurat decât de folosirea limbii vorbite ... Privită problema sub aspectul creatorilor de cultură, este evident rolul tot mai însemnat pe care-l joacă în acest domeniu elementele laice. Nu numai că istoriografia, care rămâne câmpul realizărilor celor mai înalte, devine o preocupare categoric laică, dar chiar în domeniul literaturii religioase, unele din operele cele mai însemnate ... sunt datorate unor mireni ... Aici, fără îndoială, ceea ce interesează în primul rând nu e originea socială a creatorului de cultură, ci interesele și concepțiile care-și găsesc expresie în opera sa"[86].

Sub consemnul ideologic al unei mult lungite temporal „orânduiri feudale", studiile istorice românești relative la a doua jumătate a secolului al XVI-lea, întregul veac XVII și începutul celui următor – perioada de referință pentru comentariul de față – s-au asimilat, prin metodă, noțiuni interpretative și ținută discursivă,

[86] *Istoria României* (Tratat), vol. III, București, 1964, p. 256 și urm.

medievisticii. Și s-au asimilat foarte pronunțat, încă de prin anii 1947–1948, „văzându-se" astfel la momentul primului tratat academic zis de *Istoria României*, spre a rămâne încă, parcă definitiv, precum atunci, ca de acea specialitate istoriografică. Iar pe lângă considerentul ideologic a mai contat, pentru o atare „întâmplare", un altul, de natură metodologică. Era și încă este vorba de însușirea de specialiști a cunoașterii limbilor și grafiilor „izvoarelor istorice", de slavonă, latină medievală și greacă, tot medievală, la „româna veche scrisă cu chirilice". Acei specialiști „s-au pus în mod programat" sub egida institutelor academice sau la catedre universitare, pe investigarea fondurilor arhivalice și editarea documentelor și manuscriselor zise „medievale", rezultând *serii documentare*, între care *Documente privind Istoria României*, cu titlu reevaluativ schimbat *Documenta Romaniae Historica*, A. *Moldova*, B. *Țara Românească*, C. *Transilvania*; au fost critic editate, în mai ales decursul anilor 1950–1980, cronici slave și române, pravile sau coduri de legi, cărți religioase și „populare", texte literare, chiar filosofice; în lexicul istoriografic „trona" atributul de „feudal", la singular sau plural, feminin ori masculin, după caz, pentru domn, domnie, Curte, instituții, clase dominante, cultură, artă, istoriografie, literatură. Ca exemplificare asupra celor menționate ar putea „folosi", în poate cel mai elocvent mod, cursul operei lui P.P. Panaitescu. Prin textele acestuia din volumul *Interpretări românești* și care fuseseră publicate inițial, începând cu anul 1933, cum mărturisea introductiv, în „Revista istorică română" și „Revista Fundațiilor Regale", se aflau expresii precum „perioada voievodală", „perioada aristocratică", „regimul boieresc", „noua boierime" asemuitoare „nobilimii noi occidentale" ce-și luase rolul esențial pentru „începuturile literaturii pe limbă națională"; „problema începuturilor literaturii în limba română" a ținut de „o transformare a cugetelor", la nivelul „clasei boierești naționale", „problemă" cuvenindu-se a fi „pusă pe acel teren al literaturilor occidentale", fiindcă „fenomenele de istorie națională câștigă întotdeauna când sunt puse într-un cadru de istorie universală". În schimb, prin *studii introductive* la ediții critice, excelente sub raport *metodologic*, de *Letopisețul*... lui Grigore Ureche (București, 1955, 1958) și *Operele* lui Miron Costin (București, 1965) predomina, pentru fiecare „fenomen" – domnie, Curte domnească, Sfat și clasă dominantă, cultură și chiar cărturari, Ureche, mai ales –, atributul corespondent „orânduirii feudale"; și predomina, de reținut, și prin texte intens analitice, *Marea Adunare a Țării, instituție a orânduirii feudale*, din „Studii" (X, 1957, 3, p. 153–165), *Începuturile scrisului în limba română, Începuturile istoriografiei în Țara Românească*, ultimele două „găzduite" de „Studii și Materiale de Istorie Medie" (IV și V, 1960 și 1962, p. 117–189 și 195–255); din spiritul și litera unor atare texte sau ale altora reunite, unele, prin mirificul intitulat volum *Începuturile și biruința scrisului în limba română* (București, 1965), răzbătea preocuparea sa, poate scontând-o și ca „salvatoare" biografic și retitrantă academic, de a-și adjudeca și îndeosebi a părții de tratat de *Istoria României*, volumul III, relative la *Cultura secolului al XVII-lea*; nu i s-a împlinit o atare „dorință", revenindu-i însă, fie și colaborativ, dar parcă compensatoriu, elaborarea părților de tot tratat academic, *Istoria literaturii*, volumul I, *Folclorul. Literatura română în perioada feudală, 1400–1780* (București, 1970, ediția a II-a), sub inițială coordonare generală de

George Călinescu, apoi de Al. Rosetti, intitulate *Literatura română în limba slavonă, Apariția scrisului în limba română, Literatura română în secolul al XVII-lea – Cronicarii munteni, Un cronicar transilvănean, Literatura română ... în Transilvania, Literatura istorică în prima jumătate a secolului XVIII-lea*; acea preocupare, cu străveziu preț al situării „pe linie ideologică", l-a condus și spre o încercare de *Introducere la istoria culturii românești*, apărută postum (București, 1969), prin „îngrijirea" soției, Silvia P. Panaitescu, după a cărei mărturisire ar fi „terminat-o în ultimele sale zile, printr-o supremă sforțare de voință, un act de eroism al unui pasionat om de *știință*"; numai că lectura atentă a *Introducerii...* vădește o elaborație a părții ei mari de text prin îndeosebi anii de dinainte și de la momentul celor două tratate academice, *Istoria României* și *Istoria literaturii române*, când în speță *cultura* de secol XVII apărea ca „feudală", atribut care, la momentul publicării respectivei cărți postume panaitesciene, ajunsese să fie cam parcimonios „întrebuințat" de medieviștii „de la noi".

Timid, încă de prin anii 1960 și tot mai frecvent spre finele acelui decenial și pe timpul următoarelor, s-a înregistrat, în mediul istoriografic românesc, un ascendent al atributului de *medieval* față de cel de *feudal*, cu, pentru fiecare, respective „derivate" de gen și de numeral. În chiar loc de *Istorie Medie* sau de *Epocă Medie*, „se prefera" a se zice și a se scrie *Istorie Medievală* ori *Epocă Medievală*. De asemenea, în loc de stat „feudal", de domn „feudal", de instituții „feudale" și de cultură „feudală", „se prindea" a se tot zice și scrie stat *medieval*, Curte domnească *medievală*, instituții *medievale* și cultură *medievală*; în loc de clasa dominantă „feudală", „se prefera" *boierimea*, pentru Moldova și Țara Românească, sau *nobilimea* și *patriciatul săsesc*, când „venea vorba" despre Transilvania și anumite „zone" ale Voievodatului ori Principatului. Se urma „și la noi" moda îndeosebi franceză de *La nouvelle histoire*, cum „suna" titlul unui foarte instructiv volum, de manieră dicționarială, din 1978 și coordonat de Jacques Le Goff, în principal, Roger Chartier și Jacques Revel. Se confirma că, prin comparație cu atributul de *feudal*, cel de *medieval* vădea un spor de elasticitate sau de mobilitate interpretativă, „o cerință", de altfel, de așa ceva a noilor tendințe istoriografice generale. Cu acele tendințe, istoricii români se aflau, după posibilități, „în contact", când participau la Congrese Internaționale de Științe Istorice și tot mai frecvente reuniuni și dezbateri de specialitate ori beneficiau de „primiri" și „cumpărări" de cărți și reviste „străine", occidentale, nu doar de prin țările socialiste, într-un număr apreciabil, atare publicații, avându-și „rânduire", curentă, până să survină „punctul critic" al mijlocului anilor 1980, și prin fondurile bibliotecilor „de la noi". Prin anii 1950 și la „momentul" tratatului academic, specialiștii români „utilizau" sau înregistrau bibliografic arareori publicații „occidentale", doar unora, cu predilecție „franceze", fiindu-le „de întâlnit întrebuințarea". O explicație care „a circulat" cu privire la acea predilecție și-a căutat temei în faptul că specialiștii români de la menționatul moment cunoșteau, „cei cu experiență și studii de prin anii interbelici", mai ales istoriografia franceză ca „occidentală". A fost însă „în chestiune" și o altă explicație, ținând de o anumită tendință a însăși istoriografiei franceze, aceea de a deveni prevalent *socială*, cum dăduse de înțeles „l'Ecole d'Annales", încă de prin anii interbelici, și se confirma cu

La nouvelle histoire. Iar după ce aceeași tendință „privilegiase" tematica *economie și societate*, „se vedea" cum tot ea, prin anii 1970–1980, mai ales, avansa pe „direcții de noutate", precum istoria *mentalităților, imaginarul* și *sensibilitățile* istorice, recurgându-se la „instrumentar" ori „terminologie" proprii sociologiei și îndeosebi psihologiei, cu „îndreptare" ca din afară spre interiorul specificului istoriografic esențialmente factual-pozitivist. Pe timpul îndeosebi al acelor ani, franceza *La nouvelle histoire* a fost „locomotiva" tendințelor istoriografiei generale. Istoriografia franceză, la dimensiunea ei dominantă, se prezenta ca *socială*, obnubilantă de *istoria politică* a cărei „evenimențialitate în sine", sustrabilă „duratei lungi", a ajuns, cam nonșalant, la rigoare, „stigmatizată" ca „agitație de suprafață". Circulația „și la noi", în română, a cărților fundamentale de Jacques Le Goff, Fernand Braudel, Georges Duby etc., „spunea" mult ori multe „pe linia" celor menționate. Citările și înregistrările bibliografice de mai ales „noi istorici francezi", pe, de altfel, placul lecturii și folosul învățăturii, au atins culminația, prin comparație cu oricare altă „mare fază" a istoriografiei române. S-a ajuns, în mediul acesteia, la un fel de „braudelomanie", celor ce-și manifestau rezerve față de posibilitatea „înțelesurilor" istoriei „metapolitice" fiindu-le de întâmpinat, dinspre cei autoclamându-se ca „de noutate", cuvinte ori „priviri" adeseori ironice. Recursul și la publicații ale altor istorici „străini" decât francezi, dar afini acestora, ca gândire", le umflau pânzele navigației pe talazuri de „nouă istorie" a specialiștilor români, îndeosebi medieviști, dar și „vechiști" ori moderniști, mai puțin contemporaniști „cramponați", aceștia, prin însuși specificul tematicii lor de studiu, în „evenimențialitate prevalent politică". În „acorduri" de *la nouvelle histoire* rezonau de minune mai curând *tematizările* decât *analizele* istoriografice. Detaliile factualice, căutate, e drept, prin surse documentare și narative, contau după „cerințele" temelor „privilegiate", respectiv de *mentalități, imaginar, cotidian, credință, sensibilități, alteritate, minoritari, marginali, habitat, vestimentație, alimentație* etc. În fiecare tematizare „de nou stil" nu se prea mai regăseau acele „forme de viață ale trecutului omenesc" pe care istoricul să le desprindă din „textul de epocă" și să le reînsuflețească interpretativ, cum, spre exemplu, „făcea" Iorga, „la noi", după norme și principii de *clasică istorie culturală*. În *noua istorie culturală* se proceda cu „instrumentar" terminologic ori noțional sociologic sau psihologic, poate chiar „socio-psihologic", legitimat *teoretic*, asupra „textului de epocă istorică", din care citări de „anume pasaje" serveau mai curând decorativ decât expresiv.

Interesant că, pentru istoriografia română, la o mai largă cuprindere a ei decât medievistica, *tematizarea*, zisă și „problematizare", s-a conformat și unor „comandamente" politico-ideologice. O relativ recentă carte, arhivalic documentată și adecvat condusă analitic sau interpretativ, *Intelectualii lui Ceaușescu și Academia de Științe Sociale și Politice. 1970–1989* (București, 2018), de Cosmin Popa, lămurește până la detalii laboratorul acelor „comandamente"; purtat de valul succesului său politic deopotrivă național și internațional, Nicolae Ceaușescu a dispus ca, în 13 noiembrie, anul 1969, „pe o vreme ploioasă și friguroasă, ce anunța apropierea iernii", să fie convocată „o consfătuire a celor mai influenți umaniști ai României Socialiste", unde să-și afle concretizarea decizia de înființare a Academiei de Științe Sociale și Politice, for al „teoriei politice aplicate" și semnificând un „asalt comunist împotriva Academiei Române", între altele, Secției de Științe Istorice; „științele sociale", între

care „se afla" și Istoria, erau „mobilizate", după „indicațiile tovarășului secretar general al Partidului", spre „a urma învățătura marxist-leninistă, tradițiile progresiste! și ideile revoluționare românești", pentru „izbânda socialismului în țara noastră"; la Academia Științelor Sociale și Politice, Mihnea Gheorghiu, strâns conectat „propagandei de Partid", se dedicase, cu, dintre istorici, Ion Popescu-Puțuri „de-a dreapta sa", unei „științe a cultului lui Ceaușescu"; se invoca, la aceeași Academie, de pe o poziție de preempțiune față de cea a Academiei Republicii Socialiste, „indicația Tovarășului de a fi respectat adevărul istoric", însă de o manieră ce să vădească „îndemnul revoluționar" spre așa ceva al „iubitului și stimatului Conducător", încât publicarea cărților de istorie să presupună măcar un citat din „gândirea sa", îngânat printre „hâtri" și ca „votiv". Un pas apăsat marcant pentru promovarea „învățământului și cercetării istorice sub directă coordonare de Partid" s-a făcut la Plenara C.C. al P.C.R., din noiembrie 1971, cu câteva luni după „tezele din iulie", același an. Printre istoricii „chemați" să transpună „în practică istoriografică" acea „coordonare" se aflau și medieviștii Ștefan Pascu și Ștefan Ștefănescu, ambii membri supleanți ai C.C. al P.C.R. Se împlinise racordarea Secției de Științe Istorice a Academiei Republicii Socialiste la cea de asemuibil profil a Academiei de Științe Sociale și Politice. Centenarul Independenței de Stat a României a ocazionat un număr impresionant de publicații de documente și scrieri istorice, nu puține dedicate „iubitului și stimatului conducător al Partidului", din a cărui „inițiativă" un curs și seminarii de *Probleme fundamentale ale istoriei patriei și a P.C.R.*, au fost incluse programelor tuturor facultăților, altele decât cele de Istorie și Filosofie, de prin centrele universitare ale țării. Se impuneau învățământului superior și institutelor de cercetare, subordonate acestea din urmă Academiei de Științe Sociale și Politice, mai și afiliate, cele de Istorie, facultăților de Istorie și Filosofie, „teme" sau „probleme" sinonimizate așa-numitelor „coordonate generale" ori „permanențe ale istoriei poporului român", „teme" precum „originea daco-romană", mai apăsat „dacică", a românilor, „continuitatea românilor în vatra lor strămoșească de viețuire", „unitatea – permanență a istoriei românilor", „independența – luptă milenară a românilor". S-a pus problema, cu imediată transpunere „în practică", de a se realiza „manualul unic de Istoria Românilor", ca „îndreptar" și pentru cercetările istorice. La „o instruire" din februarie 1984, desfășurată, pentru toate „științele sociale", la Academia „Ștefan Gheorghiu", istoricii, cu Petru Enache și Ilie Ceaușescu prezidându-le „instruirea", s-au văzut convocați, „după indicațiile secretarului general al Partidului", să întruchipeze „un front istoriografic, însărcinat să realizeze manualul unic". Rolul de „coordonatori" direct sau imediat implicați, sub „înaltă îndrumare de la secretariatul de Propagandă al P.C.R.", a revenit istoricilor „oficiali", membri ai Academiei de Științe Sociale și Politice, Ion Ardeleanu și Mircea Mușat, care „s-au învrednicit" deja cu sinteza *De la statul geto-dac la statul român unitar* (2 volume, București, 1983 și 1986–1988). „Stafia manualului Roller" bântuia istoriografia română.

Orientarea istoriografiei române spre *teme mari* sau *probleme fundamentale* a urmat însă nu doar „indicații politico-ideologice", ci, cum ceva mai sus de aceste rânduri a fost de constatat, și un anumit curs, definit profesional, al domeniului cunoașterii „trecutului neamului". Era un curs care, cu inerent specific, se conecta

celui al istoriografiei generale, într-un spirit de *la nouvelle histoire*. La frecvente dezbateri istoriografice din țară și străinătate, specialiștii români își etalau o apetență dezinvoltă pentru tematizare sau „problematizare". Două ocazii pline de semnificații, dar și de comparat între ele, au fost, pentru istoricii români, ca să-și vădească acea apetență, congresele internaționale de științe istorice din 1980 și 1985, de la București și, respectiv, Stuttgart. Pentru „buna organizare" a Congresului din capitala României, Nicolae Ceaușescu, personal, și istoricii „oficiali" au „indicat" să se evidențieze nota distinctă, „patriotică", a istoriografiei noastre, printr-o înadins voită, de secretarul general al Partidului, Președinte al Republicii, comparație cu „tezismul de bloc" al istoricilor țărilor socialiste încă strâns atașate Moscovei. Și pe plan istoriografic, Ceaușescu a ținut „să se vadă" o Românie asemuibilă celei a politicii sale, anume, „ca o fereastră în cortina de fier", cum „circula o zicală". Efectul a fost spectaculos, atât politica ceaușistă, cât și istoricii români asigurându-și respectul participanților la Congresul Internațional de Științe Istorice, mai ales al celor „occidentali". Prestația istoricilor Emil Condurachi și Răzvan Theodorescu, în plenul Congresului, cu raportul privind *spațiul românesc, arie de convergență a civilizațiilor*, a fost una de real răsunet. Numai că, tot cu ocazia aceluiași Congres, Ceaușescu ar fi „dorit" ca să fie „prezentat un nou tratat", conform „indicațiilor sale", de Istoria Românilor. Peste ceva timp, în *Prefața* la primul volum, *Moștenirea timpurilor îndepărtate* (București, 2001), coordonat de Mircea Petrescu-Dîmbovița și Alexandru Vulpe, al noului tratat, Dan Berindei nota că „proiectul" de la 1980 „nu s-a realizat deoarece imixtiunile factorului politic deveniseră din nou puternice și mai apăruseră și nocivele teorii tracomanice", daco-geții fiind „vedetizați", iar romanilor aplicându-se epitetul negativ de „invadatori", încât, față de toate acestea, istoricii „adevărați" și-au exprimat „refuzul" de asemenea „patriotic", însă într-o etică percepție pretins „postcomunistă", de a le accepta. A fost, la 1980, „semnalul" că între „istoria oficială" și cea „de riguroasă profesie" se adâncea o ruptură. *Medieviștii* veritabili, ca, selectiv exemplificând, David Prodan și Francisc Pall, la Cluj-Napoca, Șerban Papacostea, Ștefan Andreescu și Andrei Pippidi, la București, Vasile Neamțu și Ștefan Sorin Gorovei, la Iași, confirmau perspectiva studiului de specialitate, cu *metodă* și după adecvată *concepție*, cu referire și asupra secolelor XVI–XVII românești. Dintre medieviștii români, unii, după cât și cum li s-a permis de „organele sau serviciile de cadre comuniste", au participat activ, câteodată dezinvolt, la dezbaterile în plen ori pe secțiuni la Congresului Internațional de Științe Istorice de la Stuttgart, unde marea temă *L'image de l'autre*, cu principalul raportor Hélène Ahrweiller, de „școală de bizantinologie franceză", le-a fost de impresivă luare aminte. Dezbaterile de la respectivul Congres, îndeosebi cele privind „imaginarul", „alteritatea", „minoritarii", „puterea" etc. au avut și prin intermediul volumelor de *Rapports* un ecou aparte în rândurile specialiștilor din România, deja dedicați ori urmând a se dedica studiilor sub generică intitulatură de *istoria mentalităților*. O atare înfățișare de *nouă istorie* putea fi de special interes și pentru istorici literari, cu preocupări de *literatură comparată*, cum vădea mai ales Alexandru Duțu, care, după deja luminoasele sale publicații, *Cărțile de înțelepciune în cultura română* (București, 1972), *Sinteză și originalitate în cultura română, 1650–1848* (București,

1972), *Umaniștii români și cultura europeană* (București, 1974), avea „să dea" *Literatura comparată și istoria mentalităților* (București, 1982) sau *Dimensiunea umană a istoriei. Direcții în istoria mentalităților* (București, 1986).

Tematica stărilor de spirit decelabile în stilul și orizontul scriiturilor marcate și de „influențe" precum Umanismul, Reforma și Barocul nu reprezenta o noutate pentru istoria literaturii sau, mai larg spus, a istoriografiei române referitoare la secolele XVI–XVII. Nicolae Iorga și alți cărturari români au comentat cu multe și solide „învățăminte" la timpul lor, despre cele menționate. Au răzbătut comentarii pe aceeași tematică și aspectele adiacente ei chiar și prin „sita tezismului marxist-leninist". Când „sita s-a mai rărit", comentariile au căpătat o sporită dezinvoltură intelectuală, cum atesta și Doina Curticăpeanu, cu eseul *Orizonturile vieții în literatura veche românească 1520–1743* (București, 1975), tematic pe *urmele omului*, în *certitudinea amintirii*, spre *arhipelagul Baroc*. În „materie de stil" a putut fi de specială referință, până și pentru comentariul de față, eseul lui Eugen Negrici, *Narațiunea în cronicile lui Grigore Ureche și Miron Costin* (București, 1972). Dan Horia Mazilu, în străveziu dialog cu Alexandru Duțu, releva *Literatura română în epoca Renașterii* (București, 1984), „mergând mai departe" prin *Recitind literatura română veche* (București, 1994) și *Literatura română veche în context european* (București, 1996). Elvira Sorohan, scrutând interconexiunile *literaturii vechi* și *începuturilor istoriografiei române*, antaloga și comenta *texte* într-o foarte instructivă *Cartea cronicilor* (Iași, 1986). *Istoria literaturii*, cu „ramura" ei viguroasă, *literatura comparată*, vădea o parcă intrinsecă ei apetență pentru evidențierea „aspectelor de noutate", ca note personalizante „de scriitură", prin referire la ceea ce „didactic" se tot ținea de *literatura română veche*. Iar așa ceva, cu desigur specific de anumit domeniu, tot umanist, „se vedea" și în publicații de *istoria artei românești*. Spre exemplificare, desigur, selectivă, aici, Răzvan Theodorescu considera *Civilizația românilor între medieval și modern* (2 volume, București, 1987), pentru anii *1550–1800* și în *orizontul imaginii*. A căutat să evidențieze nu atât starea civilizației românești *între* două mari „faze" istorice, cât devenirea ei ca „tranziție" de la una la alta, prin, întâi, *racordări stilistice la arta europeană*, cu *ecouri de Renaștere, manierism și „prim baroc" postbizantin, gusturi și atitudini baroce*; de asemenea, prin *mecenați, înnoitori și conservatori în arta aulică*, cu *înnoitorul Vasile Lupu, tradiționalismul muntenesc sub Matei Basarab și deceniile brâncovenești între inovația bizantină și istorismul basarabesc*; în fine, prin sinteza de *artă și mentalitate din epoca Luminilor*, cu *sensibilități, monumente și ctitori, popular și țărănesc spre 1800*. Din *drumurile de artă ale unui sfert de mileniu* și prin vădirea perspectivei generale a istoriei românești asupra „înțelesurilor acelora", a desprins „peisajul de civilizație în care <...> românii și-au făcut intrarea în istoria culturală a unei Europe pe cale de a se naște ea însăși. Era, aceasta, o intrare purtând asupră-i moștenirea unei romanități venerabile, tenace păstrată de-a lungul întâlnirilor și înfruntărilor de tot felul cu neamuri venite din Asia sau coborâte dinspre Baltica și Nipru, cu obiceiuri, graiuri și credințe străine sedentarismului, latinității și creștinismului de esență folclorică ce distingeau deja ... pe locuitorii ținuturilor de la Carpați și Dunărea de Jos ... Chiar dacă au lipsit, în ultimul timp, preocupările pentru o

periodizare a culturii românești după criterii lăuntrice acesteia și chiar dacă mijlocul unui veac <XVI> nu a fost implicat în discuțiile istoriografice contemporane <ca> o posibilă încheiere a ciclului medieval românesc, există în tradițiile istoriografiei noastre câteva repere ... că sensurile adânci ale acelui moment istoric au fost presimțite de unii exegeți. În fruntea lor, ca o bornă spre care ne întoarcem privirea la frecventarea fiecărui capitol de istorie românească stă, desigur, Nicolae Iorga"[87].

În studii și eseuri de *istoria literaturii, istoria artei* sau de *istoria culturii*, cu privire la secolele XVI și XVII românești, se regăsea tot mai frecvent atributul de *modern* pentru „aspecte" ori „motive" de scriitură, de creație artistică etc. Ceea ce ținea literar sau artistic de „influențe" ale Renașterii, Umanismului și Barocului „se cerea" însoțit de acel atribut, cum se și făcea de deja considerabilă vreme, asupra „întregului" fiecăruia dintre acele „mari curente de gândire și creație", prin istoria literaturii, istoria artei și chiar istoria „propriu-zisă" din Occident. Pentru istoricii „de la noi", acele două secole și prima parte a celui de-al XVIII-lea continuau să fie ca de competența profesională a *medieviștilor*, cu argumente intrinseci specializării acestora, de la cunoașterea limbii și grafiei izvoarelor la însușirea unui nu întotdeauna clar explicit „arsenal" noțional. Se permitea, cu atare argumente, reconstituirea cu acuratețe a factualității „de respectivă epocă". Se și înregistra o foarte viguroasă literatură de medievistică specialitate, cu monografii de domni, cărturari și instituții, pe temeiuri solide ale investigării, editării și criticii izvoarelor, fie documentare sau narative. Se resimțea însă o dublă presiune de perspectivă istorică asupra studiilor de calificată medievistică, pe măsură ce tematica lor străbătea finalul de secol XVI și avansa prin „aspecte" ale vieții românești din cel următor, cu notabile „noutăți" în ceremonialul domnesc, ținuta boierimii, instituțiile, legislația, scrierile și, nu la urmă, gândirea politică. Și se resimțea acea presiune fiindcă, întâi, recunoașterea „influențelor occidentale" directe sau pe calea constantinopolitană ori polonă asupra acelor „aspecte" de viață românească implica întrebuințarea, fie și cu nu îndestulă elocvență, și a atributului de *modern*; apoi, anumitor „fenomene" de definibilă istorie modernă, precum națiunea, „chestiunea română" sau a Principatelor Moldova și Valahia în raporturile politico-diplomatice europene, raționalismul ideilor politice, auctorialul literar și artistic etc., li se căutau și identificau „origini" ori „începuturi" prin secolul al XVII-lea și începutul celui următor. S-a ajuns ca, din iluminarea perspectivei istorice și impulsurile date de cercetările de specialitate, să fie flexibilizată delimitarea temporalității epocii medievale de cea a epocii moderne, despre „orânduire feudală" sau „mod de producție feudal" și, respectiv, „orânduire capitalistă" ori „mod de producție capitalist" ne prea mai vorbindu-se între specialiști, ci, cu încă scrupulozitate „tezistă, marxist-leninistă", adecvată „ceaușismului", prin „cercul" istoricilor „oficiali", dedați „învățământului politico-ideologic comunist", căruia excese de „protocronism românesc" și note de „excepționalism național" îi imprimau și ceva colorit cultural.

Revenind la istoricii care deja obișnuiau să se recunoască, între ei și prin măcar subînțeleasă detașare a lor față de cei „oficiali", ca „profesioniști", ar fi de spus că

[87] Răzvan Theodorescu, *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii (1550–1800)*, ediția a doua, Iași, 2006, p. 5 și 7.

acea flexibilizare a delimitării temporalităților epocilor medievală și modernă a survenit în mai pronunțată măsură dinspre studiile și tematizările de modernistică; s-a admis, dinspre acestea, ca *epoca modernă* în istoria românilor să-și aibă începuturile pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, rezultatele unui simpozion organizat prin anul 1971 de Institutul de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol" și incluse publicației de principală referință a numitei unități de cercetare, „Anuarul..." (tomul IX, 1972, p. 431–444), fiind mult „grăitoare" asupra acelei „delimitări epocale". În consecința admiterii acelor începuturi de *epocă modernă* s-au asimilat istoriografiei acesteia publicații ale unor reputați medieviști, cel mai răsunător caz fiind cel al cărților fundamentale, *Supplex libellus Valachorum* (București, edițiile din 1967 și 1984) și *Răscoala lui Horea* (2 volume, București, edițiile din 1979 și 1984), de David Prodan. Iar așa ceva, când, tot fundamentală, cartea aceluiași ilustru istoric, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea* (2 volume, București, 1986–1987) se includea indubitabil medievisticii. Cartea *Supplex libellus Valachorum* prezenta, cu deosebire ediția ei de an 1984, subtitlul *Din istoria formării națiunii române*. O atare explicitare a tematicii de fundal a cărții se detașa net de „clișeul" ideologizant „de la conștiința de neam la conștiința națională". David Prodan elucida versiunea „genezică" a temei națiunii, ca de „fenomen" decelabil din reactivitatea românilor impulsionată de *momentul Mihai Viteazul* și direcționată politic, „suplicant", pe temei de *drept natural* și de *drept istoric*, întâi de episcopul uniat Inochentie Micu-Klein, apoi, la 1791, de „fruntașii" lor ecleziastici și prin „învățătură", contra *sistemului politico-instituțional al Principatului Transilvaniei* determinat de „trei națiuni privilegiate", ungurii, sașii și secuii, și de „patru religii", catolică, luterană, calvină și unitariană; secolul al XVIII-lea apărea, din cartea *Supplex...*, ca unul al afirmării politice a națiunii române în Transilvania, „proces istoric" prezentând și o foarte tensionată componentă socială, vădită îndeosebi de *Răscoala lui Horea*. Comparabilă, ca impact istoriografic, cu cartea *Supplex...* de David Prodan, a putut fi cea a lui Vlad Georgescu, *Ideile politice și Iluminismul în Principatele Române, 1750–1831* (București, 1972), precedată de volumele aceluiași istoric de *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines*, I, *1761–1830*, și II, *1831–1848* (București, 1970 și 1972). Leonid Boicu releva *premise îndepărtate*, cam de pe la cumpăna secolelor XVII și XVIII și deodată cu „demarajul chestiunii orientale" pentru diplomația marilor puteri, ale „procesului istoric dus până spre 1856" și care i-a îndrituit titlul de carte *Geneza „chestiunii române" ca problemă internațională* (Iași, 1976). Iar asemenea menționate cărți, direcționale pentru studiile de *istorie modernă*, nu prea ocazionau, prin considerarea secolului al XVIII-lea, a chiar mijlocului acestuia ca început al *epocii* de a lor referențială specialitate, vreun „deranj" asupra operării *medievisticii* și asupra veacului al XVII-lea, cu „prelungiri" până spre 1711–1716 sau 1741.

Captarea de medieviști în albia studiilor de specialitatea lor, cu intens recurs documentar și riguroasă metodă, a întregului secol XVII și a începutului celui de-al XVIII-lea, „se vedea" incitată ori stimulată și de anumite tendințe ale *istoriei culturii și literaturii comparate* de revalorizare a *specificului românesc*. Acelor tendințe se resorbeau unor note sau accente ale romantismului, eminescianismului,

sămănătorismului, gândirismului și trăirismului, „curente culturale” de dinainte de anii „dogmatismului proletcultist” și, de prin 1960, ai „ușoarei aerisiri a tezismului marxist-leninist”. Și fiindcă acelor tendințe li se cuvenea „un nume generic de noutate”, s-a ajuns la ceea ce, din „lumina dată” de Edgar Papu, se înțelegea ca protocronism. Acest „termen” a fost „lansat”, e drept, de renumitul eseist cu articolul său *Protocronism românesc*, din revista „Secolul 20” (nr. 5–6, 1974) și „dezvoltat” tot de el, prin cartea *Din clasicii noștri. Contribuții la ideea unui protocronism românesc* (București, 1977); „termenul” și „curentul” pe care-l insufla priveau „o nouă conștiință de sine a culturii românești”, nutrită de „vechile ei valori, originale” și tocmai de aceea inserabile „universalității”, dar și amendantă axiologic de „sincronism și modernism”; din motive exclusiv intelectuale s-au atașat „curentului” Constantin Noica, profesorii și cercetătorii de literatură comparată, Al. Duțu și I. Constantinescu, sau de *literatură veche*, îndeosebi Gheorghe Mihăilă și Dan Zamfirescu, scriitorii Paul Anghel, Ion Gheorghe, Mihai Ungheanu etc.; cu rezerve și semne de cenzură, „curentul” a fost întâmpinat de „propaganda P.C.R.”, prin mai ales „vocea” lui Gogu Rădulescu, sesizat, acesta, asupra faptului că exponenții „aceluia” nu prea împărtășeau declarativ „ceaușismul naționalist”; reacții vehemente contra „acelui curent” au survenit însă din partea istoricilor și criticilor literari „de linie Maiorescu – Lovinescu – Călinescu”, între Nicolae Manolescu și Paul Anghel, declanșându-se o polemică „dusă”, cu adepți de-o parte sau de alta, mulți ani și după 1989; instructivă, asupra resorturilor ei, ar putea fi lectura, prin comparație, a cărții lui Dan Zamfirescu, *Cultura română, o mare cultură cu destin universal* (București, 1996), și a celor de Florin Mihăilescu, *De la proletcultism la protocronism* (Constanța, 2002), și Alexandra Tomiță, *O „istorie glorioasă”. Dosarul protocronismului românesc* (București, 2007). „Punctul nevralgic” al polemicii era că *protocronismul*, perspectivă culturală asupra *românismului*, cum l-a „înfățișat” Edgar Papu și a fost mult agreat de Constantin Noica, a fost sinonimizat cu „excepționalismul românesc”, ideologizat „ceaușist”. Va și fi avut „motive” N. Manolescu să încerce, într-un articol din „Integrame 100%” (nr. 58, februarie 1996), verdictul că „protocronismul a fost, în perioada comunistă, o escrocherie intelectuală”. Era un verdict bine purtat de valul „civismului cultural românesc, integrat celui european, de după 1989”, însă care-și atrăgea, fie și nu neapărat cu explicită „trimitere” la cuvintele manolesciene, reacții ale exponenților „protocronismului cultural, de bună credință”. Unii dintre aceștia, precum Gheorghe Mihăilă și Dan Zamfirescu, se dedicară „rescrierii” *istoriei literaturii române vechi*; după ce profesorul Mihăilă și-a publicat volumele *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi* (București, 1972) și *Cultură și literatură română veche în context european. Studii și texte* (București, 1979), iar discipolul său declarat, Dan Zamfirescu, i „s-a făcut ecou” cu volumele, *Contribuții la istoria literaturii române vechi* (București, 1981) și *Cultura română – sinteză europeană* (București – Chișinău, 2002); axială era „recomandarea” de a se depista și sublinia *sensul românesc* în scrieri de *literatură veche* de chiar „dinainte de biruința scrisului românesc”; *slavonismul*, ca „formă de cugetare străină”, cum l-a considerat Xenopol și nu l-a negat tranșant, în atare sens, Iorga, a ajuns „supralicitat”, la condiția de chiar favorizant, propice „culturii și literaturii de gând ori sens românesc; expresia *literatura română în limba slavonă* a atins culminația „carierei”

istorico-literare, Dan Zamfirescu mărturisindu-și „obolul" adus pentru așa-ceva, fără să i se fi menționat, cu propriu consimțământ, numele „de proscris", prin chiar sinteza cu unic nume de autor, George Ivașcu, de *Istoria literaturii române*, vol. I, *Epoca genezelor (secolele X–XVI). De la o cultură medievală spre o cultură națională. Clasicii literaturii române vechi. Epoca „Luminilor". Constituirea literaturii române moderne* (București, 1969); și-a depus o atare mărturisire ca *lămurire preliminară*, legitimantă, pentru volumu-i *Cultura română, o mare cultură, cu destin universal*; acelei expresii, de *literatură română în slavonă*, i-au fost aduse obiecții, în mari sinteze de *Istoria literaturii române* „de linie" G. Călinescu – N. Manolescu; i s-au conformat însă nu puțini alți istorici și eseiști literari, din considerentul aprofundării explicațiilor privind geneza sau începuturile literaturii române; și tot nu puțini alții au evitat-o ori amendat-o; se detașau astfel specialiștii dedicați, cu argumente solide unii, *istoriei literaturii române vechi*, pentru care valențele literare ale *Învățăturilor lui Neagoe Basarab* „se legau procesual, organic chiar", cu cele „de scriitură românească" ale mitropoliților Varlaam, Dosoftei și Antim Ivireanul; or, specialiștii în *istoria literaturii vechi* își intersectau studiile, pe însuși fondul de documente și texte narative, cu cele ale *istoricilor medievişti*; în fiecare „tabără", cu porniri de competiție ori de dialog față de cealaltă, sporea fervoarea edițiilor critice de texte ori manuscrise, nu puține proaspăt depistate prin fonduri arhivalice și de biblioteci, a studiilor, monografiilor și încercărilor de sinteze privind secolul XVII și începutul celui următor, „epocă de aur a culturii românești", „văzută" când „medievală", când „premodernă", „chiar „modernă"; deplin „grăitoare", în sensul unor atare „aspecte", apăreau cuvintele reputatului „căutător și editor" de texte literare, religioase și istoriografice, Virgil Cândea, din *Introducere* pentru cartea sa *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc* (Cluj-Napoca, 1975), despre „studii preliminare publicate dintr-o preocupare metodică, la rândul ei întemeiată pe convingerea că recapitularea etapelor străbătute de cugetarea poporului român nu poate fi încercată într-o viziune globală decât după cercetarea critică și evaluarea comparativă a tuturor faptelor de cultură din trecut <...>, extrem de variate: scrierea unei opere originale, traducerea unei cărți celebre din literatura universală, imprimarea unei ediții menită folosului general, întemeierea unei școli, trimiterea de tineri la studii în mari centre de peste hotare, ctitorirea unui lăcaș în țară sau ajutorarea unei vetre de lumină a unui popor vecin, învățarea și folosirea în scris a limbilor clasice <sau a celor de cult>, dar și inițiative de adaptare în cultură a limbii vii a poporului, alcătuirea de biblioteci personale, corespondența cu cărturari străini etc. etc. Cultura noastră veche este bogată în asemenea manifestări".

Persistența în a se releva, pentru secolele XVI și XVII, *românismul cultural și literar*, de la „învelișu-i slavon" la cel de „limbă a poporului", s-a presupus cu cea a scrutării „valorii universale", europene sau măcar sud-est europene a „fenomenului". Trepte ale scrutării erau cele de depistare a „notelor", „aspectelor" ori „elementelor" de Renaștere, Umanism și Baroc la cronicari, scriitori și oameni de cultură români de prin acele secole. Alexandru Duțu netezise calea unei atare depistări, prin cărțile *Sinteză și originalitate în cultura română* (București, 1972), *Cultura română în civilizația europeană modernă* (București, 1978) și *Călătorii, imagini, constante* (București, 1985), iar Dan Horia Mazilu și-a continuat „examinarea" reperelor ei cu

Proza oratorică în literatura română veche, partea I, *Preliminarii. Epoca Renașterii*, și partea a II-a, *Renașterea. Barocul* (București, 1986–1987) și *Recitind literatura română veche*, partea I, *Privire generală* (București, 1994), *Cronicile brâncovenești. Voievodul dincolo de sala tonului. Scene din viața privată* (Iași, 2003) etc. Testul de predilecție viza probarea „exemplarității" unor personalități și scrieri de prin acele secole românești. În studiul introductiv pentru *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie* (București, 1970, text tradus din slavonă de Gheorghe Mihăilă), Dan Zamfirescu „socotea" respectiva „scriere" ca fiind nu doar contemporană, ci și comparabilă valoric și „fond de gândire" cu *Principele* de Niccolo Machiavelli! Ca „personalități exemplare" sau „de anvergură europeană" apăreau, în cărți și eseuri de istoria culturii și literaturii române *vechi*, Udrișteă Năsturel, Petru Movilă, Nicolae Milescu-Spătarul, Miron Costin, Constantin Cantacuzino Stolnicul și Dimitrie Cantemir. Prin cărțile sale, *Miron Costin. Interpretări și comentarii* (București, 1973) și *Grigore Ureche* (București, 1979), Dumitru Velciu a ridicat cota aprecierii „marilor cronicari moldoveni ca personalități umaniste" mai presus decât cea critic probată de P. P. Panaitescu. Câtă vreme aprecierea ca renascentiste, umaniste sau „baroce" a valorilor românești din secolele XVI și XVII se făcea sub genericul consemn al *istoriei culturii și literaturii vechi*, ele nu prea întâmpinau critici severe sau demontatoare de sens; era ceea ce „se vedea" și în domeniul istoriei artei. Acele aprecieri își aveau punctul de sprijin în evidențierea a ceea ce era „românesc, original și universal valoric". Când aceleași aprecieri își prea apropiau sau întrebuințau atributul de *modern*, criticile ori amendamentele asupra lor nu întârziau. Mircea Anghelescu le-a tot „formulat", sub argumentul că începuturile culturii și literaturii române moderne n-au putut fi mai devreme de ultima parte de secol XVIII și prima de cel următor, până când să-i capete formă și conținut seniorialele cărți *O istorie descriptivă a literaturii române: epoca premodernă* (București, 2019) și *Literatura între două lumi. Cronici, eseuri, dialoguri* (București, 2022). Și la nivelul istoriei culturii și literaturii se petrecea ceva asemănător, nu însă și identic, cu felul istoricilor „propriu-ziși" de a considera îndeosebi temporalitatea secolului al XVII-lea și începutului de secol XVIII; era temporalitatea a încă culturii și literaturii vechi, precum și a istoriei *medievale*. „S-au pus bemoli" interpretărilor prea plusante de trăsături renascentiste sau umaniste, într-un cuvânt *moderne*, ale unor scrieri și creații artistice din decursul temporal menționat. În discursul său de recepție la Academia Română, din 21 noiembrie 2001, *Despre prima modernitate a românilor*, Răzvan Theodorescu „amintea" că au fost „colegi de breaslă" pe care „i-a șocat, cu ani în urmă", când, de înțeles, prin cartea sa *Civilizația românilor între medieval și modern*, „încercase să așeze începuturile primei noastre modernități către 1550–1600", precum și să evidențieze „diferențele structurale dintre civilizația Moldovei și aceea a Țării Românești". Printre cei „șocați", poate doar contrariați din cauza „înadinsei selectări de argumente" întreprinsă de Răzvan Theodorescu spre a-și realiza menționata sa carte, s-au aflat, în primul rând medieviști „de profesie", care i-au „întâmpinat-o" nu într-atât critic-recenzent cât cu evitarea „trimiterilor infrapaginale" la ceea ce textul ei, dincolo de încântătoare discursivitate, le cam prea puțin putea servi de pozitivist suport argumentativ pentru propriile lor cercetări. La momentul recepției academice, Răzvan Theodorescu s-a simțit, fără îndoială, mângâiat sufletește și încuviințat

profesional de „distinsu-i coleg" Virgil Cândea, cu *răspunsul* dat *discursului* sus-menționat, în cuvinte de reținut, aprobativ ori nu, pentru dezbateri istoriografice asupra „perioadei istorice" de referință pentru cartea *Civilizația românească între medieval și modern*: „Sfârșitul epocii medievale și preludiile modernismului românilor au fost incerte în cercetările ultimului secol și, desigur, clarificările definitive nu puteau veni sub imperiul istoriografiei dirijate din cele patru decenii de dictatură, o istoriografie încorsetată în prejudecăți ideologice și impunând, după orânduiri și moduri de producție, decalaje mari și ireale față de cronologia europeană. Așa se face că ... un îndreptar cronologic întocmit cu ambiția de a prezenta «ultimul cuvânt al științei istorice din țara noastră», situa începutul Evului Mediu românesc către sfârșitul secolului al IX-lea, dar îl încheia abia la răscoala lui Tudor Vladimirescu, în 1821. Potrivit acestei periodizări eram*, probabil,* poporul european cel mai îndelung răstimp întârziat în ceea ce se socotea încă, pe atunci, după concepția materialismului istoric, «întunecatul Ev Mediu»".

Dincolo de semnalarea inconvenientului istoriografic al unui „prea lung Ev Mediu", cuvintele citate ale lui Virgil Cândea, distins cărturar și lucid „misionar cultural" înainte de 1989, prezentau, în atmosfera intelectuală „de la noi" de după acel an, riscul erorilor prin generalizări interpretative; nu „în cercetările ultimului secol", ca întreg, „au fost incerte <...> sfârșitul epocii medievale și preludiile modernismului", ci numai sub imperativul „tezismului marxist" de după 1947, fiindcă mai ales prima parte a acelei „mari unități de timp" a cunoscut foarte intense dezbateri asupra temei *tradiție și modernitate*, cu implicită „chestionare" a începuturilor epocii moderne românești, dezbatere implicând istorici, istorici literari, publiciști; și nu puțini istorici, de la catedre universitare și din institute de cercetare considerau, prin anii 1970–1979, mijlocul de secol XVIII, în loc de „un moment revoluționar", 1821 sau 1848, ca înregistrând „începuturile epocii moderne pentru istoria românilor"; de reținut era, în 2001, la Academia Română, consimțământul unui reputat umanist editor de texte narative, de îndeosebi *operele* lui Dimitrie Cantemir, cu modalitatea prin care Răzvan Theodorescu releva *prima modernitate românească*. Era vorba despre o *mare temă istoriografică* pe care, cu mai ales argumentația și dezinvoltura discursivă proprii istoriei artei, la intersecția cu noua *istorie a mentalităților*, autorul cărții *Civilizația românească între medieval și modern* se încă oferea spre dezbateri antrenante de specialiști, dintre care cei *medieviști* considerau ca de competența lor perioada 1550–1711/1716, „dusă" chiar până spre mijlocul secolului al XVIII-lea, cum și *moderniștii* dădeau „semne" să agreeze. Pentru cele două „branșe" ale istoriografiei române, chiar la nivelul general al acesteia, altele erau *temele mari și de urgență* decât cea incitată de cartea lui Răzvan Theodorescu, cu prima ei ediție și ceva timp după aceea. Lăsând, justificabil, deoparte *teme* ținând de preistorie, istorie veche și istorie contemporană, chiar de istorie modernă „de după mijlocul de secol XVIII", de urgență și implicând analiza de „fapte, texte și idei din intervalul 1550–1716/1746" erau, nu doar sub indicativ „ideologic, ceaușist", ci și prin suscitare de conștiință profesională a istoricilor, cele precum *romanitatea, continuitatea, unitatea* și *vocația neatârnării românilor*. Motivul foarte serios pentru acea *urgență istoriografică* a fost dat de „aflarea", încă de prin anii 1960–1965, pe îndeosebi cont propriu al unuia sau altuia dintre

specialiști, iar cam după 1975–1980, și prin „difuzare” supervizată de „propaganda de partid”, de contestații ale istoricilor „străini”, îndeosebi maghiari, sovietici și bulgari, „infiltrați” și unor „medii intelectuale și publicistice occidentale”, asupra sus-menționatelor dimensiuni fundamentale ale istoriei românilor, devenite astfel *teme de dezbătut și de lămurit*. Au fost difuzate „seturi” de texte reflectante de acele contestații spre a fi supuse dezbaterilor istoriografice „asortate” adeseori și cu poziționări politico-ideologice, cursurilor de perfecționare a profesorilor de istorie, anumitor părți de prelegeri universitare de genul *problemelor fundamentale* și chiar atenției publicului larg, prin *mass-media*, din țară. De serioasă luare aminte, pentru cercurile de specialiști și „pasionații” de cunoașterea și lectura trecutului românesc a fost apariția la Budapesta, „pe ungurește” și mereu reeditată, cu traduceri, prin anii 1980, în limbi „de circulație internațională”, a unei *istorii a Transilvaniei*, sub redacția frecventatorilor de Congrese Internaționale de Științe Istorice, L. Makkai și A. Mócsi. Era o sinteză care se prezenta ca în conformitate cu normele metodologice ale studiului istoric, însă printr-o înadins ordonată argumentație documentară „ținta” demontarea celei a mai ales *romanității și continuității* românilor pe „vatra Vechii Dacii”. Sinteza maghiară de *Istoria Transilvaniei* nu se fixa într-o *teorie*, precum cea röslerianã, căreia, „la timpul ei”, i-au dat temeinică replică A.D. Xenopol și D. Onciul. În noua „tratare sintetică”, istoricii maghiari au căutat să supună trecutul istoric al Transilvaniei, din perspectiva ființării Voievodatului intracarpatin ca parte a Regatului Ungariei într-o „armonioasă” contiguitate spațială, și a preeminenței instituționale maghiare, „secondată” de „ținutala secuime” și de „patriciatul săsesc”, pentru Principatul aflat sub otomani (1541–1690) și asimilat titlurilor Împăratului de Habsburg (1690–1867), spre a redeveni „perla” Coroanei Sfântului Ștefan (1867–1918).

Un răspuns, ca din reacție spontană și impuls politico-ideologic „ceaușist”, a fost dat sintezei maghiare, dar și unor „exagerări și falsuri” ale istoricilor sovietici, precum Artiom M. Lazarev, V.N. Vinogradov, ori bulgari, cu publicația vibrant emoțională și firavă argumentativ, *Jocul periculos al falsificării istoriei* (București, 1986), de Ștefan Pascu și Ștefan Ștefănescu. Se „înșuruba” însă adânc în mediul istoriografic românesc responsabilitatea probării ca mai presus ori dincolo de „sarcina patriotică, politico-ideologică, și sub indicația de istorie unică și unitară”, a *romanității, continuității și unității românilor*. Era responsabilitatea care, prin natura profesiei ori abilitatea recursului la documente și texte narative de prin îndeosebi secolele XVI și XVII, ca primordial argumentante pentru oricare *mare temă* dintre cele menționate, revenea mai ales istoricilor *medieviști*. În cazul *temei romanității*, „faza” romanizării Daciei și a viețuirii daco-romanilor sau proto-românilor ținea, e drept, de Istorie Antică. Asupra „fazei” în care „s-au produs și adunat” argumente despre conștientizarea de români a originilor și trăsăturilor lor etnice prevalent romane, pe „substrat daco-getic”, se cuvenea însă să se pronunțe, cu prioritate, istoricii medieviști, lingviștii și istoricii literari „vechiști”. Evaluarea critică a istoriografiei temei, a întregii ei literaturi de specialitate, se presupunea necesar cu noua ori „adusa la zi” sistematizare a argumentelor, pentru temeinicia interpretărilor profesional adecvate tematicii. Un reper esențial putea fi cartea lui Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei* (București, 1972, cu ediție și în franceză, București, 1979), completată cu alte două, de același autor, *Dacoromano-saxonica: cronicari*

români despre saşi; românii în cronica săsească (Bucureşti, 1980) şi *Auf den Spuren der eigenen Identität: Ausgewählte Beiträge zur Geschichte und Kultur Rumäniens* (Bucureşti, 1991). Încercări privind argumentarea *romanităţii românilor*, cu documente şi texte narative latine, greco-bizantine, slave, germane, însemnări de *călători străini* prin Ţările Române, din secolele XVI–XVII, au mai condus la publicaţii cam disparate. O abordare sistematică a *temei*, de la argumentaţie la interpretări, a asumat-o Centrul de Istoria Transilvaniei, de la Cluj-Napoca, în noua sa ipostază instituţională, cu Ioan-Aurel Pop director. Acesta, cu publicaţii precum *Etnie şi confesiune în Transilvania. Secolele XVI–XIX* (Oradea, 1994), *Naţiunea română medievală. Solidarităţi etnice româneşti în secolele XIII–XV* (Bucureşti, 1998), *Geneza medievală a naţiunilor moderne* (Bucureşti, 1998), *Românii şi România. O scurtă istorie* (Bucureşti, 1998; şi în engleză, New York, 1999), *Identitatea românească: felul de a fi român de-a lungul timpului* (Bucureşti, 2016); *De la romani la români. Pledoarie pentru latinitate* (Bucureşti, 2019) etc., a relevat *romanitatea* ca matrice a istoriei noastre, temă în a cărei completaritate apăreau ca rostuindu-se, „prin vremi", cea a *continuităţii* şi cea a *unităţii* românilor. A şi orientat, ca principal iniţiator sau coordonator, *Istoria Transilvaniei* (3 volume, 2003, 2005, 2008), „pe firul conductor" al temei *romanităţii românilor*, volumul II al sintezei, *De la 1541 până la 1711*, coordonat împreună cu Thomas Nägler şi Magyari Andras, fiind de specială referinţă pentru comentariul de faţă; din altă perspectivă evaluativă, aceeaşi sinteză, întreagă, s-a ridicat la cota replicii profesionale dată maghiarei *Istorii a Transilvaniei* de prin anii 1980. De remarcat, la Ioan-Aurel Pop, perspectiva culturală, pe solid temei argumentativ istoric, lingvistic, instituţional-juridic şi cu seniorial control al devenirii nu întotdeauna lineare, ci câteodată întortocheate a termenilor ori noţiunilor, asupra temei fundamentale *romanitatea românilor*. Din atare perspectivă, istoricul de prodigioasă „şcoală clujeană" a căutat să demonteze „tracomania" sau „dacomania", să considere primordiala latinitate, etnică, lingvistică şi religioasă, a românilor, cu ortodoxie ecleziastică, „de nevoie" în slavonă, a românilor. Ţinând mult la claritatea explicaţiei sau a demonstraţiei istorice, a operat uneori cam selectiv cu „date şi nume", a căror amănunţită cunoaştere, la stadiul studiilor istorice româneşti, cu greu i-ar fi de tăgăduit, de vreme ce mai fiecărei critice observaţii ce i s-a făcut a replicat prompt şi decisiv.

Şi temei *continuităţii* i-a fost considerată o foarte înaltă relevanţă, dacă nu de matrice primordială a istoriei românilor, atunci de perspectivă cuprinzătoare asupra acesteia. Prin excelentă cunoaştere a literaturii de specialitate „vechi şi noi, de la noi şi de aiurea" şi cu înalt calificată „mânuire" a argumentaţiei, prin mai mereu direct recurs la documente şi texte narative, Nicolae Stoicescu, prodigios *medievist*, şi-a apropiat renumele de „campion al abordării ei". Cunoscut, întâi, prin acribioase studii privind *Sfatul domnesc* şi *mari dregătorii din Ţara Românească şi Moldova, secolele XV–XVII* (Bucureşti, 1968) şi *Bibliografii ale localităţilor şi monumentelor istorice* din, respectiv, Ţara Românească, Moldova şi Banat, s-a dedicat, cu proficienţă şi ca din „datorie de conştiinţă" temei menţionate, cum vădesc publicaţiile sale *Continuitatea românilor. Privire istoriografică, istoricul problemei, dovezile continuităţii* (Bucureşti, 1980) şi *O falsă problemă istorică. Discontinuitatea*

poporului român pe teritoriul strămoșesc (București, 1993). S-a publicat mult, de istorici sau, mai larg spus, cărturari, pe tema *continuității românești*, a „dăinuirii noastre în vatra strămoșească". Nicolae Stoicescu, însă, mai relevant decât oricare alt specialist, a abordat tema *continuității* atât în sine, cât și ca fundal de studiu pentru alte două, tot mai, cea a *luptei de neatârnare* și cea a *unității românești*. Maniera sa de abordare a *continuității* s-a și intersectat benefic, sub raport istoriografic, cu cea etalată de Ștefan Andreescu, de asemenea prodigios *medievist*, asupra raporturilor dintre Țările Române, înainte, la momentul și după Mihai Viteazul, ca „front antiotoman" și chiar „defensivă federalizare" față de „primejdii" surveninde din schimbătoare „împrejurări" și „confruntări de forțe" de anvergură central-sud-est europeană. Cartea lui Ștefan Andreescu *Restitutio Daciae* (3 volume, București, 1980, 1989, 1997) a rezultat dintr-un îndelung și intens efort de studiu, cu argumentație dusă adeseori până la detalii, de unde și expresivitatea concluzivă a titlurilor de capitole conținute de fiecare volum subintitulat orientativ, prin raportare la egidanta intitulare de *Restitutio Daciae*, primul, *Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1526–1593*, al doilea, *Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1601–1659*, ultimul reprezentând *Studii cu privire la Mihai Viteazul.* Primele două volume reprezintă „tratarea" cea mai solid documentată, cu interpretări pline de acuratețe de acte și fapte, privind *relațiile* dintre Țările Române într-un decurs temporal de mai bine de un secol (1526–1659), când, după „dezastrul maghiar" la Mohacs și până să-și piardă aderența politică „imboldul federalist" al lui Mihai Viteazul, fie Țara Românească sau cea a Moldovei, fie Principatul Transilvaniei au resimțit distinct ori toate împreună implicațiile unor transformări profunde pe plan internațional; ca *elemente introductive* pentru primul volum apar *Mihai Viteazul, „*domn al Țării Românești și al Ardealului și al Moldovei*"*, *Amintirea Daciei și Condiționări externe*; altfel spus, „elemente de unitate politică, economică și culturală ale lumii românești", cuvenibile reanalizei și evaluărilor istoriografice „spre a se dobândi treptat o imagine nuanțată atât asupra factorilor care au stat la baza unor momente istorice de excepție, cum a fost Unirea înfăptuită de Mihai Viteazul în anii 1599–1600, cât și asupra celor care, într-o perspectivă largă, au contribuit la menținerea ființei statale a Țării Românești, Moldovei și Transilvaniei, în pofida tendințelor expansioniste ale marilor puteri învecinate cu spațiul carpato-danubian"; evaluarea critică a literaturii de specialitate, română și străină, despre premisele și semnificația *momentului* Mihai Viteazul, a servit, prin succesive capitole de carte, lămuririlor asupra *orientărilor generale* ale „celor trei țări autonome și suportante de dominație otomană", a *convergențelor locale*, ținând de starea internă distinctă a fiecăreia, a *concepției unioniste* atribuite lui Petru Rareș, a *unirii dinastice munteano-moldovene*, a ascendenței *autonomiei Transilvaniei* față de cea încercată de „țările extracarpatine", a aspectelor culturale de *Restitutio Daciae*; prin texte ori capitole din al doilea volum a fost de lămurit cum *fapta lui Mihai Viteazul*, care „nu a răsărit din senin, fiind pregătit de o sumă întreagă de proiecte, acțiuni și evoluții mentale", și-a vădit „urmări, pe multiple planuri", până spre 1659, sub raport îndeosebi politic; a fost, în speță, de lămurit cât și cum s-au situat sub semnul *moștenirii lui Mihai*

Viteazul, acte, acțiuni sau „întâmplări" ținând de *aflarea „Movileștilor" în Țara Românească*, *domniile lui Radu Mihnea Corvin în Moldova și Țara Românească, proiectele transilvane*, avute de principii Gabriel Bethlen și „cei doi" Gheorghe Racoczi, *pentru unitatea spațiului carpato-danubian, gândul și faptele lui Vasile Lupu*, implicațiile „cruciadei*" din anii 1645–1647*; suplinirea cezurii între conținutul tematic al primului volum și cel al următorului a rostuit „setul de texte" din al III-lea; *Studiile cu privire la Mihai Viteazul (1593–1601)* lămuresc unele „aspecte" pentru „necesarul folos" al unei noi și mai solide monografii a domniei Unificatorului: *bănia Craiovei între Mihai și Cantacuzini, misiunea Warkotsch între Habsburgi și Rusia la 1593, relațiile lui Mihai Viteazul cu Polonia, „războiul cel lung", tratativele transilvano-munteano-otomane din 1597–1598, diplomația lui Mihai Viteazul pentru recunoașterea stăpânirii sale asupra Transilvaniei* etc. Chiar dacă n-a atins standardele unei „organice" sinteze, „tratarea" de Ștefan Andreescu a *relațiilor politice* dintre „cele trei țări" de pe timpul anilor *1526–1659* se distinge ca încă cea mai valoroasă, la cel puțin nivelul istoriografiei noastre. Și se distinge astfel prin comparație valorică cu alte „tratări", respectabile, ale *relațiilor dintre „cele trei țări"*, în contextul internațional de îndeosebi secol XVII. Fără a mai aminti de studiile temeinice întreprinse de Gemil Tahsin și Mihai Maxim asupra relațiilor româno-otomane, în speță ori în context european, ar fi de menționat, aici, și cele, la fel calificabile, de Veniamin Ciobanu, privind *Politică și diplomație în secolul al XVII-lea. Țările Române în raporturile polono-otomane-habsburgice, 1601–1634* (București, 1994) sau *Românii în politica est-central europeană, 1648–1711* (Iași, 1997); de Constantin Rezachevici, *Constantin Brâncoveanu-Zărnești 1690* (București, 1989), *Istoria popoarelor vecine și neamul românesc în Evul Mediu* (București, 1998); Călin Felezeu, *Statutul Principatului Transilvaniei în raporturile cu Poarta Otomană 1541–1688* (Cluj-Napoca, 1996), *Principatul Transilvaniei în epoca suzeranității otomane 1541–1688* (Cluj-Napoca, 2013); de Suzana Andea, *Transilvania, Țara Românească și Moldova. Legături politice, 1656–1688* (Cluj-Napoca, 1996), *Din relațiile Transilvaniei cu Moldova și Țara Românească în secolul al XVII-lea* (Cluj-Napoca, 1997) etc. Cum se poate observa, atare studii, spre a nu se conforma „tezei" *independența – luptă milenară a poporului român* sau *independența – permanență a istoriei românilor*, au urmat „calea" tematicii de *relații internaționale* din, de referință aici, secolele XVI–XVII. Iar ca de specială reținere, tot aici, se cuvine perspectiva de *Restitutio Daciae* scrutată de Ștefan Andreescu, în *Cuvânt înainte* și încheierea pentru volumul II sub respectiv titlu generic, asupra a îndeosebi sfârșitului de secol XVI și primei părți de cel următor: „O judecată de ansamblu asupra secolului în zorii căruia stau așezate numele și fapta Viteazului a definit-o «veacul de aur» al culturii vechi românești. Într-adevăr, paralel cu evoluțiile politico-ideologice, nu lipsite nici ele de trăsături înoitoare, în special cultura, sub toate formele ei, pășește acum într-o fază originală, devenind deplin individualizată în raport cu celelalte culturi din această parte a continentului și căpătând implicit un tot mai pronunțat caracter național ... La vechea tradiție a politicii de cruciadă s-a adăugat o alta, care i-a fost subsumată, aceea a Daciei reconstituite, după chipul cum acționase Mihai Viteazul. Că acest concept stă pus sub semnul vremurilor noi, al

epocii moderne, ne-o dovedește iarăși atenuarea sensibilă a obstacolului religios, poate cel mai caracteristic simptom al depășirii mentalității medievale ... Programul politic al lui Mihai Pătrașcu, care prevedea explicit refacerea Daciei în cadrul unui masiv efort de cruciadă ..., încheie un secol de transformări în spațiul carpato-danubian, răstimp în care, în primul rând, de la ideea medievală a colaborării pe temei de cruciadă a forțelor din Țara Românească, Moldova și Transilvania, se ajunge, în mediul politic românesc, la ideea unirii însăși a celor trei state, în virtutea precedentului creat de Mihai Viteazul și cu același scop – eliberarea de sub dominația Porții. Ea, această din urmă idee, aparține însă mentalității moderne și corespunde procesului cristalizării ideii de națiune română, distinctă de celelalte națiuni din lumea ortodoxă est și sud-est europeană".

O temă mare, înrădăcinată istoriografiei noastre, suscitantă de cuvânt de îndeosebi *medievistică* specialitate pentru „secvența" ei de secolele XVI–XVII, și beneficiară, poate mai mult decât oricare alta dintre cele avute în vedere deasupra de aceste rânduri, de „regim preferențial ceaușist", „s-a văzut și auzit" a fi cea a *unității românești*. *Tema*, decelabilă prin notații cronistice și relatări ale umaniștilor, români ori străini, cu enunțuri ideatice și chiar argumentații „documentare", la Grigore Ureche, Miron Costin, Cantacuzino Stolnicul și Dimitrie Cantemir, învigorată politic de memoriile boierești muntene și moldovene sau de „acțiunea suplicantă transilvană", încercată studios de corifeii Școlii Ardelene și devenită obiectiv programatic național pentru „pașoptiști" și înfăptuitorii Unirii Principatelor, și-a apropiat „tratări" istoriografice de AD. Xenopol, D. Onciul, N. Iorga, Ioan Lupaș, Gheorghe I. Brătianu; trecută „sub tăcere proletcultistă" prin anii 1947–1958 și permisă „învățământului și cercetării istorice" din resorturi propagandistice asimilante și centenarului Unirii Principatelor, a căpătat o spectaculoasă însemnătate cu ocazia semicentenarului din 1968 al Marii Uniri, an al cărui prestigiu internațional a fost mult sporit de „ceaușismului național". Dedicată acelui semicentenar, în anul când și Ceaușescu trecuse de zece lustri de viață a sa, cartea lui Ștefan Pascu, *Marea adunare națională de la Alba Iulia* (București, 1968), privea „un proces istoric ireversibil al înmănuncherii într-un organism statal unitar a tuturor ramurilor națiunii române, a tuturor energiilor materiale și spirituale"; un consistent capitol, *Premisele unității de stat a românilor*, se raporta la o epocă medievală întinsă până spre începutul secolului al XIX-lea. Volumul *Unitate și continuitate în istoria poporului român* (București, 1968), sub redacția lui D. Berciu, conținea texte relative, din perspectiva „procesualității istorice" indicate de menționatul titlu generic, și la secolele XVI–XVII, ca de Ev Mediu; era ceea ce „a trebuit" să vădească și A. Sacerdoțeanu, cunoscător al „vechii istoriografii" și al documentelor, cu *Elemente de continuitate și unitate în istoria medievală a românilor*; Radu Manolescu admitea *Unitatea economică a Țărilor Române în Evul Mediu (sec. XIV–XVI)*, iar Ion Ionașcu o confirma „suprastructural" cu *Mihai Viteazul și unitatea politică a Țărilor Române*; Ștefan Ștefănescu „desprindea din viața social-economică, în limitele spațiului românesc", *Mișcări demografice în Țările Române până în secolul al XVII-lea și rolul lor în unitatea poporului român*; consecvent „tezei de la conștiința de neam la conștiința națională", Eugen Stănescu evidenția îndeosebi secolul al XVII-lea în *Geneza noțiunii de „România". Evoluția conștiinței de unitate teritorială în lumina*

denumirilor interne. Prin cartea sa, elaborată pe temeiuri documentare și în orizont adecvat de lectură, *Unitatea românilor în Evul Mediu* (București, 1983), Nicolae Stoicescu „oferea" un exemplu de abordare definit profesională a unei „probleme" aproape de regulă purtată de valurile „ideologice" ale invocării „aspirațiilor seculare ale poporului spre împlinirea marelui său ideal"; o altă carte, de același *medievist, Age-Old Factors of Romanian Unity* (București, 1986), a putut fi și un răspuns dat „exagerărilor istoricilor străini pe teme de istoria românilor"; impresionează, la demonstrația sa, strânsa conexiune, cu presupunere de explicații susținute prin acribios control al „limbajului" documentar și narativ „de epocă" studiată, al „detaliilor" urcate în treptele interpretative ale discursului, pentru cele trei mari teme: *continuitatea, unitatea* și *rezistența* sau *autonomia* românilor din „tulbure vremi" de secole XVI–XVII; prin forță deopotrivă argumentativă și interpretativă, demonstrația sa suportă termeni de comparație valorică cu cea întreprinsă de Ștefan Andreescu sub titlul generic de *Restitutio Daciae*. „Se vedeau", la nivelul istoriografiei, abțineri sau refuz, în virtutea profesionalismului, de a se conforma versiunii „oficiale, ideologizate", asupra acelor *mari teme*, vădite, prin anul 1983, de Mircea Mușat și Ion Ardeleanu cu *De la statul geto-dac la statul român unitar*.

Mai greu ori aproape imposibil era să nu se conformeze acelei versiuni de „istorie oficială" asupra respectivelor *mari teme* pentru titulari de catedre universitare și coordonatori de institute de cercetare de profil istoric, nemaifiind defel vorba, aici, și de „învățământul de partid, de Academia «Ștefan Gheorghiu»". Ilustrativ, în sensul celor menționate, a putut fi exemplul de universitar dat de Ion Toderașcu, cu elegantă prestanță, pe suport documentar și de adecvată lectură, la cursuri și seminarii de Istorie Medievală, sub egida Universității ieșene. Cu un text, *Evoluția istorică unitară a poporului român*, din volumul *Aspecte ale luptei pentru unitate națională. Iași: 1600–1859–1918* (Iași, 1983), profesorul Toderașcu și-a anunțat „proiectul" de studiu privind *Unitatea românească medievală*, titlu, acesta, revenind, de altfel, principalei sale cărți, dată publicității, la București, în 1989; și-a „mărturisit", în *Cuvânt introductiv* pentru acea carte, scrisă „cu îngrijire" și de aceea auctorial prețuită, „năzuința, folosind o agonisire documentară, de mult începută, la realizarea unei imagini istorice cât mai realiste și mai expresive, fidelă trăirilor din veacurile evului de mijloc românesc"; metodologic, „nu <a> adoptat criteriul cronologic de expunere decât în mod complementar", voind „o altfel de sinteză, pe coordonatele istorice fundamentale care să marcheze evoluția unitară a poporului român în condițiile pluralității statale"; ca „limite temporale", pentru tematica lucrării, le-a „adoptat" pe cele „admise" în privința „Evului Mediu lung românesc", cu începuturi de prin secolul al VIII-lea și „finiș" în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea; referitor la „socotința" lui Răzvan Theodorescu asupra „sfertului de mileniu", *1550–1800*, din cartea-i *Civilizația românilor între medieval și modern*, observa „situația cu totul nefirească pentru o istorie națională", mai exact spus, pentru secolele ei XVI–XVII, când „structurile societății erau accentuat feudale", iar modernitatea deja „prezentă, în *orizontul imaginii*", încât, spre a se îndepărta „întregul nefiresc", propunea să se admită că de pe la 1600, cam, modernitatea „se doar anunța", fără posibilitatea „sesizării ei în baza societății" înainte de jumătatea secolului al XVIII-lea; și-a exprimat „rezerve" față de opinia profesorului Gheorghe

Platon, din *Postfața* „sintezei sale universitare", *Istoria modernă a României* (București, 1985), că secolul al XVII-lea ar fi „pe nedrept apreciat ... drept *secol de aur* al culturii *medievale* românești", de vreme ce, „prin valorile sale, se înscrie pe linia de dezvoltare a societății românești"; și-a propus, cum tot *introductiv*, pentru cartea *Unitatea românească medievală*, „mărturisea", să realizeze, pe firul tematic al *unității neamului înainte de unitatea sa politică*, „o sinteză *sui-generis* a Evului Mediu românesc"; cu real talent discursiv, „a tras acel fir" din cam înadins selectate atestări documentare, unele subțiri, spre abordări istoriografice privind *Pământul și istoria românilor, Asemănări și identități în evoluția social-politică românească, Comunitatea economică a Țărilor Române, Posesiuni muntene și moldovene în Transilvania și Banat, Alianța politico-militară dintre Țările Române, idee și faptă*; într-un volum II al cărții, intitulat *Permanențe istorice medievale. Factori ai unității românești* (Iași, 1994) și-a îndreptat abordările spre *dreptul românesc, de la cutumă la Pravilă – asemănări și identități juridice* sau *Mișcări demografice în spațiul românesc – cauze, sensuri, consecințe*; a optat, pentru intitularea „schimbată" a volumului II față de cea a primului – carte propriu-zisă, la rigoare –, după „paradigma" lui N. Iorga, *Permanențele istoriei*, indicantă de obiectul unei comunicări a „marelui mânuitor de idei", pentru Congresul Internațional de Istorie de la Zürich, din august-septembrie 1938; sub acoperirea acelei „paradigme" a considerat, ca și Iorga, de altfel, sau, după „opinii", cu nuanțe variabile de discurs, exprimate de D. Onciul, I. Lupaș ori, îndeosebi, Gheorghe Brătianu, mai curând *factori istorici* decât *permanențe* ale istoriei românilor, între care și cea a *unității*, pentru un răstimp cumva concesiv relaxant delimitabil: „Dilatând valoarea sintagmei lui N. Iorga, constatăm un orizont foarte cuprinzător, <fiind>, în permanențe istorice, coordonatele care au asigurat poporului nostru o evoluție relativ unitară și relativ sincronă ..., acea unitate înainte de unitate, adică unitatea specifică medievalității românești (unitatea de viață, de trăire cotidiană, căreia i-a lipsit forma politică). Un cuvânt despre cadrul temporal se impune. Când a început și când a luat sfârșit epoca medievală românească, iată o chestiune mult discutată și încă nerezolvată. În ceea ce ne privește, am optat și rămânem pentru un Ev Mediu lung, înțeles nerigid ... Secolele XVII–XVIII se situează, într-adevăr, între medieval și modern, dar cu preponderența structurală a medievalului".

„Schimbarea" de Ion Toderașcu a titlului celui de-al doilea volum, devenit și prin așa ceva unul de completare și nu de continuare substanțială a celui dintâi, al cărții *Unitatea românească medievală*, reflecta o anumită sensibilizare și în cazul profesorului ieșean a poziționării față de noul curs al istoriografiei noastre de după 1989. Recursul la „sintagma" intitulativă și conținutul unei ilustre comunicări iorghiene pentru forul internațional al istoricilor din 1938 i-a fost măcar aparent „de sprijin" spre „aerisită" implicare ori recunoaștere pozitivă în dezbaterile istoriografice „de la noi", tot mai aprinse și ținând de acel curs recuzant al „clișeelor naționalismului ceaușist", între care și cel al „istoriei unice și unitare a românilor". Se tot discuta, în atmosfera intelectuală cel puțin clamantă de degajarea de „tezismul marxist", despre „reinventarea trecutului românesc", „demitizarea" sau „demistificarea" istoriei românilor, „necesitatea criticii amendante asupra excepționalismului național și a etnoculturalismului excesiv" etc. Provocativ, în acea

atmosferă, a putut fi eseul lui Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească* (București, 1997). Și a fost provocativ prin nu atât titlul – profesorul bucureștean, cunoscut pentru cursul *Evoluția istoriografiei române. De la origini până la începutul secolului al XX-lea* (București, 1976), se făcuse remarcat și în dezbateri pe *tema imaginarului*, sub egida Comisiei de respectiv profil, la Congrese Internaționale de Științe Istorice sau „altundeva, de fel academic", cu semnificative și bine „primite" publicații, precum de specială reținere, aici, *Marii istorici ai lumii* (București, 1978), *L'exploration imaginaire de l'espace* (Paris, 1987), *La fin du monde: une histoire sans fin* (Paris, 1989), *Entre l'ange et la bête. Le mythe de l'homme différent de l'Antiquité à nos jours* (Paris, 1995), *Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune* (București, 1998), *Tinerețe fără bătrânețe. Imaginarul longevității din Antichitate până astăzi* (București, 2006), *De ce este România altfel?* (București, 2012), *Cum s-a românizat România* (București, 2015) – cât conținutul chestionant depreciativ de valori, personalități și înfăptuiri istorice românești, de îndeosebi „permanențele" sau „constantele" istoriei naționale, de la *geto-dacism* și *romanitate* sau *originile* la *continuitate, unitate* și *excepționalismul etno-cultural xenofob* ori *românii și ceilalți*. Iar sensul provocativ a fost îndreptat, din start cu subînțelegere, apoi explicit, fie introductiv, *după trei ani*, pentru ediția a doua, fie în *Prefața* celei de-a treia, din 2002, ale eseului, contra mai ales a tematizărilor de tot ținută eseistică ale lui Ioan-Aurel Pop, *Geneza medievală a națiunilor moderne, Națiunea română medievală, Românii și România* etc. Reacția profesorului clujean, cu *Istoria, miturile și adevărul* (București, 2002), eseu, de asemenea, menit deopotrivă „publicului cititor și lumii academice", a avut, de pe proprie poziție academică și în numele *profesionalismului* părții însemnate și valoric dăinuitoare a istoriografiei române, efectul unei severe „puneri la punct" a exceselor „demitizante" asupra trecutului național ale „colegului" bucureștean. S-a declanșat astfel una dintre cele mai înverșunate polemici înregistrate de istoriografia română și antamante de „opinenți fie de-o parte, fie de alta", cu „duceri" măcar implicite și spre planul general de dezbateri intelectuale, „de la noi", privind dilematic rostuirea „organică" și încă străbătătoare de împrejurări a ceea ce ține de *românesc, de specific național*, sau binecuvenirea nou-culturală, etico-civică, a unui *integraționism european* ori *global*, suscitant de „împărtășirea uniform codificată a valorilor" și, prin efect, implicant de atenuarea „disensiunilor naționaliste". În dezbateri își făceau „loc" sau căpătau aderență, pe teme de istorie, precum cele „chestionate" de Lucian Boia sub titlul de *Istorie și mit...*, nu atât demonstrații înfipte argumentativ și inerent particularizante, pentru, între altele, secvențe de temporalitate, de la zile și ani la secole și epoci, cât generalități pretabile eseisticii. Or, în atare generalizări prevalau mai curând convingeri „furate" de impresivitatea *imaginarului* și nu orientate de creativitatea *imaginativului*, decât explicații, fie și la intersecția metodicei reconstituiri factualice și a subiectivității istoriografico-auctoriale, narativ-interpretative. Prin generalizări se relativiza, adeseori, ceea ce s-a consacrat ca adevăr despre trecutul românesc și „se conducea către tabuizări" mai ales, acestea, pentru teme de istorie contemporană. Asupra temelor ținând de secolele XVI–XVII se relativizau, în reflexii de *imaginar* sau de *mental colectiv*, semnificații ale faptelor voievodale,

actelor ecleziastice, creațiilor artistice, „noutăților" intelectuale. De „nesuportat" în dezbaterile de mereu clamată „noutate deontologică" au ajuns teme ori aspecte identitare, din genuine resorturi particularizante etnocultural și numai prin așa-ceva tendente spre universal. De văzut, spre edificare în sensul celor menționate și prin necesară comparație, eseul vibrant *cultural, Identitatea românească. Felul de a fi român* (București, 2016), de Ioan-Aurel Pop, și, tot, eseul, însă *teoretic*, speculativ, *Eutopia. Concepte, identități și istorii românești* (Chișinău, 2023), întreprins, acesta din urmă, de Liviu Neagoe „asupra contribuțiilor care alcătuiesc spațiul de manifestare al identității naționale", spre a trage concluzia, pe temei de lectură a unor texte de Aurel C. Popovici, Virgil I. Bărbat și Lucian Blaga, că, „între Mitteleuropa și Balcani", vocația europeană a culturii române nu a avut cum să fie, *ab origine*, altcumva decât „dubitativă", răzbătând astfel dinspre „abisuri identitare". Ca de referință pentru decantarea termenilor de comparat ar putea servi volumul *Identitate și alteritate în spațiul cultural românesc* (Iași, 1996), „îngrijit" și „motivat" prin *Avant-propos* de Al. Zub „cu ocazia Congresului Internațional de Științe Istorice, Montreal, 1995", și reunitor de studii dintre care, selectiv și sugestiv, ar fi de amintit, aici, *La paradoxe roumain*, de Sorin Alexandrescu; *„How can one be what one is?" Cioran and Romania*, de Matei Călinescu; *Identitate cuturală în spațiul românesc. Probleme de metodă*, de Andrei Pleșu; *Identité et altérité dans la fiction archaïque roumaine – le palais de la jeunesse sans vieillesse et de la vie sans mort...*, de Silviu Lupașcu; *Romanian Collective Identity – Romantic Myte or Historical Reality*, de Norman Simms. Degajate deliberat de „clișee marxiste" sau „ceaușiste", eseurile ori disertațiile de „calificată mână", chiar și impregnându-se de o „nouă clișeizare, etico-teoretică", frizantă de „tabuizare", tind spre un mereu extins orizont de meditații, de interpretări, de tematizări asupra trecutului istoric, a inclusiv secolelor XVI și XVII românești. Într-un atare orizont, altfel spus dintr-o cât mai largă, uneori pretins atotcuprinzătoare perspectivă de cunoaștere istorică, s-a cam făcut ca „dinspre general spre particular" relevarea faptelor, cuvintelor și sensibilităților ținând de acele secole, de fie și secvențe ale decurgerii lor temporale. „Câștigul" intelectual „net" pentru un asemenea mod de a se releva constă în gradul înalt, fie și câteodată „atins" de nonșalanță, al impresivității discursului istoriografic.

Cât despre cercetările de definită *medievistică*, acestea încă perseverează, cu observate rigori de metodă și concepție, în spirit pozitivist, prin considerarea primatului reconstituirilor factualice, pe temeiuri documentare mereu învigorate de inedit, de la care să fie încercate interpretări sau tematizări aferente unui discurs permisibil ipoteticului, nu însă și speculativului nonșalant. Acribioase studii, legându-se unul de altul, ca într-o „împletitură de ochi cu ochi, când pe față, când pe dos", tind spre redarea, de la controlat detaliu la „înțelesuri" ori semnificații (fie factualice, fie tematice) a mai tot ceea ce s-a impregnat de temoralitatea întregului ori a fiecărei secvențe cronologice de secole XVI–XVII și de început al celui de-al VIII-lea. Prevalența reconstituirilor factualice nu a ocolit, ci, dimpotrivă, a accentuat redarea „coloritului de loc și de timp", mai ales când specialistul și-a nuanțat discursul prin recurs la expresii, cuvinte și pasaje textuale „de epocă studiată". Se parcă amintește, prin toate acestea, de „procedeul" iorghian de „tablou cultural al

trecutului", vădindu-se, în studii noi de medievistică românească *adevărată*, un mereu acut discernământ critic față de teoretice *dicta* de recentă istorie socială, la rigoare cam retrospectiv-sociologizantă ori chiar psihosociologizantă. Direcțiilor de frumoasă tradiție istoriografică li se altoiesc cele de noutate, într-o dinamică de titluri de publicații a căror redare „bilanțieră" ori „de dicționar" nu și-ar prea avea nici loc și nici rost, sub raport redacțional, aici. Au fost încercate monografii de domnii, cea realizată de Petronel Zahariuc, *Țara Moldovei în vremea lui Gheorghe Ștefan voievod, 1653–1658* (Iași, 2003), putând servi, indubitabil, ca special reper valoric. Studiile consacrate domnilor și vieții de Curte de pe timpurile lor s-au înscris și în tendința „de noutate" a evidențierii unor *fenomene de istorie politică*, de o manieră surclasantă, prin rezultate, de redările „evenimențiale", descriptiviste, volumul editat de Ștefan S. Gorovei și Dumitru Nastase, *De Potestate. Semne și expresii ale puterii în Evul Mediu românesc* (Iași, 2006), prezentând argumente de înscriere într-o serie internațională de publicații consonante tematic, inaugurată de Jacques le Goff. Cartea profesorului Gorovei, *Între istoria socială și imaginar. Acțiuni politice și culturale în veacul XVIII* (Iași, 2003), interconectată, prin „chestionar", celei de ceva mai înainte vreme a lui Andrei Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne* (Paris/București, 1980), oferă o perspectivă mai nuanțabilă interpretativ asupra elitelor politice și intelectuale românești de la cumpăna secolele XVII și XVIII. În studiul elitelor nici nu prea mai contează „categoriile sociale marxiste", a căror operativitate istoriografică „se vedea" tot mai subminată de cercetările de genealogie și de dregătorii evidențiante de „țări de neamuri" din secolele XVI–XVII românești. Cartea lui Ionuț Costea, *Solam virtutem et nomen bonum. Nobilitate, etnie, regionalism în Transilvania princiară – secolul XVII* (Cluj-Napoca, 2005), inspirată intitulativ de „un stilionar din cancelaria Principatului", provoacă „judecata uniformă", la nivelul istoriografiei noastre, că, spre a fi nobili, românii „intracarpatini" au consimțit „să se metamorfozeze etnic"; o atare carte se situează, fie și nu congruent diegetic, în continuitatea tematică a celei de Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440–1514* (București, 2000). În privința Transilvaniei secolelor XVI–XVII, studiile s-au raportat nu doar la cele despre Țara Românească și Moldova „epocii" respective, ci și la istoriografiile maghiară și germană, de unde și un plus de mobilitate interpretativă asupra a ceea ce „se desprindea, din datele vieții omenești, ca modern", cum învederează și cărțile lui Ovidiu Pecican, *Realități imaginate și ficțiuni adevărate în Evul Mediu românesc* (Cluj-Napoca, 2002) și *Originile istorice ale regionalismului românesc* (Cluj-Napoca, 2003) sau ale lui Toader Nicoară, *Transilvania la începuturile timpurilor moderne (1680–1800). Societatea rurală și mentalități colective* (Cluj-Napoca, 1997) și *Sentimentul de insecuritate în societatea românească la începuturile timpurilor moderne, 1600-1830* (Cluj-Napoca, 2006). Multiculturalitatea Transilvaniei, pluralitatea ei etnică și confesională s-au pliat studiilor *alterității* și *imaginarului*, străbătând, dinspre timpurile Principatului „de sub otomani" spre cele când acesta a devenit „habsburgic" și când, din impulsuri date și de Unirea ecleziastică cu Roma, românilor li s-a învigorat conștiința originii romanice și a îndreptățirii lor naționale, cum, în orizont de *nouă istorie*, probează Sorin Mitu, cu

Geneza identității naționale la românii ardeleni (București, 1997). Iar pe când studiile privind Transilvania relevă din perspectivă culturală, socială, instituțională, etno-confesională, „cazul special al spațiului intracarpatic", cele „cu bază de analiză" Moldova și Țara Românească continuă să scruteze *integralitatea* mai ales a *culturii românești* de prin secolele XVI–XVII. Cu particularități „de la o provincie istorică la alta" apar redate, e drept, instituții, structuri sociale, habitatul și vestimentația, însă *cultura* îndeosebi a secolului al XVII-lea și a începutului de secol XVIII, se înfățișează, din studii de specialitate ancorate documentelor și narativului „de epocă" respectivă, ca fenomen general românesc. Suscitate de acele particularități, dar și orientate de mai noul imbold al „Europei regiunilor, nu a națiunilor", al chiar „României regionalizate", cu implicite proiecte de cercetare și de dezbateri istoriografice, unele generos finanțate, sinteze istorice „pe provincii românești" sau frecvent înregistrat de ceva vreme. Cu marea și, se pare, singura excepție reprezentată de *Istoria Transilvaniei*, sinteză inițiată în principal de Ioan-Aurel Pop și care reflectă preeminența integratoarei perspective istorice naționale, „altele", precum *Istoria Banatului. Studii privind particularitățile unei regiuni transfrontaliere* (București, 2015), volum coordonat de Victor Neuman, cu un *Cuvânt-înainte* de Răzvan Theodorescu, sau tot volumul generic asemănător intitulat și coordonat de Ioan Bolovan și Ioan-Aurel Pop, cel de *Istoria Bucovinei. Perspective și interpretări* (Suceava, 2022), „îngrijit" de Rodica Jugrin și Marian Olaru, și îndeosebi *Istoria Basarabiei* (Chișinău, 2016...), de Ion Țurcanu, vădesc resorturi tematice accentuat „provinciale"; se regăsesc, prin atare publicații de specialitate, cărora într-un fie și aleatoriu exercițiu bibliografic, le-ar fi de alăturat nu puține altele, note sau accente, după caz, de „banatism antic", de „bucovinism" înainte de „raptul habsburgic" de la 1775–1777 al Moldovei de Nord-Vest, de „basarabianism" acoperitor de cam întregul spațiu pruto-nistrean „încă de pe timpuri vechi", mult anterioare „raptului rusesc" din 1812. Raportată și la secolele XVI–XVII și începutul celui de-al XVIII-lea, variabilitatea perspectivei istorice, „de la provincial la național" sau invers, servește, fără îndoială, sporului de nuanțe al reconstituirii „tabloului" acelor timpuri. Ele întrețin însă, totodată, dificultatea cuprinderii acelorași timpuri, cu „lămuritoare" apartenență „la o epocă sau alta", din perspectiva sintezei istorice românești.

„S-a simțit" cu acuitate, după 1989, necesitatea reconfigurării și realizării sintezei de istoria românilor prin degajare de „tezism marxist", „protocronism" și „etnocentrism ceaușist"; măcar s-a încercat așa ceva, cu implicită referire și asupra timpurilor de speciale reflecții, aici, de la catedre universitare, chiar și pentru studioșii români din Basarabia și Bucovina de Nord, un exemplu „grăitor" fiind și volumul II, *Epoca medievală* (Chișinău, 1994), de Ion Toderașcu, din cele patru de *Istoria românilor*, „date pe epoci" de profesori ieșeni, *Antică*, de Nicolae Ursulescu, *Modernă* de Gheorghe Platon și *Contemporană*, de Ion Agrigoroaiei; acel volum II concorda, desigur, viziunii autorului asupra „Evului Mediu lung, până spre finele secolului al XVIII-lea". Un impozant compendiu de *Istoria României* (București, 1998), redactat de Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea și Pompiliu Teodor, includea capitole de cel din urmă nume menționat, de reputat cărturar, privind, unul, *Pro Republica Christiana*, cu *Domnia lui Mihai*

Viteazul, <Țările Române> *între otomani și imperiali*, iar altul, *Monarhia feudală (1601–1716)*, cu subcapitolul istorico-cultural *Umanismul și integrarea în cultura Europei clasice*. Conformându-se unor „repere didacticiste observate", Ion Bulei, în *Scurtă istorie a* românilor (București, 1997), admitea „Evul Mediu lung". Florin Constantiniu, cu *O istorie sinceră a poporului român* (București, 1997), considera, fie și fără explicită menționare, un Ev Mediu „lung", acoperitor și de secolul al XVII-lea, până spre 1716, *Țările Române și „descreșterea puterii otomane*, înainte de *Absolutismul luminat* de secol XVIII. O atare *istorie sinceră* se presupunea, spre „a se vedea astfel", cu *Istoria Românilor. De la origini până în zilele noastre* (București, 1992), „dată întâi în exil", de Vlad Georgescu, și punând „în chestiune", sub titlul de parte a II-a, *Evul de Mijloc* (sec. XIV–1716), „feudalismul românesc", statutul internațional și politica externă „dusă" de domnii Țărilor, civilizația medievală sub chip de *Bizanț după Bizanț*. Mai din aproape conectat la cursul nou al istoriografiei române și străine, implicându-se adeseori în dezbateri de profil, Ioan-Aurel Pop, în *Scurtă istorie a românilor* (București, 2018, 2023), releva consecutivitatea tematică pentru *Lumea Evului Mediu, Domnia lui Mihai Viteazul (1593–1601)*, și *Secolul al XVII-lea de la Mihai Viteazul la Fanarioți și Habsburgi*, cu rostuirea „despărțitoare de epoci" a viteazului unificator de Țări. Din evidenta prioritară perspectivă „transilvană", Ovidiu Pecican aprecia momentul *1690* ca „despărțitor" al tematicii celor două volume de *Istoria Românilor* (Cluj-Napoca, 2010–2011), cu plus de argumentare a ceea ce „se despărțea" prin *instaurarea dominației habsburgice* asupra Principatului, *Unirea religioasă* de la *1697–1700* ori simbolistica „*Istoriei ieroglifice*", relevând „aflarea" *Moldovei și Țării Românești între cele trei imperii*. Se înregistrau, așadar, disonanțe cronotopice la nivelul „micro-sintezei" de istorie românească. Era ceea ce confirmau și tot „micro-sinteze" datorate unor istorici străini, precum, selectiv exemplificabil, *Istoria Românilor* (Iași, 1998, trad. din franceză de Liliana Buruiană, cu *Prefață* de Al. Zub), de Catherine Durandin, din mediul francez de *istorie culturală* și pentru care secolele XVI și XVII au reflectat *Rezistență și filiații europene. Ortodoxie, reformă și contrareformă*, dar și *Experiențe ale modernității*; Keith Hitchins, cu preocupări comparabile, ca anvergură, cu cele ale lui R. W. Seton-Watson de prin anii 1930 „pe teme românești", acoperea, intitulativ, ca *Între Est și Vest, din secolul al XIV-lea până în 1774*, capitolul II, conținut de a sa *Scurtă istorie a României* (Iași/București, 2015), însă prezentând o succesiune de subcapitole de o anumită semantică istoriografică, *O cultură medievală, Secolul al XVII-lea* și *Drumul spre modernitate*, sugestiv orientată: „Pe parcursul secolului al XVII-lea, scriitorii și intelectualii din Principate s-au îndepărtat treptat de bazele medievale ale culturii lor, pe măsură ce au asimilat influențe noi, unele provenind din surse tradiționale, în vreme ce multe altele aveau origini occidentale. Curentele disparate care se formaseră mai devreme s-au contopit în a doua jumătate a secolului, dezvăluind faptul că populația educată îmbrățișa ideile moderne despre lume, despre locul său în ea și despre țelurile supreme ale creativității omului. Așadar, secolul al XVII-lea a marcat o criză a conștiinței în rândul elitelor clerice și laice, fără legătură cu haosul politic și economic care îi chinuia pe domnitori și pe boieri. Erau cu toții asaltați de noile

curente intelectuale și culturale ce emanau din Vest, de laicizarea culturii, de ideile noi despre scopul istoriei și al literaturii și de înlocuirea slavonei cu româna ca limbă a amândurora <domenii> și, din ce în ce mai mult, a Bisericii".

Multe așteptări s-au legat de noul tratat academic, intitulat *Istoria românilor*, pentru „lămurirea trecerii de la medieval la modern". Ca orice mare sinteză istorică „produsă de colectiv de autori", și tratatul, din mai ales motive coordonative de evitare a discordanțelor interpretative între contributorii la a sa realizare, s-a conformat unei linii discursive moderate, fără măcar atingeri de esența problemelor ori aspectelor controversate; acea linie, cu inerente „luciri" de mediocritate, vădind punerea în reală dificultate a specialiștilor cu vervă „de idei" sau „de condei", s-a impus și spre a se atenua „diferențele generaționiste" din „colectivul de autori", unii încă „nostalgici" ai gloriei sub gir politic de care s-a acoperit „primul tratat", de la 1960–1964, alții porniți „să repare" momentul eșuant de prin 1980 și puțin „mai tineri" animați ori nu de „datoria" realizării marii opere istoriografice respirante de deplină libertate „de cuget și simțiri". Situația „s-a păstrat" și la ocazia ediției a doua a tratatului, deoarece, contrar dezideratului îndeosebi al unor noi colaboratori de a-l „revizui și adăugi" substanțial, a precumpănit, cum explica Dan Berindei, *de facto* coordonator general al sintezei, considerentul „contractual" al respectării structurilor tematice ale volumelor și a primatului auctorial asupra textelor conținute de prima ediție a „marii opere". S-a „revizuit și adăugit" totuși, cât și unde s-a putut, cu semnificativ rezultat. În *Cuvânt înainte*, pentru volumul IV de primă ediție, *De la universalitatea creștină către Europa „patriilor"* (București, 2001), Ștefan Ștefănescu, coordonator, alături de Camil Mureșanu, semnala că „tratarea" privește „evoluția societății românești de la mijlocul secolului al XIV-lea până la sfârșitul secolului al XVI-lea", cu relevarea „trăsăturilor comune ale istoriei românești și ale celei universale", a „caracteristicii" date de „existența într-o proporție însemnată a țărănimii libere", cu rol principal „în creația spirituală și în apărarea țării", poporul român, „majoritar" din țărani, „creând o cultură originală, impresionantă prin vigoarea ei, cu o largă difuzare în spațiul geografic înconjurător sau mai dezvoltat". Din *Cuvânt înainte la ediția a II-a*, răzbate străveziu stilul lui Camil Mureșanu, cu deschidere spre noutate istoriografică, învederată și prin revizuirile de Ioan-Aurel Pop, nou coordonator, asupra unor părți considerabile ale cuprinsului volumului, nu însă și privind *Războiul cel lung*, altfel spus *faptele* lui Mihai Viteazul; spirit de deschidere nouă istoriografică vădesc textele lui Tudor Teoteoi despre *Creația populară* și *Creația cultă în spațiul extracarpatic*, din secolele XIV–XVI, cu referiri speciale asupra *latinismului etnic și slavonismului cultural, literaturii religioase, juridice și istorice, începuturilor scrisului în limba română*; de asemenea, textul, de Camil Mureșanu și Ioan-Aurel Pop, privind *Creația cultă în Transilvania*, sau cel de V. Vătășianu, încă bine valabil istoriografic, despre *Arta* acelor secole; se răsfrângea, în textele despre *Cultura* din ultima parte a secolului al XVI-lea, măcar impresia că „tratarea" de Ioan-Aurel Pop a *Războiului cel lung*, cu *momentul Mihai Viteazul* și consecințele sale ar fi conferit un plus de claritate decurgerii *tematicii* volumului IV spre cea a următorului de mare sinteză istorică; cuvintele lui Tudor Teoteoi relative la presupunerea *politicii* cu mai ales *creația cultă* de prin ultima parte de amintit

secol întreţin acea impresie: „Creaţia politică a celor două state româneşti extracarpatice a reprezentat un semnal pozitiv dat şi creaţiei culturale, cu autori şi perioade de elaborate din ce în ce mai bine precizate, chiar dacă anonimatul propriu lumii medievale a continuat să-şi pună amprenta asupra procesului de răspândire a producţiei culturale ... Trecerea de la limba culturii la limba populară reprezintă un fenomen general european, la care s-a raliat cu oarecare întârziere, şi lumea medievală românească".

Volumul V, *O epocă de înnoiri în spirit european, 1601–1711/1716*, coordonat la prima ediţie (2003) de Virgil Cândea, pentru cea de a doua (2012), şi de Constantin Rezachevici şi Nicolae Edroiu, a fost structurat tematic în trei mari părţi: I. *Viaţa politică de la Mihai Viteazul la Fanarioţi*, II. *Structuri economico-sociale şi instituţionale*, III. *Cultura şi arta*; cea dintâi parte apare deschisă cu un capitol, *Situaţia internaţională. Evoluţii sociale şi politico-militare euroasiatice, interacţiunea cu spaţiul românesc*, realizat de Constantin Rezachevici „în două ape", *Europa Apuseană de la hegemonia spaniolă (1559–1659) la cea franceză (1659–1713)* şi *Europa Centrală şi Răsăriteană, de la Liga Creştină (1593–1606) la Liga Sfântă (1684–1699)*; surprinde, din cuprinsul volumului, „desprinderea" de un atare capitol şi „ducerea" spre cel

de-al şaptelea al părţii a doua în cazul temei revenite redacţional lui Mihai Maxim, *Ţările Române şi Imperiul Otoman*; încolo, capitolele privind *Viaţa politică* din Ţara Românească şi Moldova au fost elaborate de C. Rezachevici, cele despre *Principatul Transilvania în vremea Rákóczeştilor* şi *Transilvania în timpul lui Mihail I Apafi* revenind elaborativ Susanei Andea şi lui Avram Andea; în partea a doua a volumului, C. Rezachevici, cu precumpănire, Constantin Şerban şi Ştefan Olteanu au asumat redacţional capitolele despre *Populaţie şi societate, structuri sociale şi instituţii*, pentru Ţara Românească şi Moldova, iar Nicolae Edroiu şi Susana Andea au „tratat", relativ la Transilvania, cam aceleaşi teme; într-un capitol distinct, Constantin Bălan a relevat *instituţia ecleziastică* şi *credinţa ortodoxă* din „ţările extracarpatice", iar Avram Andea s-a referit la *Biserica românilor ardeleni* şi *Unirea religioasă cu Roma.* De remarcat redarea ordonată, cu bun control de date, nume şi noţiuni, a mai tot ceea ce a ţinut de tematica primelor părţi ale volumului. Suscită însă observaţii abordarea cam „bilanţieră" – *învăţământul, tiparul, bibliotecile, literatura juridică, literatura religioasă, istoriografia, literatura* –, de Constantin Bălan, pentru Ţara Românească şi Moldova, iar de Ovidiu Mureşan şi Andrei Magyari în cazul Transilvaniei, a *Culturii* dintr-o *epocă* de „înflorire" a acesteia; în evident contrast, se revelă *Arta*, în nuanţatele comentarii de Tereza Sinigalia şi Marius Porumb. Ar fi multe, fără îndoială, de observat critic şi de evidenţiat valoric dintr-un volum foarte „corpolent" de tratat academic. De reţinut ar fi, aici, că, la nivelul istoriografiei noastre, atestat de respectivul volum, nu se relevă consemnul specialiştilor asupra „prelungirilor" de Ev Mediu şi a „începuturilor" de Modernitate din *epoca* acoperitoare de întregul secol XVII şi de începutul celui următor. *Prefaţa* la ediţia a doua a volumului, de Nicolae Edroiu şi Constantin Rezachevici, nu „trădează" vreo sesizare asupra discrepanţelor interpretative din intact-rămasele de prin cea dintâi a aceluiaşi, *Cuvânt-înainte*, de Virgil Cândea, şi

Introducere, de C. Rezachevici; nota Virgil Cândea: „Secolul al XVII-lea al Istoriei românilor a fost foarte diferit apreciat în istoriografia noastră, ca perioadă de sfârșit a evului mediu, ca preludiu al epocii moderne, sau, mai comod, ca perioadă de tranziție între aceste două epoci. «Cu anul 1633–1634 încheiem noi istoria medie a poporului român», declara în sinteza sa A.D. Xenopol, anunțând trecerea spre o perioadă dificilă «răscumpărată prin adierea unui vânt nou, acela al trezirei românești». Pentru Nicolae Iorga însă, chiar veacul al XVI-lea putea fi definit ca «un secol de istorie modernă față de evul mediu ce fusese până atunci». Încercarea marelui cărturar de a racorda cronologia istoriei românești la cea europeană ar fi reușit negreșit încă din secolul trecut, dar a fost împiedicată câteva decenii de dirigismul ideologic al perioadei totalitare ... În sintezele și studiile de istoria românilor anterioare anului 1989, epoca modernă a trecutului nostru începea abia în 1821, cu răscoala lui Tudor Vladimirescu ...; potrivit acestei periodizări, românii făceau parte dintre popoarele europene rămase în evul mediu aproape un mileniu (de la sfârșitul secolului al IX-lea). Viziune falsă, dezmințită de realitate. Cercetările de istoria mentalităților demonstrau că opera intelectualilor, principalii agenți ai modernizării era în plină desfășurare în secolul al XVII-lea, prin inovație în gândire, atitudini și idealuri care marcau despărțirea de tradiția evului de mijloc ... Răzvan Theodorescu ... a cuprins întreg secolul al XVII-lea în «prima modernizare <sic!> a românilor». Umanismul în varianta creștină a Contrareformei sau cel civic în model venețian, istoriografia întemeiată pe izvoare variate, autohtone și străine, originalele greco-latine, și de prudența impusă de nesiguranța timpurilor, principiile filologice aplicate în traducerile de scrieri biblice și patristice, înlocuirea în cultul religios și în scris a slavonei cu limba română devenită instrument de creație literară, toate acestea sunt achiziții ale secolului al XVII-lea. Diplomația, activitate indispensabilă statelor care nu se pot bizui pe puterea armelor, este reprezentată de profesioniști ..., ca Nicolae Milescu și frații Corbea, ajunși în serviciul țarilor Rusiei. Înnoirile sunt deopotrivă prezente în cabinetele de lucru ale cărturarilor, care își alcătuiesc biblioteci bogate, înzestrate cu opere celebre ale autorilor vechi sau contemporani, cu lexicoane, dicționare diverse și atlase ... Sensul înnoitor și consecințele durabile ale fenomenelor secolului al XVII-lea nu îngăduie, așadar, caracterizarea lui comodă dar insuficientă, ca simplu interval de tranziție între două epoci”.

Un atare pasaj de text, *prefațator*, putea apărea ca edificator „prin mesaj”, chiar de lăudat pentru concentratul de idei ori reflecții istoriografice, îndeosebi specialiștilor din domenii precum *istoria culturii* și *istoria artei*, pretabile nu atât analiticii, cât eseisticii. Opera de cărturar a lui Virgil Cândea prezenta de altfel afinități cu asemenea domenii. Raportat însă la conținutul volumului *prefațat*, același pasaj de text se prezintă ca disonant, altfel spus, ca o prea înalt-sonoră dare de diapazon pentru ansamblul interpretativ de istorici mai ales *medievişti*, colaboratori la respectivul *opus* academic. O interesantă încercare, în cazul lui Virgil Cândea, ar și fi fost aceea a implicării sale și printr-un demers analitic, la o întindere de capitol ori de subcapitol, din cuprinsul volumului. Ca deplin consonant modului ori spiritului prevalent pozitivist de realizare a respectivului volum apare *Introducerea*, de Constantin Rezachevici, cel mai asiduu sau mai consistent implicat scriptic în a-l

și realiza; spre edificare, din *Introducere*, ar fi de reținut, aici, probarea necesității racordului interpretativ-istoriografic la, înainte de toate, textul documentar și narativ „de epocă", încât și „deschiderea" capitolului *Situația internațională...*, primul de același autor, să fie conformă rigorilor studiului pozitivist, cum și vădesc pasajele de text de prin „locurile" menționate: „În lungul interval care începe de la moartea lui Mihai Viteazul și <ține> până la începutul epocii fanariote, izvoarele istorice nu numai că sporesc considerabil cantitativ, dar se diversifică și în parte își schimbă chiar conținutul. În această vreme aflată în zorii trecerii de la Evul Mediu spre Epoca Modernă în istoria românilor, scrisul românesc biruie slavonismul, apar marii cronicari ce lasă mult în urmă tradiția analelor din secolul XVI, instituțiile centrale și locale emit o cantitate mare de izvoare scrise, ctitori de tot felul construiesc sau refac biserici și mănăstiri, lăsând urme durabile în piatra pisaniilor împodobite acum din ce în ce mai mult cu steme de familie. Știința de carte românească se răspândește ... Sporesc însemnările pe vechile cărți de cult și pe manuscrise, și față de secolele trecute aproape că «explodează» numărul relațiilor de călătorie, dovedind interesul străinilor pentru Țările Române. Pe scurt, toate categoriile de izvoare conlucrează la reconstituirea unui tablou al societății vremii cât mai apropiat de realitate, studiul și folosirea lor fiind vitale pentru sinteze ... Secolul al XVII-lea în Europa, un secol de tranziție lentă de la Evul Mediu târziu spre Epoca Modernă, conservator, sub raport material privind mai mult spre trecut, a rămas totuși definitoriu în istoria umanității pentru nașterea statelor (termen folosit chiar din secolul al XVII-lea) moderne în Occident, unde, în același timp, începând din Franța, are loc trecerea de la monarhia autoritară spre cea absolutistă. Rămâne însă un secol controversat, ca toate epocile de tranziție ... Evoluția societății nu a fost uniformă în secolul al XVII-lea nici măcar în cadrul celor două jumătăți, apuseană și răsăriteană, ale Europei ... Dincolo de interese comune și evoluții paralele firești, ca să nu mai vorbim de puntea de legătură cu Occidentul reprezentată de Imperiul Romano-German și de posesiunile Casei de Austria, Europa Centrală și Răsăriteană au problemele lor specifice, deosebite de cele ale jumătății apusene ... Să nu uităm că în veacul al XVII-lea, iar nu în epoca lui Suleiman Magnificul din secolul precedent, Imperiul Otoman atinge limitele maximei sale expansiuni în Europa".

Din volumul V, *O epocă de înnoiri în spirit european*, răzbate mai clar decât de prin cel de-al IV-lea, *De la universalitatea creştină către Europa „patriilor"*, ambele de nou tratat academic, „rezistența" studiilor recente de *medievistică* față de „îndrăzneala" celor de *modernistică* de a identifica sau considera dacă nu *prima modernitate*, atunci măcar premise ori începuturi de așa ceva ca încă de pe la mijlocul secolului al XVI-lea și „legându-se procesual" odată cu decurgerea celui următor și „păşirea" înspre al XVIII-lea. Ce-i drept, cu „instrumentarul specios" al medievisticii se tot evidențiază „noutăți", mai curând spus decât „înnoiri", ale vieții românești, din acel decurs temporal, de la nivelul ei „de sus", al curților domnești, „mediilor" clericale, mitropolitane, episcopale, bisericești și mănăstirești, instituțiilor sau dregătoriilor, boierimii, „învățăturilor", la cel „de mai jos", de negustori, „fruntași orășenești" și meșteșugari înstăriți, doar țărănimii, „fie libere, fie aservite", recunoscându-i-se dăinuirea „condiției sale adânc îndătinate"; au fost sesizate

„noutăți” în actele cancelariilor domnești, de „întocmire, semnătură și aplicare”; în legiuiri și „proceduri de judecată”, cu semne ale „trecerii de la cutumă la pravilă”; în „acte de moșii și sate”, cu mențiuni exprese despre vânzări, cumpărări sau moșteniri învederante de măcar „sentimentul proprietății personale”, dintr-un crescând apetit „latifundiaric” al boierimii, cu habitat „de conac” ori „palațial”, vestimentație „de modă” și corespondență privată; în domeniul fiscului, relevabil ca *sistem*; în, nu la urmă, raportarea Țării Românești, Moldovei și Transilvaniei la „schimbătoare și complicate împrejurări străine”, cu consecințe serioase asupra fiecărei respective entități statale, Principatul „intracarpatic” ajungând „sub Habsburgi”, iar „țările extracarpatine” tinzând a împărtăși „o soartă comună”, nu însă și „unificatoare”, prin dure implicații ale Turcocrației diminuante, spre începutul de secol XVIII, de „autonomica latitudine” a alianțelor și uniunilor „dinastice” moldo-muntene, încât și „închinările de mănăstiri către Locurile Sfinte” să poarte „însemne” mai ales ale „pohtei patriarhiilor orientale” conformante „costisitor” fiscului otoman și cam puțin ale „pioșeniei domnilor și boierilor”, încă înrădăcinate, însă nu și „înfloritor” consonante, cum nonșalant „oglindește” cartea Marianei Monciu, *Daniile domnilor români pentru creștinii din Imperiul Otoman, secolele XVII–XIX* (Brăila, 2017), unei „tradiționale îndatoriri de moștenire a Bizanțului”. Studiile de certă specialitate, a căror „trecere în revistă” fie și foarte selectivă ar necesita un spațiu redacțional încărcat de „nume de autori și titluri de publicații”, chiar excedent rostuirii comentariului de față, vădesc un intens recurs la text documentar sau narativ „de epocă studiată” și un procedeu discursiv factualic-reconstituitiv, cu mai defel permisibilitate de reflecții speculative, sustenabile ori legitimabile impresiv, prin ele însele. Chiar și în privința *culturii* de îndeosebi secolul al XVII-lea, unul „de aur” al ei, ca românească, se perseverează studios, cu prioritate, asupra detaliilor anamnezice pentru „lămuriri” ale originalității sau paternității manuscriselor, tipăriturilor, zidirilor și creațiilor artistice. Continuitatea sârguincioasă a seriilor mari de *cataloage de manuscrise*, de bibliografii de *carte veche*, a edițiilor critice, după rigori filologice și istorice, de *cronici, cronografe, pravile, scrieturi* religioase și laice, a colecțiilor documentare etc., asigură temeiuri, dar și oferă orientări ori „sugestii” studiilor care, mai și încercate de dezideratul „ineditului arhivalic”, tind spre o prioritară aflare a adevărului „în detaliu”; instrumente „de lucru”, de felul bibliografiilor, dicționarelor și enciclopediilor îmbie parcă, prin însăși menirea lor, către „normativul” atotcuprinzătoarei „informări” pentru demararea elaborării textelor de specialitate; de reală utilitate pentru relevarea *culturii scrise* din mai ales secolul al XVII-lea pot fi *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană – secolele XVII–XIX* (București, 1985), de Cornelia Papacostea-Danielopolu și Lidia Demény, *Repertoriul tipografilor, gravorilor, patronilor, editorilor, cărților românești, 1508–1830* (Sibiu, 2008), coordonat de Eva Mârza, *Carte și tipar în Țara* Moldovei (Iași, 2010), de Elena Chiaburu, volumele *Lumina cărții la români – secolele XIV–XIX* (București/Brăila, 2018), de Andrei și Valentina Eșanu, *Din istoria cărții și a tiparului românesc* (Brăila, 2019), de Doru Bădără, *Scris, scriitură, text în Țările Române – secolele XV–XVIII* (Suceava, 2020), *Lucrurile și cuvintele. Obiecte ale cotidianului în Țările Române* (Suceava, 2024),

ultimele două menționate fiind „îngrijite" de Monica Bejan, fiecare cu un cuvânt-înainte de Maria Magdalena Székely, etc.; asemenea publicații, sugestiv ori selectiv invocate dintre foarte multe altele, rezultă, fie de pe urma eforturilor individuale de cercetare, fie în consecința simpozioanelor și dezbaterilor de specialitate; se confirmă, prin ce se scrie și se dezbate între specialiști, vigoarea orientativă și argumentativă a unor cărți sau volume devenibile *clasice*, precum *Începuturile și biruința scrisului în limba română* (București, 1965), de P. P. Panaitescu, și „replica filologică" *Originile scrisului în limba română* (București, 1985), de Ion Gheție și Alexandru Mareș, *Istoria românilor: cronicari, misionari, ctitori – sec. XV–XVII* (București, 1997), de Ștefan Andreescu, un studiu al acestuia, *Les débuts de l'historiographie en Moldavie*, din „Revue Roumaine d'Histoire" (XII, 6, 1975, p. 1017–1035), presupunându-se comparativ valoric sau profesional implicativ cu cel al „înaintașului său", Panaitescu, *Începuturile istoriografiei în Țara Românească*, „găzduit" de revista „Studii și Materiale de Istorie Medie" (vol. V, 1962, p. 195–255); se observă însă, tot între specialiști, și noua tendință de *studii culturale* care, fără „lăsarea în urmă" a rezultatelor cercetărilor „de manieră tradițională", scrutează un tot mai extins spectru tematic, spre exemplificare fiind luminoasa carte a Violetei Barbu, *Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în Țările Române în secolul al XVII-lea* (București, 2008), sau cele de Doru Radosav, *Cultură și umanism în Banat. Secolul XVII* (Timișoara, 2003), sau de Ovidiu Cristea, *Puterea cuvintelor. Știri de război în sec. XV–XVI* (Târgoviște, 2014) etc.; în spectrul *studiilor culturale*, se tot multiplică nuanțele interpretative asupra secolului al XVII-lea ca „de strictă ortodoxie", cum vădesc, prin comparație chiar cu „îngrijitul" de Vasile V. Munteanu, în 2003, volum de *studii și articole de istorie* ale lui Al. Elian, sub genericul titlu *Bizanțul, Biserica și cultura românească*, cărțile *Sentimentul religios la români – secolele XVII–XX* (Cluj-Napoca, 1997), de Doru Radosav, și *Între două lumi. Monahismul ortodox și modernitatea* (București, 2024), de Mirel Bănică; o privire de ansamblu oferă cartea Cătălinei Chelcu, *Cultură scrisă în limba română în Moldova la mijlocul secolului al XVII-lea. Contribuții* (Iași, 2016).

În concluzie, studiile de *medievistică* privind îndeosebi secolul al XVII-lea se prezintă ca „o formațiune compactă", fără risc previzibil de „masă critică" ce i-ar putea-o provoca numai confruntarea cu „altă formațiune", comparabilă prin contrapunere ei, survenantă dinspre *modernistică*. Or, studiile de istorie modernă își cam tot vădesc de vreo patru-cinci decenii încoace „respectul" pentru prima delimitare a epocii de a lor referențialitate ca de pe la mijlocul, chiar înspre sfârșitul de secol XVIII. Figurativ vorbind, cele două mari „formațiuni" nu dau încă semne de tensionată „apropiere" ca și cum ar fi „noroase", încât, la confruntare, să provoace „fulgere și tunete pe mult tulburata boltă a lor de sus". Cu atât mai puțin ar putea da semne de tensionată „apropiere" ca între două „plăci tectonice" a căror coliziune să provoace reconfigurarea „reliefului" unde s-ar întâmpla așa ceva, ceea ce, în cazul istoriografic al secolului XVII, ar semnifica un nou „spectru tematic" sau o nouă perspectivă asupra „înțelesurilor" temporalității lui de „parte" a istoriei românilor. Iar ca interesant de reținut aici, o comparabilă „distanță" cu cea dintre studiile recente de *medievistică* și cele concomitente de *modernistică* o vădește, pe seama secolului

al XVII-lea și a începutului de secol XVIII, și *istoria literaturii române vechi* față de *istoria literaturii române moderne*; poate că și de aceea o parte însemnată de secol XVIII nu e prea acoperită de didactica universitară istorică sau de cea istorico-literară. Pentru *istoria artei* și *istoria filosofiei*, nota, cu respectiv specific domenial, analitică, eseistică și conceptuală, cum atestă recent și *Istoria filosofiei românești* (București, 2018), coordonată cam protocronistic de Alexandru Surdu, Dragoș Popescu și Ștefan-Dominic Georgescu, nu prezintă „asperități frontaliere" între relevarea a ceea ce „gânditor sau creativ-artistic" a ținut de medieval ori de modern. În notă eseistică „s-a îndrăznit", e drept, prin texte de sensibilă elevație intelectuală, să fie evidențiate „note" ori „semne" moderne și în literatura sau istoriografia de secol XVII și de început de cel următor, de invocat exemplificativ, pentru așa ceva, fiind cărțile *Universul literaturii române vechi* (Cluj-Napoca, 1994), de Doina Curticăpeanu, *Miron Costin. Permanențe ale mentalității românești. Moralism. Origini. Poezie* (Iași, 1995), de Elvira Sorohan, *Cronicarii, adevărul și puterea. Istorie și ideologie în cronistica moldovenească a secolului al XVII-lea* (București, 2013), de Nadia Manea, etc. Laurențiu Vlad, în *Istorii românești ale ideii de „Europa", secolele XVII–XXI* (București, 2021), sesiza *imagini, note, reflecții* și la „cronicarii români", ca asimilante tematicii cărții sale. Rigorile *medievisticii* se mențin însă cu strășnicie, încât să se admită, în loc de „reconsiderare a marilor epoci", segmentări de temporalitate, cum ar fi a doua jumătate a secolului al XVI-lea, secolul al XVII-lea și începutul celui următor, defel întâmplător survenind titlul selecției de texte sub titlul *Un veac de aur în Moldova (1643–1743). Contribuții la studiul culturii și literaturii române vechi* (Chișinău, 1996), de Pavel Balmuș. „Surprize", unele senzaționale, din urmarea acelor rigori, survin dinspre studiile filologico-istorice asupra cronisticii; N. A. Ursu, în aleasă speță, a inclus, cu anumită semnificație, volumului său de *Contribuții la istoria literaturii române* (Iași, 1997), studiul „de caz" *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron vodă, opera lui Simion Dascălu*, „dat" inițial „Anuarului Institutului... «A.D. Xenopol» din Iași"; același acribios lingvist și istoric de literatură *veche* a cam șocat „lumea" specialiștilor cu studiul prevalent filologic *Paternitatea Istoriei Țărâi Rumânești atribuită stolnicului Constantin Cantacuzino* (Iași, 2009); un serios impact profesional l-au mai avut și „lămuririle" sale asupra unor texte de Nicolae Milescu Spătarul, Dosoftei etc. Au și ajuns să dea semne de descumpănire încercările mai noi de sinteze de *istoria literaturii române vechi* sau de *istoria marii cronistici românești*.

Pare să se tot aștepte rezultate „definitive" dinspre studiile speciale, întreprinse de filologi și de istorici cu metodă și în spirit pozitivist, spre „a se da dezlegare" interferențelor analitice și tematice de *medievistică* și de *modernistică* asupra secolului al XVII-lea românesc. Poate de aceea cuvintele lui Pompiliu Teodor din senioriala sa *Introducere în istoria istoriografiei din România* (Cluj-Napoca, f.a.), conectate, după propria-i mărturisire, „opiniilor" expuse de Virgil Cândea și Al. Duțu, în sensul că „secolul al XVII-lea a cunoscut afirmarea unei istoriografii care este străbătută de un nou spirit ..., istoriile acestui veac de afirmare a lumii moderne reprezentând indubitabil pasul înainte spre istoriografia <pre>iluministă", oricât de „mobilizatoare" profesional, au rămas cam „suspendate", fără efect notabil asupra

specialiștilor de „mai nouă generație”. Mai sunt, în percepțiile ori așteptările acestora, încă mult sau multe „de chestionat” spre a fi „lămurite diverse aspecte” ținând de strictă temporalitate istorică și de adecvat spirit al acesteia, cum caută să probeze și Ovidiu Pecican, senior cu fața către *Poarta leilor*, prin volumul său *Românii, stigmat etnic, patrii imaginare – o căutare istorică* (București, 2022); un *dicționar biografic, Evul Mediu românesc* (București, 2010), coordonat de Vasile Mărculeț, a fost receptat fără punctuală reactivitate recenzentă dinspre specialiști, cu totul altfel însă putând sta „lucrurile” asupra vreunei noi sinteze istoriografice sau parțială încercare de așa ceva. Deocamdată, studiile de specialitate par să se complacă perceperii ori relevării *spiritului* de fiecare secol, XVI, XVII, XVIII și XIX, cel de-al XX-lea și chiar cel de început al mileniului III impunându-le, din mai ales considerente ideologice, percepții ori relevanțe foarte fragmentare, ținând de „interbelic”, „războiul rece”, „postcomunism”, „postmodernism” etc. Pentru asemenea studii raportarea la „mari epoci” aproape că nu mai contează, iar implicit, nici *sinteza istorică*. Și totuși, dacă nu *sinteza* ca atare, atunci măcar scrutarea perspectivei de anvergura ei asupra oricărei considerabile temporalități istorice și-ar avea deplină rostuire. Motivul ar fi că numai din lămurită perspectivă asupra temporalității pot fi relevate „înțelesurile” întregului ori ale „aspectelor” vreunui secol ori altul de istorie românească. Or, la atare perspectivă se poate ajunge cu prioritate prin *lectură*, de preferat comparatistă, a textelor de *istorie a literaturii române vechi* și de *cronistică* semnificând *începuturile istoriografiei române*, fiindcă Modernitatea timpurie, și „la noi”, și-a avut oglindiri de sine deopotrivă *literare* și *istoriografice*. Iar că *lectura* suscită eseistica, o așa „întâmplare” nu prejudiciază prin nimic cunoașterii, ci, dimpotrivă, o învigorează. Spre edificare, în superbu-i eseu, *Scrisoare pe nisip. Timpul și privirea în civilizația românească a secolului al XVIII-lea* (București, 1996), Daniel Barbu identifica „semne” anterioare anului 1700 pentru *naşterea duratei istorice* și „pasul” *de la sfârșitul timpurilor de medievalitate* înspre cele *de modernitate*, notând expres că „lucrurile păreau să indice o preeminență a semnelor religioase ..., evacuarea mentalității medievale fiind însoțită, în mod curios, de o scriitură puternic marcată de limbajul teologiei. Dar să nu ne lăsăm induși în eroare de retorică. Cultura românească a secolului al XVII-lea pornise fără rețineri, chiar cu prețul sacrificării temei creștine a libertății, în căutarea timpului istoric, a duratei ce nu se mai varsă în eternitate”.

THE EARLY ROMANIAN MODERNITY – HISTORIOGRAPHICAL REFLECTIONS

(Abstract)

A long historiographical debate still concerns the beginnings and the meanings of the Modernity for the Romanian History. As it is well known, for the European History the beginnings of the Modern Age are considered as revealed by the Renaissance, the Reforme, and the extension of the horizon of the Western

Civilization owing to the great geographical discoveries. Within those times, Constantinople was conquered by the Ottomans, an event with very tough consequences over the Eastern Europe, especially over the Byzantine-Slavonic part of the Christianity. A particular case, within that conservative part of Europe, was represented by the Romanians, a people both Latin through language and ancient origins, and Orthodox as Religion. The signs of the Modern Times, for the Romanian History, especially for the cultural dimension of that, as starting with the middle of the 16th Century, more clearly through the 17th Century. The classic Romanian historiography, with A. D. Xenopol and N. Iorga, admitted that starting of those signs within the national Past. According to a "Marxist thesis", that starting was imposed for the middle of the 19th Century, and concessievly only for the late of the 18th Century. After the year 1989, a definite consent among the Scholars concerning the beginnings of the Modern Age for the Romanian History seems as still not happened. Even for such a reason, a new lecture over the "question" could be of not little professional interest.